létünk 50

ÚJRAOLVASÓ

ETO: 32+008+81+82

létünk

társadalom • tudomány • kultúra
society • science • culture

LI. évfolyam, 2021/4
Year LI, issue 2021/4

FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet
Published by the Forum Publishing Company

Felelős kiadó:
Virág Gábor

Főszerkesztő:
Mészáros Zoltán

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

Fedőlapterv:
Csernik Előd

TARTALOM

Létünk 50 újraolvasó 7

A folyóirat szerkesztőségei 8

LÉVAY Endre	Két évtized szótárak között	11
TÚRI Gábor	Gondolatok társadalmi gyakorlatunk nyelvi tükröződéseiről	30
KOVÁCS Teréz	A tanyavilág társadalmi-gazdasági és életmódbeli változásai 1953 és 1983 között (Egy Becsén végzett felmérés alapján)	50
HÓDI Éva	Dohányzás és alkoholfogyasztás a fiatalkorúak körében	61
Anton RUDINSKI	Balkonok Szabadka épületein	87
VÉKÁS János	Interjú Kovács Sztrikó Zoltánnal	122
MIRNICS Károly	A nemzeti kisebbségek politikai alanyisága és a szuverenitások fogalmának válsága	138
BESZÉDES Valéria	Halottkultusz és tömegkommunikáció — A Magyar Szó gyász¬jelentéseinek elemzése	159

LÉTÜNK 50 – ÚJRAOLVASÓ

A *Létünk* folyóirat 2021-ben ünnepelte alapításának ötvenedik évfordulóját. Az első lapszám 1971. december 1-jei dátummal jelent meg dr. Rehák László főszerkesztősége alatt. Jelezve a folyóirat ideológiai elköteleződését, mottóul Karl Marx *A politikai gazdaság bírálatához* című könyvének előszavából választottak egy mondatot, mely szerint: „Nem az emberek tudata az, amely létünket, hanem megfordítva, társadalmi létünk az, amely tudatunkat meghatározza."

A mottó a nyolcvanas évek végéig nem változik, s a szövegek túlnyomó része is a jugoszláv típusú szocialista önigazgatás ideológiáját propagálta elsősorban. A folyóirat alapítójaként Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya, kiadójaként a Forum Lapkiadó Vállalat szerepelt, a szerkesztősége pedig Szabadkán székelt, évfolyamonként kezdetben 6, a későbbiekben 4 szám jelent meg.

A szerkesztők az ötven év alatt cserélődtek, az első két évtizedben a főszerkesztő személye változatlan egészen 1990-ig, amikor is a 4–5. szám már dr. Várady Tibor neve alatt jelenik meg. 2000-től Fehér Kálmán, 2004-től dr. Németh Ferenc, 2007-től dr. Bence Erika, 2017-től pedig dr. Mészáros Zoltán a folyóirat főszerkesztője.

Az ötvenéves jubileum lehetőséget teremt arra, hogy végigtekintsünk a lap történetén, s kiadónk úgy döntött, hogy ebből az alkalomból válogatásszámokat teszünk közzé azokból a szövegekből, amelyek egyfajta metszetét mutatják annak, milyen témák iránt mutatott érzékenységet és kapott lehetőséget a folyóirat szerkesztősége.

Kíváncsiak voltunk arra, hogy a hetvenes–nyolcvanas évek tudományos publikációiban találunk-e arra vonatkozó előrejelzéseket, a korszakot uraló testvériség–egység és szocialista önigazgatás olykor már-már utópisztikus propagandaszövegeiben vannak-e nyomai annak, hogy a különböző nemzetek kvázi békés együttélése pillanatok alatt délibábbá válik, s Jugoszlávia a kilencvenes években az ideológiai csatározások, majd etnikai tisztogatások terepévé süllyed.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a mai internetes világban már minden (így ezek a tanulmányok is) könnyen elérhető, mégis hiszünk benne, hogy válogatásunkkal rávilágíthatunk arra, milyen irányai mutatkoztak a függetlenebb (ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk) gondolkodásnak a titói szocializmus évei alatt. A válogatás szempontjai között szerepelt az is, hogy olyan tanulmányokat közöljünk újra, amelyek elsősorban a vajdasági magyarság léthelyzetével foglalkoztak, s mára vonatkozóan is vonhatunk le belőlük tanulságokat.

A kiadó

A folyóirat szerkesztőségei

1971/1
Szerkesztőbizottság
Ágoston Mihály
Josip Buljovčić
Fehér Kálmán
Dr. Györe Kornél *(főszerkesztő helyettes)*
Dr. Matkovics József
Dr. Rehák László *(fő- és felelős szerkesztő)*
Sáfrány Imre
Sági András
Dr. Tóth Lajos
Dr. Várady Tibor
Vass Ádám *(a szerkesztő bizottság titkára)*

1990 4/5
Árokszállási Borza Gyöngyi *szerkesztő*
Dr. Gabric-Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Dr. Jung Károly
Mgr. Losoncz Álpár
Dr. Rehák László
Dr. Szórád György
Dr. Várady Tibor *fő- és felelős szerkesztő*

2000/1-2
Fő- és felelős szerkesztő:
Fehér Kálmán
A lapszámok szerkesztői
Nagy Abonyi Ágnes, Buzás Márta, Beszédes Valéria, Bordás Győző, Manić Dušanka, Orosz János, Csehák Kálmán, Papp Árpád

2004/1
Fő- és felelős szerkesztő:
Németh Ferenc
A szerkesztőbizottság tagjai:
Fábri Miklós
Fehér Kálmán
Ódri Ágnes
Ózer Ágnes
Papp Árpád

2007/4
Fő- és felelős szerkesztő:
Bence Erika
A szerkesztőbizottság tagjai:
Fábri Miklós
Fehér Kálmán
Kartag-Ódri Ágnes
Ózer Ágnes
Papp Árpád

2017/1
Fő- és felelős szerkesztő:
Mészáros Zoltán
A szerkesztőbizottság tagjai:
Ágyas Réka (szociológia)
Aladžić, Viktorija (építészet)
Balázs Lajos (néprajz, didaktika)
Bertók Ilona Rózsa (filozófia)
Carteny, Andrea (történelem)
Czékus Géza (biológia)
Di Francesco, Amedeo (magyar irodalom)
Draganió, Anica (építészet)
Dudás Attila (jog)
Fazekasné Dr. Torna Katalin (archivisztika)
Györe Zoltán (történelem)
Ivanović, Josip (neveléstudományok)
Karikó Sándor (filozófia, társadalomelmélet)
Korhecz Tamás (jog)
Lázár Zsolt (szociológia, kultúrantropológia)
Losoncz Márk (filozófia)
Major Gyöngyi (közgazdaságtan)
Merlicco, Giordano (történelem)
Námesztovszki Zsolt (informatika)
Pavlović, Slavica (pedagógia)
Pósa Mihály (kémia)
Ramadanski, Draginja (orosz irodalom)
Silling Léda (néprajz)
Szalma József (jog)
Szilágyi Mária (építészet)
Szőke Anna (néprajz)
Török Péter (archivisztika)

Lévay Endre

KÉT ÉVTIZED SZÓTÁRAK KÖZÖTT

Naplójegyzetem 108. fejezete idézte fel bennem dologba merült múltam egyik szakaszát, melyről nem szabad megfeledkeznünk. Velünk és bennünk él még ma is...

Életem java részének szabad óráit egy-két nyúlfarknyi írás (tárca, kroki, naplójegyzet és egy jobb sorsra szánt szerény kisregény) mellett egy merész vállalkozás foglalta le. Merész volt, mert akkor még nem volt köztünk — vajdasági tollforgatók között — se filológus, se magánszorgalomból nyelvész, se akadémikus, csupán egy-két tanárjelölt az egyetemi katedra árnyékában. Ha ma felsorolom az induláskor jelentkezett tizennyolc ember nevét, ezek egy részét úgy említhetem, hogy munkára kész embereknek tűntek. Valamennyien csak „olyan" *mindenesek* voltunk, mindenre kaphatók, tán még favágásra vagy olyan átkozottul rossz fedőlap megrajzolására is, mint amilyent nagy kegyesen, az isten tudja honnan szedett fregoli rajzolóval a *Menj csak fiam* regényem fedőlapjára biggyesztettek, minden ártatlan olvasó elrettentésére.

Tehát, mint említettem, eddig még soha nem hallott merész vállalkozásról volt szó, amilyenre a mi vidékünkön abban az időben még sehol nem került sor.

De akik az indulás napjaiban nekivágtak, azoknak volt merszük hozzá.

A felhívás így szólt: „... minden egyéb munka mellett az legyen az elkövetkező esztendőkben a feladatotok, hogy minden erőt összefogva elkészítsétek a SZERBHORVÁT—MAGYAR NAGYSZÓTÁRT!"

Hogyan értelmezték azt a kezdeményezők, hogy „nagyszótárt"?

Ez a jelentkezők közül nem egy embert megtorpantott, mert a tervek szerint az eddigi kis zsebszótárak mellett egy 150—160 ezer címszavas nagyszótárt kell szerkesztenünk, amely alkalmas lesz arra, hogy

az egész szövetségi köztársaság területén minden hasonló vállalkozásnak modern forrásmunkája legyen.

„Modern forrásmunka" szótárból?!... Nagy szó volt ez akkor a mi vidékünkön, ahol a szellemi élet is, mint annyi más, a háború utáni elaléltságból most kezdett föltápászkodni. De csak a nagy vállalkozás kontúrjai képesek a kezdő lépéseket ezen a téren is elindítani.

Igaz, hogy első hallásra roppant nagy vállalkozásnak tűnik, de a temérdek hasonló kis munkák mellett a korunkhoz és forradalmunkhoz mérten ez lesz az igazi nekigyürkőzés, amely az idők szavának és fejlődésünk lépteinek ma megfelel itt, és holnap — már majd arról is lehet beszélni, hogy a szomszédos országokban is.

B. Szabó György — az értekezlet összehívója — e szavak kiejtésénél messzire nézett.

„Többet akarunk annál, mint amennyire elődeink vállalkoztak, még akkor is, ha tenyérnyi a csapatunk... Lehet, hogy ma még kicsiny, de »erős, akár a bors«. Az ilyenekre lehet építeni, annál is inkább, mert vannak köztük olyanok, akik már foglalkoztak ilyen vagy olyan szótárszerkesztéssel, ki is adtak zsebszótárt — dicséretükre legyen mondva —, vannak köztünk régi gyakorlott lap- és folyóirat-szerkesztők, fémjelzett írók, újságírók, röpülő riporterek és jól felkészült középiskolai tanárok is."

Itt még csupán az első lépésnél tartottunk, nem is gondoltunk távolabbra nézni, amikor már majd összegyűlik az anyag a leendő nagyszótár szerkesztőségében. (Ez az utóbbi — mint annyi más — különben soha nem vált valóra, mert szerkesztőségi helyiségeket a tartományi székvárosban nem kaptunk, és végül is a szerkesztőség központja a főszerkesztő parányi lakása lett a város peremén: közvetlenül a temető alján.)

„Az első lépésünk pedig az lesz, hogy megalakítjuk a szótár értelmező munkatársainak csoportját. És mert velük kell kezdenünk a munkát, azt kell megnéznünk, hogy az indulásnál kikre számíthatunk."

A „szótárcsinálók" előkészítő összejövetelén meglepően sok javaslat hangzott el a nyelvek egybefonódását illetően. Ezekben a szavakban több volt az érzelmi indítás, mint az értelmi megalapozottság, hiszen azokban a napokban és hónapokban mi sem állt távolabb tőlük, mint a szótárfeldolgozás gyakorlati formája.

Nagy kérdés volt az: honnan és kivel induljanak, mert ennél a munkánál nem sok ember jöhetett számításba, még a köreinkben ismert tollforgatók között sem. A szerkesztőségi munkából és a pedagógia területéről ki lehetett olvasni, hogy kik foglalkoznak vagy foglalkoztak már hasonló tevékenységgel. E felmérések nyomán húsz-egynéhány név került a kezdeményezők listájára, de csak mint javaslat, mert ezeknek még több mint a fele nem adott választ arra, hogy egyéb munkája mellett hajlandó-e egy ilyen nagy vállalkozásban részt venni, melyről még azt sem tudták, hogy mennyi ideig is tarthat el. Akiket akkor számításba vettek, azoknak a névsora így alakult:

Kollin József, Bodrits István, Steinitz Tibor, Farkas László, Borbély János, Juhász Géza, Kolozsi Tibor, Lévay Endre, Nagy József, Tomán László, Török Ferenc, Csákyné Sörös Piroska, Kossa János (Kek Zsigmond), Kovács Kálmán, Pénovátz Antal, Pénovátz Károly, Sörös Dávid, Kovács János, Olajos Mihály — és a szerbhorvát munkatársak részéről Petar Adamović, Josip Pančić, Đorđe Jazić, Ivanka Veselinov.

Első látásra ez a szerkesztőség, ilyen összeállításban, a feladat nagyságának meg is felelt volna, de az volt az indulást megzavaró hátránya, hogy a szótárbizottság első ülésén, amelyen a szerkesztőség munkabeosztását kellett megbeszélni, a tervbe vett munkatársak jelentős része nem vett részt, s közülük néhány alapos fölkészültségű ember, mint Kollin József, Bodrits István, Steinitz Tibor, Juhász Géza és Tomán László, egyéb elfoglaltságukra hivatkozva, közölték Kovács Kálmán főszerkesztővel, hogy a szótárszerkesztés munkájában nem vehetnek részt. Ez pedig nagy veszteséget jelentett azok számára, akikre ennek folytán az előttük álló munka kétszeres-háromszoros terhe szakadt.

Kovács Kálmán a szótárbizottságnak már az első összejövetelén közölte, hogy azok, akik merészen vállalkoztak a nehéz teendőkre, nem indulnak neki a munkának üres kézzel, mert a szótárcédulák értelmezéséhez szükséges forrásmunkák legnagyobb részét kézhez kapják. Ezek közül elsősorban az Akadémiai szótár és Vuk Karadžić Serbico-Germanico-Latinum nagyszótárát említette meg; azt a két örökbecsű szótárt, ami a mi nagy munkánk olyan biztató lelke volt. Ezek mellett természetesen a kezünkbe került a századforduló értékes kiadványai közül M. Brančić és munkatársai Újvidéken 1894 augusztusában kiadott 550 oldalas Szerb-magyar és Magyar-szerb szótára, amely már csaknem a feledésbe merült, de a mi új nagyszótárunk megjelenéséig a legalaposabb és sok tekintetben a legjobb kétnyelvű szótár volt.

Az itt említettek nyomán a szótárbizottság tagjaiban jobbnál jobb gondolatok támadtak az ébredő közreműködési láz örömében. Egyszerre négyen is megemlítették, hogy a forrásmunkák közül nem szabadna kihagynunk Ristić és Kangrga szerbhorvát-német szótárát; valaki Veselin Đisalović eléggé hézagos kis szótárát említette — hisz megint csak vajdasági szerzőről volt szó; hasonlóképpen szóba került Mažuranić Srbocroatski rečnikje, Milan Vujaklija Leksikonja. Hadrovits László Szerb-magyar szótára, Bakotić Értelmező szótára, ezeken kívül mint nélkülözhetetlen kisegítő munkák Burián Latin-magyar szótára, a Vuk nagyszótár tökéletes, eredményes használata mellé kisegítésül Kelemen Német-magyar szótára és a legidőszerűbb anyag autentikus feldolgozásához Sauvageaut Francia-magyar szótára.

Egy-két hónap leforgása alatt az anyag ilyenformán össze is állt volna, de éppen a rajtnál az értelmezők és a lektorok csoportja nem úgy alakult, ahogyan a javaslatban a legjobb elgondolásként festett. Az indulás napjaiban olyan keményveretűnek tűnt ez az együttes, hogy szinte a legnagyobb örömmel kezdtünk volna a munkához, de amikor az anyag — feldolgozásra szánt címszavak — kiosztására került volna

a sor, már a kezdés pillanatában megérkezett a szótárbizottsághoz a jelentés, hogy az értelmezésnél tervbe vett munkatársak közül — még Korom Tibor is — néhányan visszaléptek. Ám ez a változás nem csupán a feldolgozók első csoportjánál, az értelmezőknél következett be, hanem az átnézők és a lektorok sora is úgy átalakult, hogy alig lehetett ráismerni.

Alig hogy megindultunk a munkával, kiderült, hogy azok, akik a nagyszótár minden munkaszakaszának elvégzésére vállalkoztak, olyan „nagy tuskóba vágták a fejszéjüket", amilyenre a tervezgetés óráiban, heteiben, nem is gondoltak. Azok, akik az első pillanatban a sima fordításhoz hasonlították a szófejtés szavakkal egyszerűen ki sem fejezhető, szerteágazó, aprólékos teendőit, nagyon csalatkoztak. Még a legegyszerűbbnek tűnő főnév, melléknév vagy az így kialakult szókép fordítása is a feladatok egész halmazát hozta magával, mert nem csupán a címszó adekvát jelentésének visszaadásáról volt szó a mi esetünkben magyar nyelven, hanem az adott szó származásának, eredetének pontos megjelölésén kívül a főnév, melléknév vagy szókép árnyalati jelentéseinek leírásán kívül fel kellett sorolni azokat a példákat — jó útmutatást adott erre Vuk és az Akadémiai nagyszótár —, amelyek a szóhasználat egyenes jelentését, vagy olyan értelmű átvitt jelentését tartalmazzák, amelynek vajmi kevés hasonlatossága van a szóban forgó címszó eredeti formájával.

Az első kötet anyagának feldolgozása idején az A-betűtől az M-betűig — ez valamivel több mint öt évig tartott — az értelmezők csoportjának egy része megtorpant, a munka bonyolultsága miatt kedvét vesztette, e csoport létszáma egyharmadára csökkent, de az átnézők száma is megcsappant. Ennek a változásnak az ilyen egyszerű leírása korántsem fejezi ki azt, ami a szótárbizottság szárnyai alatt működő munkaközösségben az első kötet *szűrője* után végbement, s amit a helyükön maradt emberek számára már egy kicsit „használati utasításként" maga mögött hagyott.

Az anyag összehordására, feldolgozására vállalkozott értelmezők csoportja — mint fentebb említettem — a tervezett tizennégy ember helyett kilenccel indult, és a második kötetnél már csak négyen maradtak: Kolozsi Tibor, Farkas László, Török Ferenc és e sorok írója.

Az átnézők munkacsoportja kezdetben tizenhat, majd tizennégy bedolgozóval indult, ami annyit jelentett, hogy az anyaggyűjtők, értelmezők kevesebben voltak, mint a már ládikákban benyújtott kész anyag átnézői, akik után még következtek a lektorok és a szerkesztők. Ez a munkacsoport is csaknem felére csökkent: a második kötet anyagát már nem tizennégyen, hanem csak hatan nézték át.

Nem volt nehéz a szótárbizottság központi irányítóinak megfejteni, hogy mi idézte elő ezt a nagy változást a szótár előkészítői között. A nehéz munka mind az értelmezőktől, mind az átnézőktől — különösen az előbbiektől — rengeteg időt követelt, az elkészített munka honoráriuma viszont olyan alacsony volt, hogy sokan egyszerűen nem

voltak hajlandók csupán lelkesedésből föláldozni az éjszakáikat, hogy a nappali idő más munkára, a jobban fizetett kommersz fordításra maradjon meg.

A tekintélyes kereset azonban a szótár készítői számára nem adatott meg, még a harmadik kötet anyagának feldolgozásánál sem, és az utolsó betűig kitartó munkatársak ezért a homlokukra sok verejtéket kicsaló teljesítményért semmiféle jutalmat vagy elismerést nem kaptak. Ebben a munkakörben csak az érezte magát boldognak, aki meg tudta becsülni ennek maradandó magasztosságát. És jól emlékszem rá még ma is: azt is hálásan megköszöntük, hogy díjtalanul megkaptuk a bibliapapírra nyomott vászonkötésű szótár első, második és majd húsz év múlva a harmadik kötetét, összesen *kétezernyolcszáz oldalon*. Úgy örültünk ezeknek a könyveknek, hogy mindenkinek megmutattuk, hisz ezekben életünk egy darabját is adtuk.

*

A szótár történetének voltak más szakaszai is, amelyek mellett nem lehet szó nélkül elmenni, mert ezek is hozzátartoznak a szótárcsinálás históriájához.

A szótárszerkesztésnek a második vagy a harmadik drámai pillanata akkor játszódott le, amikor *Kossa* János, a szerkesztőség egyik fő erőssége, munka közben, a második kötet megindítása előtt összekülönbözött a szótár főszerkesztőjével, *Kovács* Kálmánnal. Amikor én ezt a szerkesztőség összejövetelén — ahol nagyon hallgattak az egészről — keményen szóvá tettem a valamennyiünkben pezsgő kérdés felvetésével, hogy a nagy munkavállalás kellős közepén hogyan volt szabad ilyen meggondolatlanságot cselekedni, amikor a roppant nagy munkához úgyis kevesen vagyunk, azt a választ kaptam, hogy kettőjük között a nézeteltérésnek az az oka, hogy filológiailag nem tudnak egyetérteni, de a szerkesztés, a lektorálás gyakorlatában sem, és Kovács nem tud fölérni a föladatok magaslatára — mondta a purifikátor —, s emiatt nem csak hogy nem tudnak tovább együtt dolgozni, hanem...

Mi történhetett két olyan ember között, akiket az Élet egymáshoz kötött...?

Kossa nagyon őszintén ezeket mondta:

„Örökre szakítottam vele!... Nem lehet vele dolgozni!"

Kovács Kálmán halkan csak ennyit mondott:

„Ez történt... Én mindent megkíséreltem... De nem tehettem semmit, mert a szótár érdekében tett minden javaslatomat elutasította azzal, hogy... így munkánkkal előbb-utóbb megtorpanunk... Az nem változtatott az ő álláspontján, hogy ennek ellenére valamennyi munkatársunk továbbra is a helyén maradt, jóllehet volt, aki úgy vélte, hogy az egész közösség kettéhasad... De ez nem következett be!"

Így a *második* kötettől kezdve egészen végig — tehát még két vas-

kos köteten át — kénytelenek voltunk egyik legjobb lektorunk nélkül folytatni a munkát.

De a három vaskos kötet mégis elkészült.

Ő csak hümmögött.

És a két „szótáros" ember egészen a sírig, soha többé egy szót sem váltott egymással.

És az élet ment tovább...

*

Amikor az *első* szócédulákkal teli ládikával a szótárszerkesztőség újvidéki „központjából" megérkeztem haza, valami olyan különös érzés járta át a szívemet, és új izgalmakkal teli gondolatok rohanták meg az agyamat, hogy azt se tudtam, hová is tegyem ezt a majd fél méter hosszú és tizenkét centiméter széles ládikát. Az első otthoni körültekintésre sehol se találtam neki helyet, de aztán mégis az íróasztal mellé — igen tisztes helyen —, egy zsámolyra helyeztem, hogyha majd belekezdek a munkába, mindig a kezem ügyében legyen, mert az íróasztalon sorjában a forrásmunkák foglaltak helyet.

Eleinte egy kicsit zavartan gondoltam a munka megindítására.

A hetilap, ahol akkor a szerkesztői és a lektori teendőimet láttam el, az bizony a munkaidő alatt egész embert követelt. De a munkatársakkal megállapodtam abban, hogy a szerkesztőségben reggel korábban kezdem a munkám, déli egy-két óráig a penzumot elvégzem, hogy a nyomdának az éjszakai órákban is legyen elég dolga, a délutánt pedig otthon a szócédulák áttanulmányozásának, a forrásmunkaként kapott tizenegy szótárral való ismerkedésnek szentelem, és ha majd mindezzel elkészülök, csak akkor kezdek hozzá a címszavak értelmezéséhez...

Tudom, hogy érzelmes ember vagyok. Ahogy Illyés Gyula mondta egykor önmagáról: „erre a lábamra sántítok". De éppen ennek a tudatában mondom el, ma már reminiszcenciaként, hogy számomra az első szócédula kézbevétele, megforgatása, megtapintása valami olyasmit jelentett, akár a tenger igazi mélységeit kutatónak az első vízbemerülés. És a dolgok mélyén az „ismeretlennel" való első találkozás mindig különös izgalommal jár, mert merülés közben hol ezzel, hol azzal a még nem látottal, a még nem ismerttel kerülünk szembe, és sokszor megtörténik, hogy az első pillanatban azt sem tudjuk, hová is tegyük, mit is kezdjünk vele, hiszen a sokat követelő művelet során ezt is meg kell fejteni. És azután azt is, hogy a mélyből milyen eredménnyel emelkedünk a felszínre.

A készülődés elég sok munkát vett igénybe. A nekigyürkőzés több időt követelt, mint amennyire a megbízás elfogadásakor gondoltam. De azért nem torpantam meg, és nem is lophatta belém a félelmet a feladat igazában csak most kibontakozó nagysága. Inkább azt kellene mondanom: ez sarkallt arra, hogy a lépésről lépésre nehezebbnek tűnő út-

nak nekivágjak abban a meggyőződésben, hogy időközben erőm nem hagy el, hanem felgyülemlik. Ez valahogy úgy van, mint az erdőkerülőnél: akkor jön meg igazán a bátorsága, amikor beljebb és egyre mélyebben kerül az erdőbe (ha ugyan a közepétől még nagyon távol is), és a legjobban akkor, amikor érzi, hogy már közeledik az annyira vágyott ismeretlenhez.

Már ifjú éveimben nagy támaszom volt nekem a Karadžić-szótár. Nagyobb, mint e hatalmas kötet megszerzésének pillanatában. A szótár negyedik állami kiadását még a két háború között, a harmincas évek elején — a Híd szervezésekor —, Belgrádban vásároltam, hihetetlenül olcsó pénzért. Nagyon megörültem, amikor rátaláltam, nem azért, mert szinte nevetségesen olcsón kaptam meg — alig volt belőle még pár példány —, hanem inkább azért, mert végre rátaláltam arra a könyvre, melyet már oly régóta kerestem, hogy maradandóan a könyvtáramban, mindig a kezem ügyében legyen. Még ma is jól emlékszem rá, hogy esztendőkön keresztül, még ha nem is fordítottam magyarra valamilyen szerbhorvát szöveget, kedvenc kézikönyvem volt.

Most, az indulásnál, az újdonsült szótárértelmező első vállalkozásakor is ez volt az *első könyvem*. Igazi útravalóm, mert a tržići egyszerű emberek fia sem akadémiai fölkészültséggel ült asztalhoz, hogy megírja népének ezt a halhatatlan művét, hanem azzal a szándékkal, hogy egy emberöltőkön át várt művet adjon a betűre szomjas fiatalok kezébe. Vuk Karadžić szótára olyan temérdek útmutatást tartalmazott minden cikkelyében, hogy azt, akár egy magasabb fokú tankönyvet, rendesen beütemezett tanmenettel kellett feldolgozni hosszú heteken, hónapokon, sőt amire nem is gondoltam, éveken át. Döntő hatását a mi munkánkra nem lehet tagadni, de természetes, hogy ezzel együtt járt az Akadémiai nagyszótár igénybevétele is; rengeteg pótolhatatlan adatot tartalmazott, amiből ma sok-sok fellelhető a mi háromkötetes nagyszótárunkban.

E két nagy horderejű mű után következett a többi forrásmunka, valósággal elborította az íróasztalomat és a közelben levő polcok szélesebb párkányait is, közelebb hozva bennünket a szótárkészítés és általában az értelmezés mai, modern módszeréhez: az élő nyelvek állandó mozgásához, változásához.

Nálam ilyen körülmények között indult el az értelmezés munkája: valósággal átalakította mindennapjaim életstílusát, ami elég nehéz hullámverésekkel járt, mert én egészen eddig a szépirodalom vonzásában, s a zsurnalisztika taposómalmában éltem. Tehát ezen a vonalon kellett a szótár világához simulnom, ami egészen mást jelentett, mint a szakmányban végzett korszerűsített munka.

A kezdet kezdetén minden mozzanat annyira lekötött, hogy nem is nagyon törődhettem vele, mennyi időt vesz igénybe az időközben felmarkolt anyag feldolgozása. (Talán ez változtathatta meg az időközben levált kitűnő munkatársak elhatározását, hogy a „szótárosokhoz" kapcsolódva végig kitartanak majd velünk?!) A figyelem sokfelé irá-

nyítása közben nem is lehetett az egyik, vagy a másik műveletet előre meghatározott időhöz szabni. Nem az óra mérte azt, hogy milyen művelet meddig tart, hanem a *szócédula*.

Két vagy három hét után úgy beleéltem magam ebbe, hogy már-már attól tartottam, hogy Vuk Karadžić csodálatos árnyékában egész életem átalakul: nyíltszíni változáson megy át. Az eddigi literátor helyett — mert az újságírás mellett szerettem szépirodalommal is foglalkozni — egy kifejezett spitzwegi „szótár-könyvmoly" lesz belőlem, akinek nem csupán az asztalán, a kezében, a hóna alatt, hanem még a lába között is kitépett szótárfejezetek szoronganak, lába előtt megfejthetetlen számban zsebszótárak hevernek és arra várnak, hogy gazdájuk majd csak egyszer kezébe veszi őket.

Carl Spitzweg, a kitűnő festőművész, aki műveinek több mint felét hangsúlyos karikatúrának festette, ilyennek látott volna, „Der modern arme Post" címmel ilyennek festett volna meg, hogy nagy vállalkozásomnak időálló emléket állítson itt.

Így azután elkövetkezett az igazi anyaggyűjtés: az értelmezési munka megkezdése. A feldolgozásra szánt anyag szétosztásakor Újvidéken első betűként az E-betűt kaptam.

Amikor kezembe vettem pusztán a hangzót megjelölő és körülíró szócédula után azt a szócédulát, amelyen a feltüntetett szó korszerű értelmezésével kellett megbirkóznom, önfeledtségemből csupán akkor kezdtem felocsudni, és értelmezés közben akkor kezdtem megérteni, hogy voltaképpen én mire is vállalkoztam. Mert a kéziszótárak gyakorlatával ellentétben a mi nagyszótárunknál a címszó nemének, grammatikai helyének és első jelentésének megjelölésén túl sokkal többről volt szó. Sokkal szélesebb területre kellett kiterjeszteni a szófejtés műveletét. Itt elsősorban az árnyalati jelentésekre, a rokon értelmű szavakra gondolok, és csak azután arra a roppant nagy területre, amelyre már a lefektetett tervek szerint a nagyszótár szerkesztése kiterjed.

Azokban a napokban, amikor életemben először azzal a szándékkal ültem írógépemhez, hogy megkezdjem a rám bízott munkát, nem tagadom: kételyek merültek fel bennem, hogy a követelménynek megfelelően el tudom-e végezni a vállalt sokoldalú és szerteágazó feladatot. Hárman-négyen ugyanis idejében felismerték, hogy mekkora fába vágtuk a fejszénket, és utólagosan ők is lemondták közreműködésüket, mindössze egy-két feldolgozott anyagú, vagy inkább a feldolgozásban megkezdett anyagú szócédulás ládikát adva vissza a szerkesztőségnek.

Az volt akkor a mindannyiunk felé meredő kérdés: ki most a bátrabb, kellő fölkészültségének hiányát felismerő, és — mégis — ki volt a meggondoltabb? Ám ugyanakkor az a kérdés is felmerült: ha nem lett volna, aki az indulás esztendejében a legnehezebb munkát is vállalja, vajon egyáltalán megszületik-e a Szerb-magyar nagyszótár akár tizenöt, akár húsz év alatt is? . . .

De ne soroljuk tovább a kérdéseket.

Az első kérdésnél én vagyok.

Vállaltam a munkát, és el is indultam. Hogy milyen sikerrel, az majd a harmadik kötet befejezésekor derül ki, amikor a kész anyag nyomán a szótárbizottság illetékes szerkesztői mérleget készítenek, felmérik azt, hogy az eltelt, majdnem két évtized alatt ki mit végzett, és a kapott eredményeknek megfelelően a munkára vállalkozott értelmező teljesítményét.

Ki gondolt a kezdet kezdetén még erre?

Akkor csak a munka állt előttünk, mint egy olyan vállalkozás, amibe bele kell kezdeni, dolgozni kell rajta éjt nappallá téve, hogy minél közelebb kerüljünk a véghez: ahhoz a naphoz, amikor majd a becsületesen elvégzett munka nagyságához mérten egy hasonló értekezleten vagy gyűlésen, vagy akadémián, vagy tudományos összejövetelen, természetesen kétnyelvű összejövetelen, a szerbhorvát professzorok és a magyar nyelvet jól ismerő szerbhorvát munkatársak bevonásával sor kerül arra, hogy azokat, akik fél emberöltőn át úgy dolgoztak ezen az anyagon, hogy majd elfogytak alatta, méltó piedesztálra helyezzék, vagy pedig — ha az is lehetséges a mai világban —, hogy úgy járjanak, mint egykor régen, szótárcsinálás közben — Kőrösi Csoma Sándor... „Párszáz év múlva majd megemlékeznek róla, és amikor emléktáblát kell felállítani róluk valahol — egy meleghangú levél alapján perselypénzt gyűjtenek és abból majd emléktáblát állítanak, amekkorára a perselypénzből futja." (Az idézetet a nagyenyedi Kőrösi Csoma Sándor Emlékbizottság jegyzőkönyvéből kölcsönöztem — jól megkésve vele...)

Egy ládika szócédula az első tekintetre nem mondta el mindazt, amit az értelmezés magában rejt. Eleinte úgy gondoltam, az egyszerű, hiteles, autentikus jelentés megragadása a legfontosabb feladat. Kiindulópont is, amelyből aztán — akár a szikrák — kipattannak az árnyalati jelentések is. Jóllehet Vuk Karadžić nagyszótárát sokszor tanulmányoztam, mégsem merítettem belőle magamnak annyi erőt ahhoz, hogy a címszó különböző alakjaihoz alkalmazott példák munka közben egymás után mind sorra előkerüljenek. Ezekhez volt szükség még a tíz-egynéhány szótárra, de hogy nem is csupán ezekre, az jóval később derült ki — a mellékneveknél és a növények közül főleg a fűszál neveknél —, és ezek okoztak igen sokat követelő gondot az értelmezőknek; sokkal többet, mint az átnézőknek, a lektoroknak vagy a szerkesztőknek, mert ők a kis kartonon már a meglelt „nyersanyagot" kapták kézhez.

Már az első ilyen tartalmi kis szócédula jelezte, hogy milyen hosszú lesz az út, amit itt vajmi kevés támasszal, vagy — mondjuk ki őszintén, nyíltan — támasz nélkül kell megtennem, hiszen az indulás napjaiban nem volt közöttünk megfelelő tapasztalatokkal rendelkező filológus, csak olyanok — mint én — akik a bölcsészeti kar két-három szemeszterének néhány óráján mindössze pár előadást hallgatott meg a nyelvészetről, de az az irodalmár számára olyan száraz téma volt, hogy még a kalkulusért is alig tudtam a tudós szoborrá merevült előadót hallgatni, követni fejtegetéseit, még akkor is, amikor önmagának, egy

kis segítségül neves írók, költők szövegéből merített példát a szótő elemzéséhez, azután a szószármazástan különféle kérdéseinek megvilágításához. Kétségtelen, hogy a katedrán elhangzott előadásoknak itt is az *értelmezés* volt a központjában, csupán a többi kérdés mellett nem kapott olyan hangsúlyt, mint amilyenre nekünk — az értelmező csoport tagjainak — szüksége lett volna.

Amikor a második, a harmadik szócédula kikerült az írógépemből és az órámra néztem, akkor derült ki, hogy egy-egy címszó értelmezése — de pusztán csak értelmezése — milyen hosszú időt vesz igénybe, hiszen a jelentését a Karadžić és az Akadémiai nagyszótár után még legalább nyolc vagy kilenc szótárból kellett ellenőrizni, mert ha ezt bármelyiknél is valami sietség folytán elmulasztottam, azt az *átnézők* mindjárt észrevették, jelentették a lektoroknak, azok meg a szerkesztőknek, és nem egyszer megtörtént (főleg a kezdő hónapokban, amikor még semmilyen tapasztalattal nem rendelkeztünk), hogy az anyag, néha az egész ládika anyaga, visszakerült az értelmezőhöz, és akkor heteken át kereshette azt a szócédulát, illetve szócédulákat, amelyektől kezdve (az alkalmazott szakkifejezés szerint) önkényesen „leegyszerűsítette" az értelmezést.

Külön gondot okozott egy-egy címszó második, harmadik jelentésének kikutatása és az árnyalati jelentéseknek a nyelv szellemében történő beillesztése. Az első hónapokban, sőt: néha még később is az értelmezőt az hozta zavarba, amikor az 1. és a 2. jelentés között olyan szembetűnő eltérést vélt fölfedezni, mintha az 1. jelentésnek jóformán semmi köze se lett volna a 2. jelentéshez. Vegyünk csak egy példát: **Skrozirati**, 1. átfúr, átdöf 2. *(fig)* megborzongat, egész felvillanyoz (vmilyen érzéssel)... De akadtak ezeknél az első jelentéstől a másodikig, a harmadikig sokkal nagyobb ellentmondásoknak tűnő jelentések is, úgy hogy az értelmező — ismét hangsúlyozom: a munka beindításának idején — volt olyan eset, hogy nem hitt a szemének. Itt van például egy gyakran használatos címszó, a **Skup**, *skupa, (skupi)* 1. drága, 2. fontos, 3. fukar, fösvény *skup više plaća* a fösvény többet költ.

A Vuk-nagyszótár és a többi szótár használata, állandó lapozgatása, tanulmányozása akkor is sokat segített a nagy keresésben, amikor a szócédula még nem is volt az asztalon, csupán előkészületi munka gyanánt került az írógép vagy a munkaasztal közelébe.

*

Keresés — erről külön kell szólnom.

Az indulás első hónapjaiban az értelmezőknek egy értékes részét épp ez riasztotta el a hangyaszorgalmat követelő munka vállalásától. Nem tudták magukat rászánni, hogy egy-egy árnyalati jelentés felkutatására órákat (sőt: fél napokat) áldozzanak fel. Sajnálták az időt, és az az öröm, ami egy-egy árnyalati jelentés meglelésekor fölvillanyozta az embert, számukra nagyon sovány vigasz volt. Éppen emiatt az indulás

idején — de mindjárt az első napokban — egy nagyon értékes értelmező munkatársat veszítettünk el Bodrits István személyében. A szinte kínosan pedáns munkájú Bodrits István mögött ugyanis — az ő szerkesztésében, precíz feldolgozásában egy bibliapapírra nyomott modern magyar kéziszótár, és egy korszerűen elkészített, az idő követelményeinek megfelelően átdolgozott Magyar nyelvtan állott, amely nagy segítséget jelentett mindazoknak a szellemi munkásoknak a számára, akik hivatásuk szerint kétnyelvű területen dolgoztak és műfordítással is foglalkoztak. Ugyancsak hasznos kézikönyve volt igen sok fiatal pedagógusnak a magyar nyelvű tankönyvekben szűkölködő esztendőkben.

Munka közben természetesen nem egy munkatárs számításokat is végzett. Egy-egy címszó értelmezésének a vége felé közeledve alkalom nyílott arra, hogy a harminckét betű értelmezési munkálatainak elvégzése körülbelül hány esztendőt vesz igénybe. Voltak itt különféle számítások. Volt olyan hihetetlenül optimista is, aki alig pár, mondjuk, öt-hat esztendő múltán már befejezve látta maga előtt a *párszáz ládikára* tehető címszó anyagát, de dr. Kovács Kálmán főszerkesztő, aki a szócédulák kijelölésén, előkészítésén dolgozott, leintette azokat nyomban, akik naiv számításokat végeztek.

„Hiszen ennyi idő alatt még a szócédulák kiírásával sem tudunk elkészülni" — mondotta, mivel a napi keserves munkájából már jól tudta, hogy egyetlen címszó kiírása mennyi időt vesz igénybe.

Ám mindehhez még hozzátartozott a forrásmunkák megfelelő (kitépett) íveinek összegyűjtése, a szótárak szerzőinek, illetve címének feltüntetése a szócédula felső jobb sarkában, de úgy, hogy onnan ne hiányozzon egyetlen fontos forrásmunka sem, kivéve azokat a munkákat — lexikonokat, enciklopédiákat, tájszótárakat, idegen szavak lexikonát, technikai szótárakat, Freytag-atlaszt —, amelyeket az értelmező szükségesnek tartott, hogy munka közben kéznél legyenek és minden vonatkozásban, a korszerű követelményeknek megfelelően kiegészítsék a feldolgozó szókészletét.

És milyen igaza volt a főszerkesztőnek . . .

Három év után derült ki, hogy munkánknak még a negyedénél sem tartunk, de közben ezer szerencse volt, hogy a feldolgozók száma tovább nem fogyatkozott, sőt az értelmezők számát, amely a második kötetnél kilencről négyre lefogyott, türelmes szervezői munka árán, Dávid András bekapcsolásával sikerült ötre fölemelni, s ezzel kiegészült a gárda, amely már eredeti összetételében is több olyan érdemes és kitartó munkatársakkal rendelkezett, mint Kolozsi Tibor, akire a legnehezebb feladatok megoldásainál is bátran lehetett számítani. Úgy vélem, itt — a belső változások bekövetkezésénél — hangsúlyozni kell, hogy bár az értelmezők a szótár elkészítésének közel tíz esztendeje alatt olyan munkát végeztek, ami meghozta a gyümölcsét, mégis világosan kellett látniuk, hogy a 160 000 címszóra tervezett háromkötetes szótár nem lehet ilyen „túlméretezett".

A szótárbizottság B. Szabó György halála után, Kovács Kálmán súlyosbodó betegsége következtében kicsiny hatásköre miatt örökre adós maradt azzal, hogy a nagyszótár munkatársainak teljesítményét ennyi idő után megfelelően kiértékelje és emberséges elismerésben részesítse azokat, akiknek jóvoltából ez a roppant nagy munka eddig is elkészülhetett. A szótárbizottság magányos topogásában sokat jelentett az intézmények közben bekövetkezett segítő közreműködése. Így már — közel tíz év után — az első kötet sajtó alá rendezésekor e nagy munkában támogatást nyújtott a Tartományi Könyvkiadó Intézet, a kiadást magára vállalta, és közben megoldódott az az évekig húzódó probléma is: ki legyen a Szerb-magyar nagyszótár és az annak élén dolgozó szótárbizottság gazdája. Ezt a szerepet az elkövetkező időben az Újvidéki Magyar Tanszék mellett a Hungarológiai Intézet vállalta és hivatalból ma is ő tölti be. Ez megoldódott, a szorgos dolgozók munkájáért járó elismerés azonban elmaradt.

De vigasztalódjunk!

Nem ez az első adósság, ami a lelkünket terheli, s nyilván nem is az utolsó. Mi szűkmarkúak vagyunk. Úgy elhatalmasodott bennünk a megalkuvás, hogy *fizetni sem tudunk* ... Helyesebben szólva: nem is tudunk fizetni, ha nem tűzünk ki pályadíjat.

Nem is tudom, hogy az igék vagy a főnevek értelmezésénél kezdjem-e küzdelmeim nehéz óráinak a leírását. Amikor itt a sok rendkívül fontos mozzanat felsorakoztatása közben *küzdelmekről* és *nehéz órákról* szólok, nem gondolom drámai hangon értelmezni azokat.

Az én küzdelmem két területen zajlott. Az egyik az a parányi kis terület, ami a papír fölé hajlás óráiban sokszor szinte végtelennek tűnő hosszú idő alatt múlott el. Ennek az volt a marasztaló makacssága, hogy a gép fölé görnyedésben eltelt órák olykor az éjfélt is átlépték olyan lassú ketyegéssel, hogy néha hajnalban értek véget, amikor már nem csupán a szempillák nehezültek meg, hanem az ember szervezete is elernyedt, s az agy nem tudta követni — még a szótárak segítségével sem — az értelmezés útját.

Az igék jelentésének megfejtése sokkal, de sokkal több munkát igényelt, mint amennyit első tekintetre az értelmező gondolt. Kezdéskor a legkézenfekvőbb — ami természetes is — az első jelentés meglelése volt. Ettől megnyugodhatott volna az értelmező lelke. De mint már fennebb említettem, a lexikonok, az akadémiai szótárak, az enciklopédiák és a már meglevő, de kissé elavult és szűkszavú értelmező szótárak (ha archaikusan is) ennél sokkal többet követeltek. Vuk Karadžić, Hristić és Kangrga, Brančić szótára meglepően értékes anyaggal segítette elő munkánkat, de mindezeknél a mi legfőbb feladatunk az volt, hogy a klasszikus szótárak és az értelmező szótárak helyett a mi időnknek megfelelő modern szótárat szerkesszünk, ami már a mából indul ki, és ha közben vissza is hajlik a régi jelentések bemutatása felé, végezetül

is találjon kiutat — és magyaarázatot is — teljes egészében a mai értelmezés felé.

Nézzünk meg egy igét, amely jelentésében sokkal több régi példával él, mint amennyi újat ad.

Svírati, *svîrā (vi tr/intr, impf) svîrah* 1. zenél, muzsikál «valamilyen hangszeren játszik» ~ *na klaviru ili u klavir* zongorázik ~ *na violini ili u violinu* hegedül ~ *na gitari* gitároz(ik) ~ *na svirajci ili u svirajku* fütyülővel fütyül; sípol; fuvolázik ~ *s lista* első látásra játszik kottából, *(fam)* blattol ● 2. fütyül *kuršumi sviraju i zuje* a golyók fütyülnek és zúgnak *lokomotiva svira* fütyül a mozdony ~ *prstima* ujjaival fütyül ~ *u prste a)* ujjaival fütyül b) *(fig)* semmije sincs ●

Ezenkívül ennek az igének még négy jelentése következik, s mindössze egy jelentése, az 5-ös ad korszerű példát; az 5. jelentése — dudál, tülköl *auto svira* a gépkocsi dudál, tülköl

De vegyünk figyelembe a mi feldolgozásunkban egy másik igét, amely már sokkal közelebb áll a *mai értelmező szótár* követelményeihez és nagy segítséget nyújt az igényesebb műfordító számára is.

Spùstiti, *spùsti (vp, ppp) spúšten* I. *(tr)* 1. leenged, leereszt, lebocsát, letesz ~ *brod na more/vodu* vízre bocsátja a hajót ~ *slušalicu* leteszi a (telefon)kagylót ~ *zastavu* leereszti, bevonja a zászlót ~ *zavesu*, leengedi a függönyt, ● 2. leszállít, csökkent ~ *ceni* csökkenti az árakat ● 3. *(fig)* leereszt, halkabbra fog ~ *glas* halkabbra fogja a hangját ● 4. leenged, lehorgaszt ~ *glavu* lehorgasztja a fejét ● 5. lesüt ~ *oči* lesüti a szemét ● 6. lebocsát, vet ~ *sidro* lebocsátja a vasmacskát; horgonyt vet ●

Ennek az igének a visszaható jelentésében már több korszerű szóképpel, értelmezéssel találkozunk, amelyeket a régi szótárakban hiába is kerestünk.

II. *spústiti se (refl)* 1. leereszkedik, lemegy ~ *se niz konopac* leereszkedik a kötélen ● 2. leszáll, leereszkedik ~ *avion se spustio* a repülőgép leszállt ● 3. *(fig)* megered *spustila se kiša* megeredt az eső *spustila se oluja* kitört a vihar ● 4. *(fig)* leereszkedik *učitelj se mora* ~ *do moći shvatanja svojih učenika* a tanítónak le kell ereszkednie a tanítványainak felfogásához.

Egynéhány ismert jelentés megismétlése után a továbbiakban megemlítünk több olyan kiemelt példát, amelyekkel eddig — mint figuratív jelentésben — nemigen találkozhattunk.

● 8. *Spústio se «zemljište»* besüppedt, lesüllyedt, beomlik ● 9. *(fig)* lealacsonyodik, lesüllyed *spustio se do životinje* állati sorba süllyedt, állati szintre alacsonyodott ● 10. *(pop argo)* átengedi valakinek a vizet; befűt vkinek; kibabrál vkivel ● 11. *«oslabiti»* legyengül, lefogy, lesoványodik. *(vi:) spuštati (se)*

Ám a munka során nem egy alkalommal előfordult, hogy olyan igékre bukkantunk, amelyeknek értelmezéséről a forrásmunkák, az akadé-

miai szótár és a különféle behatásokat feltüntető szótárak, mint amilyen a német, a latin, a francia, a magyar szótár jelentős mértékben gazdagította a címszó alatt felsorakoztatott anyagot: az árnyalati jelentéseket, amelyek igen szemléletesen megnyilatkoztak a példákon. Itt nem a sima jelentés átvételére gondolok, hanem a jelentés gyökeres átalakulására, amely első hallásra úgy cseng az ember fülében, mintha lényegében semmi köze nem lenne a címszóhoz, hanem a népi szóhasználat alakította át annyira. Nézzük például a következő igénél az alábbi jelentések alakulását (mondhatnám: átalakulását).

Túći, *túče (vp) tùčen, tučèna* I. *(tr)*... itt nem kevesebb mint 14 jelentés között olyanokkal is találkozunk mint például a 10. jelentés: ~ (ki)herél, ivartalanít, vagy a 13. jelentés: (habbá) (föl)ver, vagy a IV. ~ *se (rec)* kölcsönös visszaható igéknél az 5. jelentés: kóborol, csatangol, vándorol.

Az értelmező — amint a kezébe kerül az újabb jelentésnek ez a valóban groteszk formája, azt sem tudja, hová tegye. Ám e jelentésekhez tartozóan még figuratív példákkal sem találkozunk, holott az említett ige első jelentése valamennyi forrásmunkában, szótárban 1. ütlegel, ver, üt és a 3. *(mil)* jelentése lövöldöz, lődöz, ostromol. Csupán azt nem tudtuk megfejteni (csupán tájszótárral), hogy mi köze a kölcsönös visszaható igének a kóborol, csatangol jelentéshez. Az ilyen vitás kérdéseket a végin minden esetben a főszerkesztő irányításával a kollégium döntötte el. Ezekben az esetekben természetesen a kollégiumban helyet foglaló szerbhorvát lektorok, professzorok véleménye jelentős mértékben hozzájárult a döntéshez, nehogy valamilyen úton téves értelmezés, vagy esetleg ehhez hozzá erőltetett példa kerüljön a szótárba, ami a címkereső műfordítót zavarba hozhatja: tévútra terelheti az amúgy is nehéz szövegek megfejtésében.

Azt a kérdést viszont, hogy szótárilag melyik címszónak a szerepe a súlyosabb, az igéé, vagy a főnévé, azt meg sem kíséreltük eldönteni...

Az igénél kezdtük, hogy az értelmezők munkájának egy-két kérdésére közelebbről rávilágítsunk, de nem kisebb, hanem bizonyos mértékben műfajilag bonyolultabb feladatokkal kellett megbirkóznunk a főnevek autentikus jelentésénél, túl az árnyalati jelentések megfejtésén. Sok esetben ugyanis olyan jelentésekkel találkoztunk, amelyek eredetét vagy a Vuknál, vagy pedig a tájszótárakból kellett kikeresnünk. Erre az indulás hónapjaiban, sőt még az első években sem rendelkeztünk minden részletre kiterjedő szerkesztőségi programmal, hiszen nálunk ez volt az *első* ilyen nagy vállalkozás, amihez vagy csak Vuk, vagy pedig az Akadémiai nagyszótár adhatott valamit, Brančić szótárának viszont a peremszóanyagban vettük nagy hasznát. Jóllehet ez a munka kilencven esztendővel ezelőtt jelent meg Újvidéken, mégis olyan értékes anyagot tartalmaz, amilyennel sem előtte, sem utána, egészen a mi nagyszótárunk megkezdéséig — és legalább az első kötetének megjelenéséig, 1968 decemberéig — nem találkozhatunk.

Az első főnevek még biztatóak is voltak. Bátran vettem kézbe a cím-

szót, egyszerűen átlapoztam a forrásmunkákat, és igen simán következett a jelentése.

Ába (f, gen pl) *ábā (obs)* 1. *«sukno»* abaposztó, daróc 2. *«gunj»* zeke

Így gyorsan már meg is volt. És mindjárt következett a második.

Abáhija (f) csótár, díszes lótakaró; nyeregtakaró

(Még a magyar anyanyelvű is tanulhat belőle, ha az értelmezés munkáját lelkiismeretesen végzi és munka közben egyetlen segédszótárt vagy enciklopédiát, és nem utolsó sorban a Magyar értelmező szótárt nem hagyja ki a munkából.)

Igen ám, de ez csupán bevezető volt a *főnevek* feldolgozásába a ládikákban kapott címszavak alapján. (De az is megtörtént hogy a munka lázában az értelmező egy újabb *címszócédulát* állított ki, mert egy véletlenül kihagyott újabb szócikk jelentésével találkozott, ennek beiktatásához azonban már meg kellett kérni a főszerkesztő, illetve a kollégium hozzájárulását.)

A munka igazi terjedelmében akkor tárult ki az ember előtt, amikor olyan címszó került sorra, amelynek nem kevesebb mint öt főjelentésével, és több mint *tíz* mellékjelentésével találkozott.

*

Az értelmező egyre nehezebben haladt tovább.

A keresgélés és kutatás közben egészen ismeretlen területekre került, ahol eddig talán nem is hallott, újabbnál újabb szóképek álltak elő. Igaz, ami itt következik, az melléknév első jelentésben, de a további jelentések között nem egy főnévi szóképzéssel is találkozunk. A szláv — a szerbhorvát — szóösszetétel lefordításakor a magyarban egy tömör főnévvel találkozunk. Vegyünk csak egy példát.

Bèo *béla (bêli. bêlā) (a, comp) bèlji;* 1. fehér *beo belcat* habfehér, patyolatfehér *bela knjiga (pol)* fehér könyv *Bela Kuća* a Fehér Ház *beli cvet (med)* fehérfolyás.

Amint láthatjuk az 1. jelentésben a *fehér* szó mindenütt visszatér, csupán a második jelentésben (a figuratív jelentésben) találkozunk a címszónak egy új formájával.

2. *(fig)* világos, fényes *u po (usred) bela dana* világos/fényes nappal *bele noći* a) átvirrasztott éjszakák b) fehér éjszakák

A következő példákban már olyan változatokkal találkozunk, amelyekben teljesen átalakul a melléknév, olyannyira, mintha vajmi kevés köze lenne az 1. jelentéséhez.

3. «különbözőképpen fordítjuk» *bela kafa/kava* tejeskávé, *bela nedelja (orth)* a) nagyböjt előtti hét; *(pop)* zöldfarsang b) húsvét utáni hét *bele pčele* a) harmadik rajzás «egy évben» b) szépunokák *trgovina belim robljem* leánykereskedelem

Itt lépünk be először a növényvilágba, amely az értelmezőknek a legtöbb gondot okozta. Mert akár Vuknál, akár az Akadémiai szótárban a szerbhorvát kifejezés mellett a növény latin nevével találkoztunk, de

olyan egyszavú, kétszavú vagy többszavú megjelölésekkel, amelyeket Burián Latin-magyar szótárában hiába is kerestünk, legföljebb az egyszavas megjelölésre kaptunk némi választ, vagy pedig a főnevek külön külön jelentésére adott egy elfogadható magyar jelentést.

Előfordult az is, amikor Burián is kitűnő szolgálatot nyújtott, és nem kellett fél- vagy háromnegyed napot egyetlenegy szó keresésére áldozni. Ilyen volt az a nagy fölfedezésem, amely még a *Sutjeska* emlékeit is fölidézte bennem, mert ott találkoztam ennek a fűnek a nevével először... Az említett — az ‚immár történelmi' nevezetességű fű neve.

Srêmuša *(f bot v) sremuš* medvehagyma (Allium ursinum) még két szóalakja van: *sremuž (f bot v) srêmuš* medvehagyma; *srêmuža (f bot v) sremuš* medvehagyma

Ennek a fűnek a nevét latinból úgyszólván szótár nélkül megfejtettem, mert azt még a latin órákon bemagolt leckékből tudtam, hogy *ursus, ursus* az medve, *allium* v. *álium* pedig fokhagyma, közönséges hagyma: a mi nyelvünkön vöröshagyma. Tehát innen már nem volt nehéz eljutni a medvehagymáig, és ez a jelentés — a latinok nagyon precízek voltak — teljesen fedi a fű természetét és tulajdonságát. Már a szaga is a hagymára emlékeztet, és ha az ember megrágja a füvet, olyan íze van éppen, akár a zöldhagyma húsos szárának.

Amikor Tjentištén volt a nagy történelmi találkozó, a Sutjeska partján sétálva kísérőm — egy aktív kapitány — tépett az út széléről néhány szál füvet és a kezembe nyomta.

— Szagolja meg! — mondta.

Megszagoltam.

— Hagyma szaga van, de olyannyira, mintha igazi hagyma lenne — mondtam kísérőmnek.

— Most pedig kóstolja meg.

Rágcsálni kezdtem a fűszálakat, egyre nagyobb élvezettel.

— Csakugyan hagymaízük van.

A kapitány ugyancsak rágcsálni kezdte a fűszálakat, közben elmondta a *sremušának*, ennek a csodálatos fűnek a szinte mesébe illő történetét...

— Azokban a téli hónapokban, amikor különösen nagy gondokkal küszködtünk a partizánok élelmezése körül, amikor a zimankós időben vadászatra sem volt komolyabb kilátásunk, kényszerűségből valami olyasmit kellett keresni, akár útközben is, ami ehető. Egy Vučjev Dol-i bajtársunk, aki kitűnően ismerte ezt a tájat, egyszerre csak örömmel kiáltott föl, a kezében egy marék fűvel:

— Találtam sremušát. Egy tisztáson, sokat...

— Milyen füvet? — kérdezték többen.

— Olyat, amit enni is lehet.

— Megízleltük a fűszálakat, és amikor a szanitécunk is mondta: nyugodtan fogyasztható eleség, mindjárt nekiláttunk a „legelésnek", és nem sok idő tellett bele, mindahányan jóllaktunk.

E különösen izgalmas történet folytán megtudtam, hogy az a fűfajta nagy szerepet játszott a legvéresebb menetelésekben, a tífuszosok átmentésében a Zelengorára, mert azokban a nagyon nehéz napokban, amikor majd megvett bennünket az isten hidege, ezzel tápláltuk az elöl menetelőket, a még sértetlen harcosokat és az éhségtől szinte már haldoklók ezreit...

*

A sejtelmes fűszálakkal való első találkozásom idején nem is gondoltam arra, hogy milyen nagy gondot okoz majd nekem a növényvilág. Eleinte el sem tudtam képzelni, hogy egyetlenegy fűszál autentikus magyar jelentésének órákat, sőt fél napot kell szentelnem, s még akkor sem leltem meg minden esetben az igazi jelentését. Hasonló jelentésre — nem egyre — a tájszótárban is akadtam, de éreztem, hogy ezek között a fűszálak között lehet ugyan hasonlatosság, sőt az is lehetséges, hogy rokon-szócsaládból származnak, csakhogy (mire én erre rájöttem!) az egyik alföldi, a másik hegyvidéki vagy dimbes-dombos vidéki növény, és sem az alakjuk, sem a színük, sem a terepen a nagyságuk nem azonos. Volt úgy, hogy annyira elkeserített az ilyen hiábavaló keresés — a híres Pallas lexikon átkutatása után is —, hogy már-már javaslatot akartam készíteni arról, hogy mit is kellene kihagyni a szótárból, hiszen „... egy-két fűszál nélkül azért majd csak megleszünk valahogy." Már-már ott tartottam, hogy meg is írom ezt a javaslatomat Kovács Kálmán főszerkesztőnek, de valami megállította a kezemben a tollat.

„Meghátrálást jelentene ez a nehéz feladat előtt?!"

Vagy —

„Felületességet jelentene, ami egy ilyen nagy munkánál megengedhetetlen, hiszen ha a 120 000 címszóból előbb kettőt, azután tizenkettőt vagy százhuszonkettőt hagyunk el, soha az életben nem lesz teljes az a szótár..."

Természetesen a szótár így sem lehet teljes, hiszen a technika, a mezőgazdaság gépesítése, hogy a többi ágazatokról ne is beszéljünk, olyan rohamosan fejlődik, hogy önmagában is új szavakat érlel, s mire az akadémia ezeket az új kifejezéseket, nómenklaturákat elfogadja, szentesíti, tíz-húsz szakbizottság áttanulmányozása után, addigra a mi szótárunk már rég az olvasó asztalán lesz. Mert az akadémia léptei — főleg ami az etimológiát illeti — tempóban olykor megegyeznek a teknősbékáéval.

Munka közben eszembe jutott, hogy én négy esztendőn keresztül városi könyvtáros voltam egy négynyelvű, igen gazdag gyűjteménnyel rendelkező könyvtárban. Tehát, ha valahol meg lehet találni a készülő nagyszótár *titkaihoz* vezető ajtó kulcsát a mi vidékünkön — a mi provinciális világunkban —, akkor ez csakis a Szabadkai Városi Könyvtár lehet, hiszen olyan gyűjteménnyel rendelkezik, és hozzá gazdag

szótáranyaggal is, amely — ha jól forgatják — még a megoldhatatlannak tűnő kérdésre is választ tud adni. És nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy tíz-egynéhány év alatt, amennyi a fölszabadulás óta eltelt a szótárértelmezők munkájának kibontakozásáig, az a gyűjtemény a gazdátlanul maradt könyvtárak anyagának összegyűjtésével jelentős mértékben gazdagodhatott.

A következő utam a Városi Könyvtárba vezetett, ahol a tudományos osztályon elmondtam a gondjaimat.

— Szótáranyaggal jól el vagyok én látva — mondtam az osztály vezetőjének —; az értelmezésben az első időben jól haladtam. Nem hagytam ki semmit, a jelen pillanatban csupán a növényvilág gördített elém leküzdhetetlennek tűnő akadályokat.

Egy kis tájékozódás után közvetlenül fordultam az osztályvezetőhöz és megkérdeztem:

— Carl von *Linné* művei megvannak-e a forrásmunkái között?

— Nem egyszer sürgettem már a központtól — siettem a kiegészítő válasszal, nehogy pácban maradjak —, de mind ez ideig kivonatosan sem kaptam meg a kért anyagot.

— Pedig ehhez a nagy munkához nagyon szívesen ajánlanám Linné *Genera plantorum* (A növények nemei) című művét. De igen alkalmasak lehetnek az ilyen munkánál Linné kézikönyvei, melyeket nagyobb, összefogó művei alapján készítettek. Ezek a növényvilág egyes ágazatainak kutatói számára igen hasznos munkák, jóval könnyebben meglelhetők, s nem csupán a biológiatanárok, de a szótárszerkesztők sem nélkülözhetik munkájukban.

*

Ma már nem tudom, hogy harminc vagy több esztendővel ezelőtt a szabadkai Városi Könyvtár tudományos osztályán hány tanulmánykötet, hány Linné-mű, hány különféle szakszótár ment végig a kezemen, azt sem tudom pontosan, hány napot, hány órát töltöttem el ott a könyvtári ügyeletesek jóvoltából még késő este is, csupán arra az egyre emlékszem, hogy az otthonomban, a saját többezer kötetes könyvtáramban, a szótárbizottság központi könyvtárában hozzávetőlegesen sem találtam annyi forrásmunkát, amennyi akkor, a Szabadkai Városi Könyvtár ősi polcai alatt, a zugaiban meghúzódó Milkó-hagyatékban és természetesen a tudományos osztályon található volt.

Az értelmezési munkában ez a könyvtár is sok segítséget nyújtott nekem, és az a szellem, ami a falak közül kisugárzott.

*

Ebben a küzdelmes, de szellemtörténetileg igen magasztos munkában engem munka közben az a szerencse ért, hogy többek között az „S" betű harmincnégy ládikájával teli szócédulák értelmezése nekem jutott. Így én fedezhettem föl a kutatás során a *sremužát*, a medvehagymát, amely

a népfölszabadító háborúban, a nagy ínségben szenvedő harcosok tápláló eledele volt.

Tíz esztendővel ezelőtt, 1975 nyarán, azon a melengető sugarakkal teli napon, amikor magamhoz ölelhettem a nagyszótár akkor megjelent harmadik kötetét, nagy boldogság járta át a szívemet.

Hát még akkor, amikor dr. Kovács Kálmán főszerkesztő közölte velem, hogy elkészítette a szótár előállítása körül végzett munka mérlegét, s ebből kitűnik, hogy az értelmezés 30,6 százalékát én végeztem el.

Számomra ez volt a szótárbizottság részéről a legnagyobb elismerés . . .

Iszogató nők, 1960. (fotó: A. J.)

Preliminary communication

Túri Gábor

GONDOLATOK TÁRSADALMI GYAKORLATUNK NYELVI TÜKRÖZŐDÉSÉRŐL

E cikkem megírásához közvetlen indítékul a budapesti Gondolat Kiadónál az idén megjelent *Nyelvi divatok* című könyv szolgált (írta: Bíró Ágnes, Felde Györgyi, Huszár Ágnes, Kemény Gábor és Tolcsvai Nagy Gábor). A könyvben fölvetett gondolatok elősegítették, hogy rendszerben tudjam látni mindazokat a társadalmi gyakorlatunkból eredő nyelvi kérdéseket, amelyek — elemző megközelítés híján — gyakorlati problémaként már régebb óta foglalkoztatnak.

A könyv

A fiatal nyelvészek könyvének azokat a fejezeteit tartom — témamegközelítésük újszerűsége folytán — a legérdekesebbnek, amelyekben mindennapi viselkedésünk, hétköznapi embertársi kapcsolataink nyelvi vonatkozásaival, ezeknek a nyelvi megnyilvánulásoknak a divatjelenségeivel foglalkoznak. Nem csak vagy nem elsősorban nyelvi kérdés, hogy a mai magyar nyelvben nincsenek tisztázva a köszönésformulák és a megszólításmódok megoszlásának és használati körének kérdései, és egyáltalán hogy mai köszönésforma- és megszólítás-készletünket eléggé szegényesnek érezzük (fordítók a megmondhatói, hogy milyen nehézségekkel kell szembenézniük, ha idegen nyelvről stilisztikai sérelem nélkül éppen ezeket a jelenségeket kívánják áttenni magyarra). Sokszor kerülünk olyan helyzetbe, hogy gondot okoz, milyen köszönés- vagy megszólításformát alkalmazzunk bizonyos alkalmakkor embertársainkkal szemben. Ezek elsősorban viselkedésszociológiai kérdések, amelyeknek kialakulásában természetesen szerepet játszottak a történelmi körülmények és a társadalmi változások. Az sem ítélhető meg kizárólag csak nyelvi szempontból, hogy miért harapózott el szokatlan mértékben a durvaság mai nyelvhasználatunkban, mert ez éppúgy a társas lét kikristályosodott, megszilárdult normáinak hiányából eredeztethe-

tő, mint például beszélgetéskultúránk fogyatékosságaiból. A régi rend társadalmi magatartási szabályai természetes módon érvényüket vesztették, de ezek helyébe nem sikerült újakat teremtenünk, pontosabban nem sikerült olyanokat létrehoznunk, amelyek általánosan elfogadottaknak és szilárdaknak számítanának.

A társadalmi státus jellemző kifejezője az utódok számára választott személynév, és ma egyre többen élnek a benne rejlő lehetőségekkel, de még ennél is nagyobb mértékű nyelvi forrongás észlelhető korunkban a zenekarok, az árufajták és az üzletek elnevezésében.

Ezeknek a szociológiai összefüggéseikben tárgyalt kérdéseknek a fölvetése jelenti a könyv legfőbb újdonságát a nyelvi érdeklődésű olvasó számára. A többi fejezetben hagyományosabb módszerekkel tárgyalnak olyan kérdéseket, amelyek a nyelvészetben már viszonylag jól föltárt területeknek számítanak (pl. képzavarok a köznapi beszédben, a sajtóban), bár itt is a legújabb tünetekkel, az éppen folyamatban levő változásokkal foglalkoznak, akár a szótévesztésből bekövetkezett jelentésváltozást, akár az idegen szavak használatát, akár a reklám- vagy a popzenei szövegeket választották témául. Különösebb módszertani újdonság nélkülinek csak a „nyelvészszemmel figyelt nyelvi humor" témaköre tűnik, benne a viccek hatásmechanizmusának, a hétköznapi beszédelemek humoros alkalmazásának valamint az életben és az irodalomban előforduló humoros neveknek az elemzésével. Itt legfeljebb a konkrét esetek kapcsán leszűrt tanulságokból okulhatunk, bár ezeknek a cikkeknek az elmélyültsége sincs a korábbiak szintjén. Alkalmasint éppen azért, mert ezek a témák nem kötődnek olyan közvetlenül a mélyreható társadalmi változásokkal járó nyelvhasználati problémákhoz. Azaz, hogy kötődnek, de úgy, hogy nevetnek rajtuk — aki pedig már nevetni tud a bajain, arról elmondható, hogy túl tudta tenni rajtuk magát. A korábban taglalt viselkedésszociológiai kérdések viszont továbbra is égetőek, nyugtalanítóak, mert a mindennapi gyakorlat még nem kínált föl olyan megoldást, amely elfogadott normává vált volna.

Mindez már elegendő lenne, hogy az olvasó érdeklődéssel mélyedjen el a könyv tanulmányaiban. Jugoszláviai magyarként azonban az ember óhatatlanul úgy olvassa ezeket a fejtegetéseket, hogy közben állandóan egybevetéseket végez a nálunk kialakult spontán társadalmi gyakorlattal. Ezekre a jelenségekre éppen az a jellemző, hogy tételesen nincsenek kodifikálva — annak ellenére, hogy közismerten kodifikáló hajlamú ország vagyunk. Mivel a társadalmi rendszer fejlődése, ezen belül pedig a fejlődés nemzeti, illetve nemzetiségi jellege eltérő volt, természetes, hogy a magatartásformák is némileg másként csapódtak le nyelvhasználatunkban — még akkor is, ha a nyelvi hagyomány miatt teljes elkülönülésről nem beszélhetünk. Ha igaz is, hogy a nyelv nem része a fölépítménynek, itt mutatkozik meg igazán, hogy a társadalmi viszonyok közvetve mégis erősen befolyásolják a nyelv alakulását. Ezen természetesen nem azt kell érteni, hogy ezáltal a különböző országok-

ban használt azonos nyelv többfelé szakad szét, csupán azt, hogy a szavak (vagy még inkább a szavakban kifejeződő magatartási módozatok) egyes rétegeinek használati frekvenciája más és más lesz; azaz ami az egyik nyelvben esetleg igen aktív, az a másikban passzivizálódhat — de mindez még nem gátolja a megértést a másik nyelvben sem (például a *tetszik*-ezés gyakorlata nálunk nemigen él, de azért értjük a funkcióját).

Hogyan köszönjek? Hogyan szólítsam?

A köszönésformák és a megszólítási módok esetében megfigyelhető, hogy magyar nyelvi eszköztárunk némileg szegényesebb, mint a magyarországi, de részben szerbhorvát elemekkel is bővült. A legszembeötlőbb eltérés az, hogy nálunk férfiak részéről nem szokás a nőknek általánosan *kezit csókolom*-mal köszönni; így — vagy inkább csak röviden *csókolom*-mal — csupán a gyermekek tartoznak köszönni, nemcsak a nőknek, hanem általában mindenkinek, akit magáznak. Még ez sem általános, mert bizonyos területileg kompakt társadalmi közösségekben (én faluhelyen figyeltem meg) még ezekben az esetekben is a *jó napot* járja. Tanintézményeinkben is így oktatják gyermekeinket, kezdve az óvodában — mintha a *csókolom*-ozás nem tartozna a társadalmi illemszabályok közé, hanem csak valamiféle familiáris csökevény lenne. — Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a *tetszik*-ezés meg egyáltalán nem is vert gyökeret, akkor azt kell látnunk, hogy ami a kifejezéskészletet illeti, az udvariasság kifejezésére kevesebb eszközt alkalmazunk, mint amennyit használhatnánk. Ettől ugyan még lehetünk átlagon felül is udvariasak, de a megfelelő köszönés- vagy megszólításmód hiánya sokszor gátja is lehet a kapcsolatteremtésnek. A fiatalok által használt (a könyvben fölsorolt) köszönésformák közt is vannak olyanok, amelyeket nálunk nem hallani *(szió, szióka, cső, csősztök)*, de éppúgy állhatnak a megszólításokkal is; ezt azonban nem kell föltétlenül sajnálnunk, ha az olyanokra gondolunk, mint például a *fószerkám* vagy a *baszkikám*.

A megszólítás egyes fajtáiban is bizonyos fokú hidegség figyelhető meg nálunk. Tapasztalataim szerint iskoláinkban igen általános a könyvben „némileg durvá"-nak minősített családnéven szólítás, a tanárokat pedig szinte egyáltalán nem szokás — még az általános iskola alsóbb osztályaiban sem — személynevükön szólítani *(Éva néni)*, csak egyszerűen és egyetemesen *tanító néni*-nek.

Ha a magyar köszönéskészletet egybevetjük a szerbhorváttal, olyan gyökeres eltéréseket nem észlelhetünk, mint az angolban, amely köszönési szempontból máshogy tagolja a napot, mint mi (egészen délig *jó reggelt*-tel köszön) — de néhány érdekes kérdés itt is fölmerülhet. A fiatalok számtalan egymás közti köszönésformájának — amelyek

között föltehetőleg a *szia* és a *szevasz* a leggyakrabban használatos — a szerbhorvátban szinte kizárólagos ekvivalense a *zdravo*. Megfigyelésem szerint ezt csak újabban szorítja ki a *ćao*, amelynek ebből kifolyólag általánosabb is a használata, mint a magyarban a *csau*-é vagy a *csaó*-é. Ha viszont a *zdravo* szemszögéből nézzük, akkor jóval több ekvivalenssel kell számolnunk a magyarban, ami természetesen szükségessé teszi a társadalmi és a szituációs kontextus elemzését a fordító számára, mert csak ennek nyomán dönthet arról, hogy a lehetséges változatok közül melyiket válassza. A föntebb említett párhuzamon túl a *zdravo* háborús történetekben is szerepelhet köszönésként. Ekkor leghelyesebb változatlanul meghagyni a magyarban is, mint jellegzetes partizánköszönést. Alkalmasint ez a használati mód volt a forrása a háromszori *zdravo* mai sportköszöntésként való alkalmazásának. Ennek bejáródott megfelelője a magyarban az *éljen, éljen, éljen!* A szintén ugyanerről a tőről fakadó hadseregbeli köszönés magyar(országi) megfelelője pedig az *erőt, egészséget!* Kérdés, hogy azokban a védelmi alakulatainkban, amelyekben újabban engedélyezve van a helyben egyenjogúnak elismert nyelv használata is, vajon a magyarban is megmarad-e a *zdravo*, vagy pedig a magyaros forma megy át használatba. A *zdravo*-val kapcsolatban megjegyzendő még az a körülmény is, hogy ezzel nem társul föltétlenül mindig tegezés, szemben a magyar *szevasz*-szal vagy *sziá*-val.

Külön tanulmányt érdemelne az *elvtárs* mint megszólítás. Ellentétben a szerbhorváttal, amelyben a *druže*-nak párthovatartozástól független általános használati köre is van, a magyarban az *elvtárs* olyan szóalkotás, amellyel kezdetben kizárólag a szociáldemokrata párthoz, majd később a kommunista párthoz tartozók szólították egymást, és csak az utóbbi évtizedekben terjedt át pártonkívüliekre is. Nálunk ilyenekre még szokatlan ezt a megszólítást használni, legfeljebb csak ünnepi szónoklatokban folyamodnak hozzá. Hogy ebben a tekintetben mekkora az eltérés a *druže* használatától, jól megfigyelhető a *druže direktore, druže doktore* szó szerinti „igazgató elvtárs, doktor elvtárs" szokatlanságán. Ezek közül az elsőt csak az illető igazgató vállalatában foglalkoztatott dolgozó mondhatja (általában olyan, aki tagja a KSZ-nek), a második pedig ilyen formában nem él. Egyes helyeken még ma is biztos szabályként alkalmazzák azt az elvet, hogy aki nem *elvtárs*, vagyis aki pártonkívüli, annak a megszólítása *néptárs*. Ez tipikusan nálunk alkotott szó, a *kartárs, szaktárs* mintájára, amelyek viszont sajnálatos módon nemigen használatosak (pedig mondjuk az *igazgató elvtárs* is elképzelhető lenne esetenként a *druže direktore* helyén); a *kolléga* pedig mint megszólítás eléggé távolságtartó.

Mivel a *néptárs* halvaszületett képződménynek bizonyult, egyelőre bizonytalan, hogy a további fejlődés milyen irányú lesz. A megfelelő megszólítások hiányában mindenesetre a helyzet bizton nevezhető áldatlannak, hisz ez a csekélység sokszor indokolatlanul kellemetlenségek

forrása lehet. A könyv e témával foglalkozó tanulmányának írója a nehézség föloldására azt tartaná megfelelő megoldásnak, ha a széles körben használt *úr* és *asszony* levetkőzné a régebbi korokból rajta ragadt, a társadalmi alárendeltségi viszonyokra utaló árnyalatot, és semleges, de udvarias megszólítássá válna, megnevezésként pedig hozzájuk járulna még a *hölgy*. A *kisasszony*-nyal kiegészítve a megszólításoknak és a nyilvános megnevezéseknek olyan „teljes paradigmájú" készlete alakulna ki, amellyel minden helyzetben föl tudnánk találni magunkat.

A köszönés társadalmi vonatkozásait taglalva a szerző megállapítja, hogy a köszönés „nem nyilvánvaló és egyértelmű része társadalmunk érintkezési és társalgási szabályainak", és még „a köszönés általánosan kötelező volta is hiányzik a közösségi tudatból". Mégis érdekes körülményről szerzünk tudomást, amikor arról olvasunk, hogy a budapesti tömegközlekedési vállalat járművezetőinek a szolgálati szabályzat írja elő a megfelelő köszönésformák használatát. Látjuk tehát, hogy ha ezeket a kérdéseket törvényben nem is, de bizonyos szakmákban belsőleg valamilyen formában kodifikálni kell, hogy az egyébként íratlan illemszabályok betartását számon is lehessen kérni.

Érdekes — ismét csak kevéssé nyelvi, sokkal inkább a társadalmi kapcsolattartás körébe tartozó — kérdéseket vetnek föl azok a társas érintkezési nehézségek, amelyeket a tegezés, a magázás és az önözés közötti választás kényszere okoz. A tanulmányban nem esik szó az angol nyelvről, amelyben a természetes fejlődés éppen ezt a nehézséget küszöbölte ki azzal, hogy az egyik megszólításmódot elsorvasztotta, és ma általánosan *you* járja a legkülönbözőbb korú és ismeretségi fokú személyek között. Ez érdekes szakmai kérdések elé állítja az angolból. fordítókat, mert a társadalmi szokásoknak megfelelő adaptálást tesz szükségessé az irodalmi műalkotásokban, noha az adaptálás mint elv általában túlhaladottnak számít (pl. a nevek megmagyarítása — kivéve esetenként a gyermekeknek íródott műveket). Mindannyiszor hasonló nehézségek adódnak, ha egy-egy fogalomkör két nyelvben nem azonos tagozódású. Nyilvánvaló, hogy a fordítónak az ilyenkor szükséges döntéshez a legkevésbé nyelvi ismeretekre, sokkal inkább stilisztikai tájékozottságra és a társadalmi körülmények behatóbb ismeretére van szüksége. Például az indoeurópai nyelvek a *bátyám*-at és *öcsém*-et csak közös szóval tudják megnevezni, amit pedig irodalmi mű magyar fordításában csak a legritkább esetben mondhatunk általánosságba *fivérem*nek. — Itt jegyezzük meg, hogy a magyarból fordítóknak pedig hihetőleg a férfi- és nőtestvérek közös megnevezése okozhat nehézséget az ilyen kifejezésekben: „három testvére volt" — ahol az európai nyelvekre fordítóknak el kell dönteniük, hogy nemek szerint milyen a megoszlás a testvérek között: hány közülük a fivér, hány a nővér.

A szavak divatja

A divatszavakkal kapcsolatban, amelyekről a könyvben azt a megállapítást olvassuk, hogy a ruházati divatcikkekkel ellentétben tulajdonképpen *elnyűtt* szavak, számunkra két hasonló indítású téma kínálkozna közelebbi vizsgálatra. Az egyik a mozgalmi és közéleti nyelvhasználatban nálunk elburjánzott, közvetetten szerbhorvát hatást is tükröző, de magyar vagy magyaros elemekből alkotott közkeletű fordulatok kérdése — az olyan divatszavaké, amelyeknek az indoeurópai mondatszerkezetek tükröztetésében egyfajta Jolly Joker-szerepe van. Ezek lényegében a sajtóban, a rádióban, a televízióban — tehát a tájékoztatás köznyelvi szintjein — közmegegyezéssel elfogadottá váltak. Csak néhány közülük: *tevékenység* v. *aktivitás, akció, előirányoz, összetett, állásfoglalás, megvalósítás, ügyvitel* stb. — és a „hátravetett jelzői határozó"-t föloldó töltelékszavak: *való, történő, levő, található, jelentkező, tapasztalható, célzó, irányuló* stb. Megfigyelhető jelenség nálunk, hogy még a marxista közgazdaságtant tanult könyvelők sincsenek tisztában azzal, hogy a *forgóeszköz*-zel nem az *alapeszköz,* hanem az *állóeszköz* áll szemben — annak ellenére, hogy ez szerbhorvátul: *osnovno sredstvo.* Ugyanígy azonosítják elnevezésében még a szakemberek is a *kisüzemi gazdaság*-ot a *kisipar*-ral *(mala privreda,* illetve *zanatstvo),* pedig az előzőben az utóbbin kívül benne foglaltatnak a társadalmi szektor kevés munkást foglalkoztató kisipari jellegű gazdasági szervezetei is, a *kisipar* viszont kizárólag magánszektorban működő üzemekre használatos fogalom.

A könyvbeli cikkben fölsorakoztatott tipikus magyarországi divatszavak minket tulajdonképpen — és szerencsére — nem is igen érintenek (a *kivált* mint ige; a funkciótlan *valahol;* az *izé*-t helyettesítő *akármi;* a stb.-t jelentő *meg minden;* stb.). Bosszantó viszont, hogy éppen egy ilyen igényű tanulmánykötetbe is beszivárogtak nyelvünk pesties torzulásai. A *bennünket* alak már teljesen kiveszett a pesti magyarból, helyette a könyvben is *minket áll* (43. old.; hangsúlytalan esetben, nem úgy, mint ahogy e bekezdés elején én magam is használom); ugyanígy a pesti beszéd egyeduralmának következménye, hogy a határozói mellékmondatra utaló mutatószó helyett a köznyelvben elharapózott a személyragos határozószó használata (a 118. oldalon: *szükség van rá, hogy* ehelyett: *szükség van arra, hogy);* a *mind . . . mind* páros kötőszó helyett a könyvben is a divatos *egyaránt* járja. Arról ne is beszéljünk, hogy a *föl-, fölösleges, fölöttébb* és efféle formákat Pesten „vidékiesnek", „tájszólásnak" szokás minősíteni (én egy hetilapban olvastam ilyesmit megdöbbenéssel) — ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy az *e* hangnak is csak egy ejtésváltozata él a „hivatalos" nyelvben, akkor joggal érezhető mekegésnek pl. egy olyan szó, mint a *figyelemfelkeltő* (159. old.). A nyelvművelésben általánosan helytelenített *kultúr-* összetételi előtag is előfordul (77. old.). Még a sajtóhiba ördöge sem kímélte

meg a könyvet: egyhelyütt (73. old.) ilyen elválasztás látható: *un-almas;* a *bennfentes* egy *n*-nel szerepel a 101. oldalon; a *gmk*-t pedig helytelenül ponttal írják minden alkalommal.

Beszélgetés- és beszédkultúránkról

Szociológiai szempontból is igen aktuális témájú fejezete a könyvnek az, amelyik a beszélgetés illemtanával, pontosabban a beszélgetéskultúra mai elsatnyulásának lélektani és társadalmi okaival foglalkozik. Igen fontosnak tartjuk azt a megállapítást, hogy ma igazi beszélgetés helyett pletykálkodással, viccmeséléssel tulajdonképpen „beszédselejt"-et gyártunk. Ha nem tévénézésbe, akkor a legjobb esetben is csak emögé menekülünk szorongásaink, ziláltságunk vagy éppen jólétünk elől. Az okok lélektani úton könnyen kiszűrhetők: „A túl hirtelen és túl erőteljes külső hatásokra, változásokra, valamint belső konfliktusaira a személyiség zavarral reagálhat, az egyes ember és az őt körülvevő környezet kapcsolata meglazulhat, széttöredezhet." A „túl hirtelen külső változások"-at pedig nemcsak hogy a fölgyorsult élettempó kényszeríti az emberre, hanem ő maga is újabbnál újabb (anyagi, pozícióbeli haszonnal vagy egyszerűen csak sikerélménnyel kecsegtető) feladatokba hajszolja bele magát. A következményként föllépő elidegenülés egyik következménye az lesz, amiről a cikk szerzője megállapítja: „A kommunikációs kapcsolatzavar legszembeszökőbb jelensége napjainkban az, hogy az emberek többsége *nem párbeszédet* folytat egymással, hanem a társalgás külső feltételeit ugyan megteremtve, párbeszédnek álcázott páros vagy csoportos *monológot* mond." A másik lehetséges — és egyénileg súlyosabb — következményről, amikor még a monológ sem jön létre, azaz a fölfokozott introvertálódásról itt nem esik szó. A könyv témáját tekintve ez érthető is, mert annak már nyelvi vonatkozásai sem lehetnek.

Demokrácia és nyelvhasználat szoros összefüggésére is fényt vet a köznapi bizalmaskodások témaköre. Kicsit is alaposabban szemlélve ezt a jelenséget könnyen kiviláglik, hogy a negédeskedést szeretjük nyegleségként alkalmazni, ami tulajdonképpen nem más, mint a nyelvi durvaság rafináltabb válfaja. Az ilyen típusú bizalmaskodásra nem is annyira a főnök—beosztott viszony ad csupán alkalmat, hanem sokkal gyakrabban kerül sor — egymás számára vadidegenek között — ilyen közvetlenkedő szóhasználatra a *közúti közlekedésben* járművezetők és gyalogosok körében *(tetű, marhajószág, tata, fater* — csak néhány a közkeletű „megszólítások" közül). A mi hazai magyar nyelvhasználatunkban ez a jelenség érthető okokból nem olyan kiterjedt, mint Magyarországon; ott is főleg a világvárosi zsúfolt forgalom velejárója. — Újgazdagéknál viszont nálunk is járja a nagyképű nyelvi értékcsökkentés divatja, csak a luxusvillákat nálunk legföljebb nem *kunyhó*-nak, *kalyibá-*

nak, *kulipintyó*-nak, *viskó*-nak, hanem esetleg *tanyá*-nak, *rancs*-nak nevezik.

A „komázás, bratyizás" itt tárgyalt jelenségének úgy tűnik, Jugoszláviában sokkal alacsonyabb a normája, azaz a közvetlenségnek sokkal nagyobb foka számít még a társadalmi érintkezési szokásoknak megfelelően elfogadottnak, mint Magyarországon. Ennek pedig a nyelvhasználatban is föltétlenül megvannak a következményei. A szerbhorvát anyanyelvűek körében például a tegezés sokkal közkeletűbb, mint a magyar nyelvű érintkezésben. Olyan személy, aki nyilvánvalóan fiatalabb, mint beszélgetőtársa, első alkalomra a magyarban semmiképp sem tegezheti le partnerét (kivéve egy kategóriát: a szellemi fogyatékosokat). A gyermek ma már a magyarban is általában tegezi a szüleit; de nem szokás például, hogy vő vagy meny tegezze az anyóst vagy apóst. Szerbhorvát anyanyelvűek körében általában spontán módon ez járja. Ezek a megfigyelések valószínűleg társadalmi csoportonként és vidékenként pontosításra szorulnának, de mindenesetre — korábban tett megállapításainkkal egyetemben — érdekes tárgyat szolgáltathatnának egy szélesebb értelemben vett kulturális kontrasztív kutatásnak, középpontjukban a társadalmi normákkal, mert ahogy az igaz, hogy „a közvetlenkedő, hányaveti, csicsergő és komázó beszédstílus egy-egy viselkedésmódnak a nyelvi megnyilvánulása" — úgy az is igaz, hogy egy-egy ilyen nyelvi jelenség minősítését a — legtöbbször íratlan — társadalmi szokásokban rögzített normák határozzák meg — ezek a normák pedig kultúránként kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól.

A komázó beszédstílussal is összefügg, de a társadalmi érvényesülés érdekében folytatott fontoskodásnak is egyik legjellemzőbb tünete a *szószátyárkodás*. Mindannyian ismerjük azt az ábraháminak nevezhető embertípust, aki a befolyásosaknak kijáró kézcsók és bólogatás mellett a hozzászólás, a megnyilatkozás tényével és nem tartalmával adja jelét lépten-nyomon annak, hogy jelen van, és fontos, hogy jelen legyen. A klasszikus nyelvművelő szakirodalom régen föltárta az ilyen fontoskodók hálás stíluseszközeit: a terpeszkedő kifejezéseket *(kerül, nyer, tesz, eszközöl, biztosít, képez* segédige-szerű alkalmazása); a hatásos szóismétlést, a szóhalmozást, amelyek sorában közkeletű közhelyek is fölfedezhetők: *mód és lehetőség, ingyen és bérmentve.* A pleonazmusok tipikus példája nálunk az *állati takarmány* vagy *jószágtakarmány.* A szerbhorvát *hrana*-val szemben, amely nemcsak *stočna,* hanem *ljudska* is lehet, a *takarmány*-t a magyar nyelv logikája szerint csak állatok fogyaszthatják; ezt pedig fölösleges jelzővel explikálni. Ez éppen olyan, csak talán kevésbé megmosolyogtató, mint az a hirdetés, amelyet a könyvben idéznek: „... kolléganőmet *férjhez adnám* intelligens, értékes emberi tulajdonságokkal rendelkező férfihez, *házasság céljából*" Mellesleg szólva a mi napilapunk apróhirdetései és „köszönetnyilvánításai" is bő példatárul szolgálhatnak a nyelvromlás bizonyítására.

Egyrészt a közéleti nyelvi megnyilatkozás, másrészt a kétnyelvűség gyakorlata szempontjából is fontosak lehetnek az élőbeszéd és az írott nyelv szerkezeti és szóhasználati különbségeinek tanulságai. Azokra a „beszédek"-re gondolva, amelyeket közéletünk gyakran kétes nyelvi képzettségű személyiségei és fordítószolgálataink fordítói gyártanak (sokszor sajnos ez utóbbiak képzettségére sem lehetne jobb kifejezést találni) bizony intő tanácsként kell fölfognunk, hogy a beszélt nyelv „megköveteli a szellős szerkesztést", „hiszen csak így tud hatást gyakorolni hallgatójára". A mozgalmi életben mind Magyarországon, mind nálunk szláv mintára honosodtak meg a többszörös birtokos szerkezetek, amelyek — meglátásom szerint — a fordítási mintán nyugvó fogalmazásmód rákfenéi. A bonyolult szerkezeteket a legtöbb esetben alárendelő mellékmondattal kell föloldani, mert nyelvünk szerkezeti sajátosságai következtében az alany a magyarban nem választható annyira el az állítmánytól, hogy a rövid távú emlékezet már ne tudja befogni. A szláv nyelvekben a birtokos szerkezetek kulcsszava, a birtokszó, mindig a szerkezet élén áll, kiemelt helyzetben, így korlátlanul sorjázható rá birtokos, míg a magyar bizonyos fokon túl már nem képes kivárni, hogy végre jöjjön a lényeg, a birtokszó. A hivatalos fogalmazásban, ahol ez a jelenség még sok más egyébbel vegyül, az ilyen szerkezetek sokszor már olyan nehézségek elé állítják a fordítót, amelyet tiszta lelkiismerettel híven megoldani szinte lehetetlen. Kérdés persze, hogy mennyire indokolt a szerbhorvátban is túlbonyolítani a fogalmazást. Szerintem nagyon igaz, amit a könyv mond, hogy egyes nyelvi jelenségek „presztízsjelölőkké" válnak azáltal, hogy egy társadalmilag előnyös helyzetben levő csoport nyelvhasználatát jellemzik.

A társadalom egy bizonyos nagyobb csoportjába való tartozás nyelvi illúziója élteti a *közhelyt* is. Az árral úszás, a tömegbe simulás pótolhatatlan biztonságérzettel ajándékoz meg, kifelé pedig a „naprakészség", a korral való lépéstartás külsőséges látszatát kelti. Nálunk például az avantgard ízlés a divat, és ez már olyanfajta sznobizmussá fajult, hogy irodalompolitikánkban is sokszor fontosabb szempontnak bizonyul, mint az érdekesség és esetleg a minőség. A kialakult körülmények pedig olyanok, hogy ennél „hagyományosabb" ízlést vállalni nem, csak — szégyellni lehet. A sznob avantgardizmus egyik fő támogatója, az álintellektualizmus olyan egyeduralomra tett szert, hogy a föl sem nevelt „műélvező közönség"-et már eleve elidegeníti a művészet puszta megközelítésétől is. Ily módon a nyelvhasználat újabban sajátos, kibékíthetetlen ellentétet idézett elő a megnyilatkozások irodalmi és irodalom alatti formái között. Irodalmi műalkotásban nem ildomos „közérthetőnek" lenni, ami pedig a művészet szintje alatt van, ott a megnyilatkozások gyakran süllyednek az esetlenségig és a gügyögésig. Általában a sportújságírókat szokás abba a kategóriába sorolni, akik az érdekességet hajszoló igyekezetükbenn hetet-havat összehordva a legkülönbözőbb sületlenségeket produkálják, de az általános színvonal tekintetében úgy-

nevezett humoros irodalmunk is olyan műfaj, amely „sok mindent elbír". A publicisztika gügyögésére pedig a legtalálóbb példát azok a versikék nyújtják, amelyekkel napilapunk legutóbb számról számra bevezette legújabb tárgysorsjátékát:

Pödzi, nem pödzi, akar már nyelni?
Kit érdekel az, itt lehet nyerni!

vagy:

Hol az a szelvény, mit kell kivenni?
Addig úgy sem tudok aludni menni,
sem inni, sem enni . . .

— esetleg még néhány ilyen főnévi igenév, rímnek: kenni, tenni, lenni, csenni, fenni stb.

Köznapi trágárságaink

Azok a közhelyek, amelyek Magyarországon egyes írásbeli műfajokban vagy a közbeszédben elterjedtek, nálunk nemigen használatosak, helyettük viszont saját közhelyeket termeltünk ki magunknak, viszont a nyelvi durvaságnak meglepő azonosságát kell konstatálnunk. Úgy látszik, hogy a beszédnek ez az alacsonyabb társasági szinten használt rétege a kiváltó indulatokhoz hasonlóan annyira ősi és állandó — részben azért is, mert a „magasabb" társas érintkezésben és a hivatalos nyelvhasználatban passzív, tehát érintetlen is marad —, hogy a társadalmi különfejlődés sem tudott lényegesebb változásokat előidézni benne. A viselkedéskultúra kiműveletlensége, az általánosan érvényes norma hiánya következtében burjánzott el a káromkodás mint magatartási szokás. Ez az oka a köszönések és a megszólítások rendszerében érvényesülő bizonytalanságnak is. A könyv fejtegetéseihez legföljebb annyit fűzhetünk hozzá, hogy a durvaság megítélésében mindig abból kell kiindulnunk, hogy milyen társadalmi szinten és milyen beszédszituációban hangzik el az illető nyelvi durvaság. Az íratlan normák ugyanis mind társadalmi csoportonként, mind beszédszituációnként eltérők, és a maga nemében csak akkor tekinthető egy-egy megnyilatkozás „durvá"-nak, ha a beszélő társadalmi szintjének vagy a beszéd szituációjának nem megfelelő alacsonyabb normát vesz alapul. Ez lehet a demokratizmus vadhajtása, sőt nők körében az emancipálódási törekvések túlkapása, de leginkább olyan gyerekes divat, amely a közhely-magatartást megkövetelő társaságban törvényerejűvé fajult: a durvaság általában véve a gondolkodási, az érzelmi, az ön- és emberismereti kultúra mai szegénységének tükröződése.

A „sűrűbben lakott helyen" nálunk is „tíz lépésenként" hallható

baszd meg (mivel nem eredeti jelentésében használatos, ez esetben helyesebb lenne *bazmeg*-nek írni) tipikus semleges töltésű szavajárási szó, amelynek ún. fatikus funkciója, azaz megszólításértéke is van. Ez az ige igekötős alakjai szempontjából bizton sorolható a legteljesebb paradigmájúak közé a magyarban. Szinte minden gyakoribb igekötővel állhat, de esetenként bizonyos igekötős alakjainak több egyenkénti jelentése is lehet: *kibasztak vele* és *kibasztam a szemétbe, lebaszott valakit* és *lebaszott egy pofont, erre jól rábasztál* és *baszik rá.* A nemiséggel kapcsolatos szókincsből igen kedvelt még a nemi szervek nevének emlegetése, és ehhez hasonlóan kiterjedt funkciója van még a *kurvának*, főleg fokozó jelzőként *(kurva messze laknak).* De ilyen az anyagcsere-folyamatok végtermékének szava is, amelynek igei változata szintén népszerű ilyen szerepben *(szarik megcsinálni).*

Hiányzik, természetesen, a szexuális értékek rendje; a társadalmi rétegeknek a nemi élettel kapcsolatos erkölcsi kívánalmai bizonytalanok; és a mai magyar nyelvben nincs „szalonképes" és „felnőtt" szó a nemi szervek és a nemi aktus megnevezésére — mindezeket okként kell számba vennünk, ha a nyelvi uniformizmusnak ezt az egészségtelen burjánzását vizsgáljuk. Szociológiai vetülete ennek annyiban van, hogy bizonyos körökben az olyan „individualisták"-at, akik nyelvileg nem divatoznak, tehát nem követik a trágárságnak ezt a divatját sem, éppúgy kinézik maguk közül az emberek, mint azt, aki az öltözködési „él-divattal" nem tart lépést. És mint már a közhelyeknél is elmondtuk, az egyéniséget vállalni a legnehezebb feladatnak bizonyul.

Érdekes kapcsolattörténeti feladat lenne azt is föltárni, hogy hogyan állunk ezekkel a jelenségekkel a jugoszláv társadalomban és kultúrában, és az esetleges eltéréseknek milyen sajátos következményei vannak a jugoszláviai magyar nyelvben — ha elfogadjuk, hogy a magatartás tükröződik a nyelvben is. Például a párkapcsolatokban a partnernőnek a női nemi szerv nevével való metonímiás megnevezése — amely a fiatalok szerbhorvát köznapi beszédében szinte általános — a magyar nyelvhasználatra nézve milyen mintával szolgál, és mit produkál (szerbhorvát anyanyelvű fiú szájából ugyan, de ilyesmit is hallottam már: *a pinám).* A jelenség megítéléséhez műfordítási kísérleteken szerzett tapasztalataim alapján is azzal az adalékkal tudnék szolgálni, hogy a szabadabb nyelvezetnek a szerbhorvát nyelvű irodalomban valamivel nagyobb hagyománya van, mint a magyarban, és ezért más stilisztikai hatása lesz az illető kifejezéseknek, ha lefordítjuk őket. Viszont „enyhébb" megnevezések híján mégis csak erre a megoldásra kényszerülünk. Egy időben a jugoszláviai magyar irodalom a magyar nyelvű irodalmakban élen járt a különböző stilisztikai funkciókban alkalmazott trágárság meghonosításában. Mellesleg a trágárság régebben a magyar irodalomtól sem volt ennyire idegen. Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* című antológiája gazdag gyűjteményt nyújt az ilyen darabokból is.

Vannak persze a beszélt nyelvben megoldások az ilyesfajta durvaságok áthidalására, bizonyos szemérmeskedő kifejezések: *cseszheted, baszszorkányos* (nálunk inkább *basszerkányos),* mint régen az Isten nevére alkotott *Istók, istálló, iskola.* Mindezeket azonban, mint a tanulmány szerzője írja, „nem szabad másnak tekintenünk, mint a divattá vált trágárkodás ravaszabb, hazugabb eszközeinek".

Pop-rock

A nyelvi képalkotás egyik sajátos területe a modern könnyűzene szövegirodalma. A rockzeneszámok szövege — még a „leglezserebbeké" is — kétségtelenül a köznyelvitől elütő módon tagolt, szerkesztett és más eszközökkel élő nyelvi műfaj, amelyet azonban teljes értékű irodalomnak sem nevezhetünk, mert attól elválasztják zenei megkötöttségei és a zenei műfajhoz kötődő sablonjai — no meg túlzás is lenne minden slágerszerzőt költőnek nevezni. Ettől függetlenül volt már rá példa akár Magyarországon, akár nálunk, hogy nevesebb és igényesebb dalszövegírók műveit verseskönyvként is kiadták, és például Đorđe Balašević füzetét szokatlanul nagy példányszámban gyorsan szétkapkodták. Az ilyesfajta népszerűségnek természetesen éppúgy nem mindig föltétlenül az esztétikai érték az oka, mint ahogy nem kizárólag az az irodalmi műalkotásoké sem. Éppen azért olvastam örömmel Tolcsvai Nagy Gábor e témával foglalkozó tanulmányát, mert ez megerősített korábban kialakult meggyőződésemben, hogy a hatvanas-hetvenes években még a magas fokon művelt magyar nyelvű slágerirodalom (amely túlnyomórészt népszerűvé lett idegen nyelvű számok zenéjének magyar szöveggel való ellátásából állt) sem tudta fölmutatni az irodalmiság jegyeit. A könyv tanulmányának szerzője nagy hozzáértéssel elemzi azokat a jellegzetességeket, amelyek az angolban kedveztek az új zenei irányzatokban fontos szerepet játszó, a zenei sajátságokhoz idomuló szöveg kialakulásának, valamint azokat az akadályokat, amelyekkel a magyar szövegíróknak szembe kellett nézniük, amikor a megfelelő szövegstílust meg akarták teremteni. Nyilvánvaló, hogy az alapos zenei képzettségen túl a nyelvszellem részint ösztönös, részint tudatos ismeretére is nagyban szüksége van a szövegírónak, amikor egy adott dallamra vele kellően harmonikus szöveget kíván írni. A zenével való összhangon túl azonban a szövegnek önmagában is eleget kell tennie a költőiség nemcsak vélt tartalmi, hanem formai kívánalmainak is. A zenei harmónia a zenei egyensúlyokra épül, következésképp az ilyen zenére írt szövegnek is tartania kell magát a szólamhosszok megközelítő egyenlőségének és a párhuzamosságnak a követelményéhez. Azaz költői nyelvre lefordítva: nemcsak zeneileg, de költőileg is azonos számú ütemet kell alkalmaznia az egymással párhuzamos sorokban, és nem mellőzheti a rí-

met. A dalszerzőnek tehát olyan verstani ismeretekkel kell rendelkeznie, mint egy klasszikus költőnek, aki éppúgy adott ritmusképletre építi a szöveget, mint ő — csak ott a dallamot általában nem más szerzi, hanem — mint Arany János is megvallja — a költő fejében szólal meg, sokszor még jóval a versgondolat megszületése előtt. Amikor tehát — pl. állandó szerzőpárosok esetében — a zeneszámok dallama együtt születik a szöveggel, akkor a szöveg írója szinte a költővel azonos helyzetben érezheti magát. Ugyanakkor a hatvanas-hetvenes években a vajdasági magyar dalszövegek szerzőinek a helyzete legjobban a klasszikus műfordítóéhoz hasonlítható: ennek is, annak is tőle függetlenül adott ritmikai képletre kellett többé-kevésbé határozottan körvonalazott és a műfajnak megfelelő stílusban kifejezett tartalmakkal olyan szöveget megalkotnia, amely eleget tesz a költőiség bizonyos formai kívánalmainak. Ebből érthető is, hogy miért foglalkoztatott olyan élénken ez a kérdés éppen abban az időben, amikor első kísérleteimet tettem a jugoszláv klasszikus költők fordításával. Mindezek ismeretében gondolom megalapozottabbnak tűnhet a dalszövegírók számlájára tett föntebbi elmarasztaló megállapításom is, főleg ha tudjuk, hogy nálunk nemhogy a dalszövegek írói, de még a hivatásos költők is igencsak hadilábon állnak a verstani ismeretekkel, hogy a jambikus vagy a trocheikus lejtés mibenlétének ismeretéről ne is beszéljek, pedig ezeknek a költő vérébe ívódva kellene élniük, mert meggyőződésem, hogy modern vers nem írható alapos verstani ismeretek nélkül. Valamit csak úgy tagadhatunk meg, ha tudjuk, hogy mit is tagadunk. Ilyen viszonyok közepette balga kívánalomnak is tűnhet a dalköltőktől költői erényeket számonkérni. Szerencsénkre — vagy szerencsétlenségünkre? — meg is szűnt a magyar szövegek írásának régebbi gyakorlata, részben a fölfejlődött zenei irányzatok természete miatt (angolul élvezzük a nemzetközi sikerszámokat), részben azért, mert olyan magyar nyelven éneklő popzenekar, amely kellőképpen népszerű is lenne, nincs hazánkban. *A zöld hajú lány* című rock-opera egyfajta kísérlet volt a magyar zeneszöveg-irodalom megteremtésére is. Amennyire módomban volt megfigyelni, a tetszetős siker ellenére (amely nem elsősorban a szövegnek köszönhető) a szöveg a gondolatok bonyolultabb indázását még nem tudta követni, és kényszerű szerkezeti egyszerűsödésen kellett átesnie ahhoz, hogy a zenéhez simulhasson.

A fentebbiek miatt nem él nálunk az együttesek névadásának magyar nyelvű gyakorlata sem, amely pedig igen aktív nyelvformáló divat. Itt csak utalásszerűen említjük meg, hogy az „Električni orgazam" és hasonló hazai elnevezések is külön nyelvszociológiai elemzést érdemelnének, de természetesen nyelvi tanulságaik a szerbhorvátra nézve lennének relevánsak.

Nevek és elnevezések

Magyar nyelvi problémaként ugyanilyen okból nem merülhet föl az áru- és márkanevek (ebből kifolyólag részben a reklámok), valamint az üzletelnevezések divatjának kérdése sem. A mi vidékünkön legfeljebb a magánkézben levő üzletek neve visel magán nemzetiségi jegyeket — akkor is leginkább a tulajdonos személynevét (legjellemzőbb ez a fényképészek üzleteire). Van ugyan példa arra is, hogy korábbról hagyományosan magyar alakban maradt fönn egy cég — egyébként idegen szóból álló — neve *(Reform Söprűüzem — Metlara „Reform"*; a név szerbhorvát alakja helyesen *reform* lenne), de nagyon ritka az olyan eset, hogy a cég egyedi neve a szerbhorvátban is magyar közszó legyen *(Munka)*. Megfigyelésem szerint ettől eltér a kosovói gyakorlat, mert ott márka- és árunévként is használatosak albán szavak. A szervezetek elnevezésében különben nálunk nyelvileg botrányosan nehézkes gyakorlat alakult ki, amely a tevékenység teljes mértékű körülírására törekszik, ebben pedig elvész az, ami csak az illető szervezetre jellemzően egyedi. Ezt sajnos a név egyedi elemei sem segítenek kiemelni. Nem sok fantáziára vall, ha egy községben a község nevét három-négy, a *Tisza nevet* két teljesen különböző szervezet is viseli, *Október 8-a* nevű intézmény pedig még legalább két különböző községben is akad. Ilyen viszonyok között a legcélszerűbb is a szerbhorvát közszói egyedi elemet meghagyni eredeti formájában, az azonosíthatóság végett *(Prehrana Tmasz* — de semmiképpen sem *Tmasz Prehrana*, ahogyan egyes árucsomagolásokon látni).

Ami az általános divatjelenségeket illeti, azok úgy látszik sokkal inkább rokonok egymással, mint az egyedítés módszerei: az áruelnevezések adásában nálunk is „az árut földicsérő névelemek szinte kiszorítják az áru jellegére, használatára utaló szavakat". A reklám egyik legmodorosabb lélektani fogása az, hogy állandóan emelni igyekszik az egy-egy áruhoz kötődő képzetek minőségi fokát. Pedig, mint mindannyian nagyon jól tudjuk, a *super*, a *de luxe*, a *GTL* minősítések, amelyeknek látszólag a minőség javulását kellene kifejezniük, valójában sokszor éppen az értékcsökkenés velejárói, tudniillik magasabb árért kínálják ugyanazt az árut. Hasonló hangzatosságra törekvés figyelhető meg hazai filmforgalmazásunk címadási gyakorlatában. A legnépszerűbbek kivételével talán nincs is olyan külföldi film, amelyet eredeti címével forgalmaznának nálunk. A hazai „címadók" kedvenc sablonjai már messziről kiabálnak a filmplakátokról, sokat sejtető nagyotmondásaikkal, erotikus utalásaikkal, nemegyszer szószátyárságukkal. Ezek a „címadók" még attól sem riadnak vissza, hogy az eredeti filmcímet a visszájára fordítsák: a *Paradise Alley*-ből (Paradicsom, azaz Mennyország fasor) így lett *Pakleni četvrt* (vagyis Pokoli negyed). Arról most ne is beszéljünk, hogy például az *Éjszakai portás*t *szexkomédia*ként hirdették.

Az ilyen típusú névadás fölveti az egyes kultúrák asszociációs rendszereinek eltéréseit is, ami újabb kutatási területet kínálhat a nyelvszociológia részére, főleg az ilyen köztes kultúrákban, mint amilyen a jugoszláviai magyar nemzetiség, mert mi valamilyen módon mindkét kultúrát belülről tudjuk szemlélni. Ezeknek a kutatásoknak nélkülözhetetlen segédeszköze lenne az asszociációs szótár, amelynek gondolatát az áru- és márkanévadás kapcsán a könyv is fölveti.

A márka-, az áru- és a cégnévadás kérdése társadalmilag olyan szempontból is vizsgálatot érdemel, hogy ténylegesen ki dönt az ilyen nevek megalkotásáról, illetve megválasztásáról. Lehet, hogy országos jelentőségű mamutszervezetek külön, főállású reklámszakembereket alkalmaznak ezekre a feladatokra, többnyire azonban az jellemző, hogy a szervezetek vezetői természetszerűen maguknak tartják fönn a jogot, hogy többnyire nyelvi intuíciójuk, ízlésük esetlegességére hagyatkozva ők maguk döntsék el az áru, a szervezet nevét vagy a film hazai forgalmazásban használandó címét, még akkor is, ha formálisan közszavazást rendeztetnek róla. Az asszociációs kérdések tisztázatlanságán túl pedig ennek folytán sokkal egyszerűbb és egyértelműbb nyelvi szabályok is csorbát szenvedhetnek. Itt elég legyen csupán arra utalnom, hogy milyen következményekkel jár, ha egyenjogú nyelvhasználatra kötelezett közegben a szervezetek nevét eredetileg nem mindkét, hanem csak az egyik nyelven fogalmazzák meg, figyelmen kívül hagyva a másik nyelv sajátosságait, és majd a fordítóra marad az a hálátlan föladat, hogy esetenként kompromisszumok árán lakassa úgy jól a kecskét, hogy azért a káposzta is megmaradjon, azaz: vagy a „hivatalos" megfogalmazásban kényszerül „hűtlenséget" elkövetni, vagy a nyelv szellemén kell erőszakot vennie. Ilyen példa a társult munkáról szóló törvény szellemében a szervezetek nevének végére ragasztott „sa sedištem u Kanjiži", amit a híven fordító így ad vissza, szintén a név végén: „kanizsai székhellyel", ami magyartalan. Szabatosan a név elejére kívánkozna ez: „A kanizsai székhelyű . . .", ez viszont önállóan álló névben szokatlan körülírás, ami csak folyó szövegben képzelhető el. A nyelvszokás szempontjából egyedül helyes megoldás viszont — vagyis hogy a név végén mindössze ennyi álljon: „Kanizsa" — nem tesz eleget a hivatalosság kívánalmainak, ugyanis a törvény megköveteli, hogy a cégelnevezés tüntesse föl a székhelyet. Esetünkben az bonyolítja a helyzetet, hogy valójában egy olyan szervezet nevéből vettük a példát, amelynek két szomszédos községben működik egy-egy részlege (a két község neve föl van tüntetve a szervezet nevében is), és a kettő közül az egyikben van a szervezet székhelye. Így az egyedül álló „Kanizsá"-ból nem tűnik ki egyértelműen, hogy az a székhelyet jelöli.

Az ilyen típusú nevek megválasztásakor vagy például egy-egy város utcáinak elnevezésekor nélkülözhetetlennek tartom, hogy előzetesen meghallgattassék a nyelvész is, hiszen ezek a nevek nemegyszer több ember-

öltőre szólnak, és nem mindegy, hogy jó vagy rossz példával szolgálnak-e az emberek nyelvi tudatának formálásában. Tudtommal tételesen sehol sincs szabályozva a nyelvészetnek ilyen irányú szerepe, és mindig az adott vezetők egyéni belátásától függ, hogy végül is egy-egy ilyen kérdésben szóhoz jut-e a nyelvész is. A tapasztalataim olyanok, hogy ha kikérik is a véleményét, a szerepe leginkább csak a már késznek az esetleges korrigálására korlátozódik, a névadási folyamat kezdetén még nem érzik szükségét annak, hogy a nyelvészet álláspontjait is kiindulópontként vegyék tekintetbe. Arról sincs tudomásom, hogy létezne nyelvészeti fölülbírálati szerv, amely mondjuk a bírósági cégjegyzékbe vételkor érvényesítené az általánosan elfogadott terminológiai és nyelvhelyességi szabályokat. Az említett szerv híján ugyanis az az egyéni terminológia, amelyet a községenként önálló, sőt azon belül sem mindenben azonos elveket követő fordítószolgálatok vagy csak fordítók alkalmaznak, egy-egy körzet azonos funkciójú és tevékenységi körű szervezeteit is más és más elnevezéssel ruházhatja föl, és egyugyanazon cégjegyzékben az elnevezéseknek nem ugyanazok az elvei érvényesülnek.

Néhány szó erejéig még érdemes kitérni a keresztnévadás és a divat összefüggéseire, itt is különös tekintettel a mi sajátos helyzetünkre. Általánosságban véve el kell fogadnunk azt a megállapítást, hogy „a nevek folytonos divatváltozása természetes következménye a kultúra változásainak és az egyeditésre való törekvésnek". A dinamikus változások következtében „egy-egy korszak névállományát és névdivatát tehát nem lehet normává emelni". Ami a névadás konkrét intézményes körülményeit illeti, abban nálunk a névadásnak tudtommal teljes szabadsága érvényesül: egyrészt a sokféle kultúra találkozása folytán, másrészt abból az elvből kifolyólag, hogy a polgárok döntési joga nem korlátozható külön-külön kultúrák keretei közé egy lényegében egységes társadalmi rendszeren belül. A törvény csupán a „durva", „a szocialista erkölcsöt sértő" és „a környezet szokásaival és felfogásával ellentétben álló" nevek adását nem engedélyezi. Tudjuk, hogy Magyarországon az anyakönyvvezetők kézikönyveként használt Ladó-féle *Magyar utónévkönyv*-ben nem szereplő személynév csak miniszteri engedéllyel anyakönyvezhető (kivétel alá esnek a nemzetiségiek, ha nem magyar utónevet kívánnak anyakönyvezni; nem ismeretes előttem, hogy akkor mit vesz alapul az anyakönyvvezető, és például délszláv szülő adhat-e német, szlovák vagy román nevet gyermekének). Nálunk természetesen ilyen korlátozás nem merülhet föl, tehát magyar anyanyelvűek is éppúgy kaphatnak más nyelvközösségben élő vagy akár kitalált fantázianevet is. Ami azonban az *Utónévkönyv*-ben szereplő neveket illeti, ott már fölmerül néhány fogas kérdés: anyakönyvezhetők-e vajon olyan nevek, amelyeknek magyaros alakjaként Ladó János könyve másik változatot rögzít — ha a monográfiát mint az egységes magyar nyelvtudomány személynév-kutatásainak esszenciáját fogadjuk el, amely össze-

foglalja az illetékes akadémiai testület által megállapított hagyományos névadási elveket, és ezek alapján szelektálja a névváltozatokat?

Gondolom, kevéssé lehet kétséges, hogy nálunk több olyan becéző névalak is anyakönyvezhető, amely a Ladó-könyvben nem szerepel. Egyes védekeken egy-egy ilyen alaknak olyan divatja élhet, hogy intézkedésekkel nem is igen lehetne kordában tartani. Egyik falunkban például a tulajdonképpen *Szeréna*-ként „hivatalos" név igen népszerű, de csak *Szerénke* formában.

Ennél kétségesebb a magyaros formában is élő idegen eredetű nevek szerbhorvát formájának anyakönyvezése. Bonyodalmakat az írásmódbeli rendszerkeveredés idéz elő, ha a magyarul írt vezetéknévhez szerbhorvát helyesírással járul a személynév: *Bicskei Alisa, Ladányi Anrieta.* Ez utóbbi elképzelhető lenne *Anrietta*-ként is. Az egyházi anyakönyvbe mint *Henriette* került (ez esetben kétséges a helyes ejtés: a betű szerinti *„henriette"* vagy a franciás *„anriett"*?). A *Magyar utónévkönyv* egyedüli helyes változatként a *Henriettá*-t tünteti föl. — A Bicskei vezetéknév mögött a magyar szem az *Alisá*-t önkéntelenül magyar *s*-sel olvassa. *Aliszá*-nak írni azonban mégiscsak furcsa lenne. Az *Aliz*-t pedig föltehetőleg a névadó nem tartaná egyenértékűnek azzal, amelyre az ő választása esett — pedig az *Utónévkönyv*-ben ez a magyaros változat. Tulajdonképpeni eredeti formája az *Alice.* Szlovákiában például ugyanezt a nevet hivatalosan így írják: *Alica Bicskeievá.*

Ezek azért mégsem olyan elhanyagolható kérdések, hogy valamilyen módon ne kellene rögzíteni a névadás, pontosabban a nevek anyakönyvezésének általános elveit, hiszen tudjuk, hogy a személyi név az ember identitásának egyik megkülönböztető eleme, s mint ilyennek szilárdan rögzítettnek és állandónak kellene lennie (nem változhatna például szövegkörnyezettől függően az írásmódja).

Hogy a neveknek magukban is milyen „hírértéke" van, arra az irodalmi névadás szolgáltat jó példákat. A könyv ilyen tárgyú cikke ösztönzésül szolgálhatna ahhoz, hogy számba vegyük a jugoszláviai magyar irodalomban honos névadási szokásokat is, hozzájárulva a művek több szempontú megismeréséhez. Elemezni lehetne például a Gion-hősök sajátos névvilágát, de érdekes adalékokkal szolgálhatna az írói álnévválasztás kérdésköre is (Domonkos István egy ideig miért volt *Diósi Illés,* Kovácsból hogyan lett *Ács Károly,* Dévaváriból *Dér Zoltán* vagy Dóró Sándorból *Derűs,* Kis Jovák Ferencből pedig *Veszteg* stb.), mondjuk a művésznévválasztás általános szempontjainak összefüggéseiben. Cirkuszi művész például szinte sohasem választ „hazai" nevet magának, amit a cirkuszművészet nemzetköziségé valamiképp magyaráz is. Az sem véletlen, hogy egy *Balassa* Éva nemcsak itthon, hanem még Magyarországon is éppen *Eva Ras*-ként vált ismert színésznővé.

Mindent összegezve tehát hazai társadalomtudományi kutatásunk (ezen belül művelődéskutatásunk) számára is hasznos ösztönző lehet ez a

könyv, ha belőle olyan szempontokat merítünk, amelyek eddig központi témaként nem vagy nem így vetődtek föl — kiaknázva azokat az előnyöket, amelyek a kultúrák közötti közvetítő szerepünkből fakadnak.

Rezime

Misli o odrazu društvene prakse u upotrebi mađarskog jezika u Jugoslaviji

Povodom knjige grupe autora, objavljene 1985. godine u izdanju „Gondolat"-a iz Budimpešte „Moda jezičkih pojava", autor članka se osvrće na specifične pojave u upotrebi mađarskog jezika u Jugoslaviji koje predstavljaju izvesnu diferencijaciju u odnosu na „varijante" tog jezika u ostalim zemljama (Mađarska, Rumunija, Čehoslovačka). Mada se pri tome uvažava osnovno načelo da jezik ne spada u društvenu nadgradnju, prema tome u svim tim zemljama govori se jedan isti mađarski jezik, ipak su očigledna izvesna odudaranja od jezičke prakse u tim ostalim zemljama. Nije cilj autora da se bavi pojavama koje *direktno* proističu iz autentičnog sistemskog razvoja društva (stvaranje adekvatnih stručnih izraza u mađarskom za: *samoupravljanje, udruženi rad, opština, nesvrstanost* itd.), već da ukaže na određene pojave u upotrebi svakidašnjeg, pretežno „privatnog" jezika koje su u uskoj vezi sa sociološkim aspektom društvenog ponašanja pojedinca, tj. te pojave su samo jezička materijalizacija tog društvenog ponašanja. Ovo se dâ najpregnantnije uočiti u upotrebi jezičkih formula za pozdrav, za izražavanje učtivosti, za oslovljavanje (sa „druže", sa „ti" ili „vi" itd.) u međusobnim kontaktima. U odnosu na sva ta pitanja mogu se uočiti razlike od ostalih „varijanti" mađarskog jezika, pre svega u kompaktnosti paradigmi pojedinih formula.

Autor se s tim u vezi osvrće i na povećanu frekventnost pojedinih fraza u službenoj varijanti mađarskog jezika u Jugoslaviji, koja se dobrim delom zasniva na uzorku prevoda iz srpskohrvatskog. U ovoj službenoj varijanti su već ustaljene i neke (dokazane) hronične jezičke zablude, a sam taj službeni jezik (jezik štampe) u svojevrsnoj je dihotomiji u odnosu na jezik koji se koristi u svakidašnjem familijarnom govoru.

Sa iste sociolingvističke platforme se autor bavi opscenim pojavama u jeziku i uticajem tih pojava u srpskohrvatskom na mađarski.

Dotaknuto je i područje jezičkih posledica prostranjenosti uticaja savremene rok-muzike u opštoj kulturi, i to naročito što se književnog nivoa tekstova pesama tiče, i posebno pitanja davanja naziva rok-grupama kao što je kod nas npr. „Električni orgazam" i sl.

U vezi sa nazivima privrednih i vanprivrednih organizacija i institucija u čemu se kod nas primenjuje jedna veoma nezgrapna praksa, koja mađarskom jeziku i posebno prevodiocu na taj jezik zadaje ogromne, često puta neprebrodive poteškoće, autor konstatuje da bi u sredinama gde je propisana ravnopravna upotreba dvaju jezika, bilo poželjno da se nazivi koji će obično važiti za duži period (osim pomenutih takvi su i nazivi ulica) daju uvažavanjem prirode oba jezika, tj. da se prethodno pribavi mišljenje i lingvista. Takođe bi bilo poželjno da se pri sudovima gde se registruju organizacije, primenjuje

institucija jezičkog usaglašavanja naziva sa opšte prihvaćenim stavovima lingvista o jezičkim pojavama u mađarskom u Jugoslaviji.

Posebni problemi jezičke sociologije mogu se sagledati i u davanju naziva robi i markama u trgovini. Autor iznosi primer distributerskog davanja naziva filmovima iz uvoza, kada npr. od engleskog *Paradise Alley* postane nešto u čemu je osnovna reč u stvarnom značenju suprotan onome u engleskom nazivu *(Pakleni četvrt)*.

Članak se osvrće i na specifične probleme uvođenja imena narodnosti u matične knjige rođenih, kao i na pojavu upotrebe pseudonima umetnika-Mađara u Jugoslaviji.

Na kraju se konstatuje da se u pomenutim problemima kriju prikladne teme za kontrastivno izučavanje dveju kultura, naročito iz aspekta jezičke sociologije, za čega ima velikih mogućnosti baš kod nas, s obzirom na specifičan međukulturni položaj narodnosti, a u tome i mađarske, u Jugoslaviji.

Resummee

Gedanken über die Wirkung der gesellschaftlichen Gebrauchspraxis der ungarischen Sprache in Jugoslawien

Anlässlich des Buches der Autorengruppe, publiziert im Jahre 1985 in der Ausgabe der „Gondolat" (Gedanke), in Budapest: „Mode der sprachlichen Erscheinungen", weist der Verfasser darauf hin, dass es spezifische Erscheinungen im Gebrauch der ungarischen Sprache in Jugoslawien vorhanden sind, die gewisse Differenz gegen andere Variaten dieser Sprache, in inderen Ländern bedeuten (Ungarn, Rumänien, Tschechoslowakei). Obwohl dabei der Grundsatz anzunehmen ist, dass die Sprache nicht zum gesellschaftlichen Überbau gehört, und das daher in allen diesen Ländern, die selbe ungarische Sprache gesprochen wird, fällt doch in die Augen, dass etliche Unterschiede in der Sprachenpraxis dieser Ländern vorhanden sind. Das Ziel des Verfassers ist nicht, sich mit der Erscheinungen zu befassen, die direkt aus der authentischer, sistematischer Entwicklung der Gesellschaft entspringen (Erzeugung der adequaten Fachausdrücke in der ungarischen Sprache für Selbstverwaltung, vereinigte Arbeit, Gemeinde, Desangagiertheit usw.), sondern es wird auf gewisse Erscheinungen hingewiesen im Gebrauch der täglichen, meistens „privaten" Sprache, die mit dem soziologischen Aspekt der gesellschaftlichen Benehmung des Einzelnen, eng verbunden ist d. h. diese Erscheinungen sind nur sprachliche Materialisation dieser gesellschaftlichen Benehmung. Das wird am stärksten bemerkt im Gebrauch sprachlicher Formen für Gruss, des Ausdruckes der Höflichkeit, zum Anreden (mit Genosse, mit du oder sie usw.) in den gegenseitigen Kontakten. Angesicht aller dieser Fragen und anderer „Varianten" der ungarischen Sprache, kann man vor allem in der Kompaktheit der Paradigmen, einzelner Formeln entdecken.

Der Verfasser wendet sich in dieser Hinsicht zu der vergrösserter Frequention einzelner Phrasen in der amtlicher Variante der ungarischen Sprache in Jugoslawien, hin, die grössten Teils aus dem Modell der Übersetzung aus dem serbo-kroatischen herstammt. In dieser amtlicher Variante sind auch eini-

ge (bewiesene) chronische sprachliche Irrtümer vorgefallen und diese amtliche Sprache selbst (die Sprache der Publikation) ist in eigenartiger Dychotomie, angesichts der Sprache, die in täglichen, familiaren Gespräch gebraucht wird.

Von diesem sozio-linguistischen Plattform an, befasst sich der Verfasser mit obszenen Erscheinungen in der Sprache und mit dem Einfluss dieser Erscheinungen der serbo-kroatischer auf die ungarische Sprache.

Auch auf dem Gebiet der sprachlichen Folgen des Einflusses, der zeitgemässen Rockmusik, auf die allgemeine Kultur, wird hingewiesen, uzw. besonders was den litteraren Nivo des Textes, der Lieder anbelangt, sowie auch die besondere Frage der Benennung der Rockgruppen, wie zum Beispiel bei uns die Gruppe „Elektrischer Orgasmus" und Ähnliche sind.

Angesichts der Benennung der wirtschaftliche und ausserwirtschaftlicher Organisationen, in denen bei uns eine plumpe Gewohnheit gebraucht wird, die in der ungarischen Sprache und besonders dem Übersetzer auf diese Sprache enorme und oft unlösbare Schwierigkeiten bereitet, stellt der Verfasser fest, dass in den Gegenden, wo gleichmässiger Gebrauch beider Sprachen vorgeschrieben ist, es erwünschlich wäre, dass man die Benennungen die gewöhnlich. Langere Zeit gebraucht werden (ausser der Genannten, so sind die Benennungen der Gassen) die Natur beider Sprachen zu erkennen sind, d. h. dass man vorher die Auffassung der Linguisten beachtet. Es ist auch wünschbar, dass man bei den Gerichten, bei welchen die Organisationen registriert werden, die Institution der sprachlichen Übereinstimmung benützt werden soll, mit den angenommenen Auffassungen der Linguisten, über die sprachlichen Erscheinungen der ungarischen Sprache in Jugoslawien.

Besondere Problemen der sprachlichen Soziologie, melden sich bei der Benennung der Waren und Marken in den Handelsgeschäften. Der Verfasser nennt das Beispiel der distribuierender Benennung der Filmen, aus der Einfuhr, bei denen zum Beispiel, von den englischen *Paradies Alley*, eine Benennung erscheint, die in Gegensatz der originallen englischen Benennung ist (Höllischer Quart).

Der Artikel befasst sich auch mit dem speziellen Problemen der Einführung der Namen der Nationalitäten in die Artikel, sowie auch mit den Pseudonimen der Künstler-Ungaren in Jugoslawien. Am Ende wird festgestellt, dass in den angeführten Problemen, geeignete Themen zum konstruktiven Studium beider Kulturen vorhanden sind, besonders, aus dem Aspekt der Sprachensoziologie zu der grosse Möglichkeiten — besonders bei uns — bestehen, angesicht der spezifischer interkultureller Lage der Nationalitäten und dabei auch der Ungaren in Jugoslawien.

Original scientific paper

Kovács Teréz

A TANYAVILÁG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI ÉS ÉLETMÓDBELI VÁLTOZÁSAI 1953 ÉS 1983 KÖZÖTT

(EGY BECSÉN VÉGZETT FELMÉRÉS ALAPJÁN)*

1. Bevezetés

Erdei Ferenc, a tanyarendszer történeti fejlődésének klasszikus korszakát a 18. század második felétől a 19. század közepéig számította. Ekkor a tanyák kezdetleges épületek voltak, nem lakták őket állandóan, csak a mezőgazdasági munkák idején. A tanyarendszer az adott város része volt. A tanyai parasztok számára a város a közélet és a magánélet ünnepélyesebb eseményeinek a színhelye, de egyúttal lakóhely is volt.

A 19. század második felében új korszak kezdődött a tanyák fejlődésében a nagy családok felbomlásának, az örökösödési jog és a rendszer megváltozásának hatására. A tanyák száma megnőtt, benépesült velük a határ. Egyes tanyák állandóan lakottá váltak, legnagyobb részük szilárd anyagból készült és házformát vett fel. Különválasztott lakórésszel, fehérre meszelt falaival nagyjából hasonlított a falusi házakhoz. Ez a „kitelepülés" mégsem bontotta meg teljesen a település egységét. A kitelepülők nem szakadtak el a település közösségétől, mivel nekik maguknak vagy szüleiknek volt városi háza, ahová gyakran hazajártak. Csak a munkaerő helyeződött át a tanyára.

Erdei a tanyafejlődés harmadik korszakát a századforduló utáni évekre teszi. Ekkor megindul az agrárvárosok belterületének nyugateurópai értelemben vett városiasodása. Fejlődésnek indul az ipar, a kereskedelem, az agrárvárosokba igazgatási, kulturális intézmények települnek. A tanyák fejlődése szempontjából ennek a változásnak az lett a következménye, hogy a módosabbak közül, akik csak megtehették, cselédeket tartottak a tanyán, de maguk a városban éltek. Másrészt viszont a szükség olyan kisbirtokosokat is tanyaépítésre csábított, akiknek ehhez nem volt megfelelő tőkéjük, s ezért elkeseredett igyekezettel dolgoztak, és teljesen kitelepültek a városból. Mindennek eredményeként a tanyák képe teljesen áttalakult, társadalmuk pedig rétegeződött.

* A dolgozat a Létünk 1985-ös tanulmány-pályázatára készült, és a bíráló bizottság szerzőjének ítélte a III. díjat.

A szerző szerint ezzel a bomlással egyidejűleg a tanyarendszer régi értelmezése is — a munkahely (amely a tanyán van) és a lakhely (amely a városban van) megosztottsága — elhalványulóban volt, viszont egy önálló formájú „tanyatelepülés" sem alakult még ki egyértelműen. Ezért nevezi (1942-ben) „zavartnak", kiforratlannak a tanyák állapotát.

Írásunkban egy bácskai mezőváros, Becse külterülete alakulásán kívánunk betekintést nyújtani abba, hogy milyen irányban változott a második világháború után a tanyai gazdálkodás és életmód.

A becsei tanyai lakosság bemutatását három időkeresztmetszetben végeztük el. Az első az ötvenes évekre és a hatvanas évek elejére tekint vissza. Ezt a részt a szerző személyes tapasztalataira építettük. A második időpont 1973. Ekkor ötven tanya lakójával készítettünk kérdőíves felmérést. Azt 1983-ban részben megismételtük, és az akkor összegyűlt ismeretanyag lett az alapja a harmadik időpont elemzésének.

2. *A kisbirtokos tanyák fénykora és válságuk kezdete*

Az 50-es években a becsei tanyavilág a kis- és középparaszti közösség irányába kezdett átformálódni. Ez a közösség átvette a birtokos parasztokra jellemző szemléletet, hisz valódi tulajdonosnak csak azt ismerte el, aki vásárolta vagy örökölte a földet.

Az agrárreform alkalmával kapott föld nemigen emelte tulajdonosának tekintélyét, de akit a kisajátítás érintett, annak sem csökkent társadalmi tekintélye.

Az emberek egymás megítélésében nagyon megtartották azt a különbséget, amely bérlő és tulajdonos, az ötnél kevesebb és a tíznél több holdas tanyásgazda között korábban fennállt. (A vagyoni különbség mellett még nagyon odafigyeltek a kor és a nemek közötti különbségekre is.)

A tíznél több holdas tanyásgazdák önmagukat úgy ítélték meg, hogy a tanult „úri emberek" nagyon felettük helyezkednek el, de a társadalomban sokkal többen vannak az alattuk lévők (párholdas gazdák, szegényparasztok, napszámosok, nincstelenekből lett gyári munkások).

Az ötvenes évek becsei tanyavilágának lakói, a volt cselédek, törpebirtokosok haszonbérlők, akiket nem vonzott a gyári munka, úgy érezték, most érkezett el az az idő, amikor ők is fölemelkedhetnek a középparaszti rétegbe. Teljes mértékben alkalmazkodtak a parasztélet normáihoz: az alázatos magatartáshoz, a szerény fogyasztáshoz, a tempós szorgalomhoz és mindenekelőtt a szüntelen munkához.

A gazdálkodás célja az állati takarmány termelése és e takarmány gazdaságon belüli felhasználása volt. A tanya rangját az adta meg, hogy a lakóépület mellett milyen istállók voltak és milyen takarmánykazlak tornyosodtak. A tanyaiak nagyobb mértékben foglalkoztak állattartással (ez — a téli időszak kivételével — jórészt külterjes állattartás volt), mint a városban élő gazdák. A gazdaságban a munkaerőt és a műszaki szolgáltatást is igyekeztek maguk ellátni. (Számításba vették és korán bevonták a gyermeki munkaerőt. A termelés még kizárólag kézi- és ló-

vontatású mezőgépekre támaszkodott.) Ez mégsem jelenti azt, hogy autarch gazdálkodás folyt.

A tanyaiak rendelkeztek piaci árufelesleggel, ami főleg hízott állatokból és állati eredetű élelmiszerekből (tejtermékek, tojás) állott. Becsén kedden és szombaton voltak a hetipiacok, ahová főleg a tanyaiak hoztak élelmiszert, ezeken a napokon már hajnalban jöttek. A piachoz vezető utcákban hagyták lovaikat a szekérhez kötve és vitték az értékesítésre szánt árut a piacra. A piac bejáratától számított három-négy keresztutcányi távolságon álltak a szekerek. A piacozás mellett kora tavasztól késő őszig jellegzetes mozgás folyt a tanyák közötti dűlőutakon. Ezt az utat a városi gazdák is használták, akik hajnaltól a kora délelőtti órákig szekereiken mentek a földekre. Ez a menet estefelé az ellenkező irányba, a határból a városba tartott. A megrakott szekerek szinte egymást érték. Később megjelentek a gumiabroncsú lovaskocsik, amelyek nagyobbak és könnyebb vontatásúak voltak.

Az ilyen gazdálkodást a minimális kockázatvállalás, a készpénz-forgóeszköz hiánya és a jó válságtűrőképesség jellemezte.

Az iparosodás és a társadalmi változások a hetvenes években azonban jobban próbára tették a tanyai lakosság alkalmazkodóképességét. A nagyobb termelékenység és az ésszerűbb termelés, az árutermelésbe való teljes bekapcsolódás új követelményeket támasztott. Mivel nem végeztek szolgáltatásokat, ők kevésbé váltak és válhattak újítókká és vállalkozókká, mint a városi gazdák. A kultúrák intenzív termesztésére nem állhattak át még csak a földterületük egy részén sem, mert ez a mód annyira lekötötte volna munkaidejüket, hogy a többi föld megművelésére és az állattenyésztésre nem futotta volna (viszont ezektől megválni egyelőre még nem tudtak). A gazdaság gépesítésére olykor nem volt tőkéjük, a beruházás nagy kockázattal járt, és bizonyos esetekben felvetődött az a kérdés is, hogy az adott földterülethez képest ésszerű-e a további gépesítés.

A hagyományos kisgazda-tanyarendszer válsága belülről is megindult, amit legjobban talán a munkaerő csökkenése idézett elő. Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején megbomlott a városban élő szülők és a tanyán élő felnőtt gyerekek között addig érvényben lévő munkamegosztás. A középgeneráció egyrészt önállósulni akart, másrészt viszont utódait iskolába küldte, általában nem mezőgazdasági szakmára. Ezzel a gyerekek további munkájára a családi gazdaságban már nemigen számíthattak. A tanyák többségén lévő személyek nem teljes munkaértékű szegénysorsúak, fiatalkorúak, szellemileg vagy fizikailag fogyatékosok voltak, akik máshol nem tudtak elhelyezkedni) csak némileg enyhíthették az egyre jobban érezhető munkaerőhiányt.

Ezek a jelenségek állandó feszültségek forrásává váltak, melyek a tanyákról való elvándorláshoz és az ott élő lakosság elöregedéséhez vezettek.

Becsén 1970-ben földtagosítást végeztek, amelynek során felújították a telekkönyvet. A szétszórt parcellákat egyesítették és a gazdák föld-

területüket a városhoz közel eső határrészben kapták. A társadalmi szektor földterületeit a határ távolabbi részében mérték ki, így az ott lévő tanyatulajdonosoknak le kellett bontaniuk tanyaépületeiket. Becsén 280 tanya került lebontásra. A volt tulajdonosok bizonyos térítést kaptak, beköltöztek a városba, vagy ritkábban új tanyát vettek, illetve építettek. 1973-ban az óbecsei határban már csak 160 lakott tanya volt.

3. A tanyavilág az 1970-es évek elején

Az 1973-ben készült kérdőíves felméréssel fel kívántuk tárni a tanyai lakosság demográfiai szerkezetét és gazdasági viszonyait, megkíséreltünk betekintést nyerni a tanyai lakosság életmódjába, végül tanyatípusokat állítottunk fel.

A felmérésben szereplő 50 tanyán 155 személy élt, 68 nő és 87 férfi. Csak minden harmadik tanyán találtunk iskoláskorú vagy fiatalabb gyereket. Az átlagéletkor 37 év volt. A korfa krónikus elöregedést mutatott. Akárcsak a polgárosodott falvak esetében, a tanyákon is kiugró férfitöbblettel találkoztunk a 21—30 évesek korosztályában.

A 15 éven felüli tanyaiak (123 fő) iskolai végzettsége nagyon alacsony volt. Tíz százalékuk nem járt iskolába és csak 15 százalékuknak volt meg a nyolc osztálya vagy ennél magasabb iskolai végzettsége. A többség 5—7 osztályt végzett.

A felmérésben szereplő tanyákon csak három helyen élt együtt három generáció, és a tanyák felén csak egy generáció lakott. Ez utóbbiak esetében általában idős házaspárokról volt szó, akiknek utódai már elköltöztek a szülői házból.

A megkérdezetteknek összesen volt 43 felnőtt, de már nem velük élő gyerekük. Kitűnt, hogy habár ezek kétharmada jobb településkörülmények között él, mint szüleik (tanyáról városba, külföldre költöztek), de a társadalmi ranglétrán vertikális előrelépés alig egyharmaduknál következett be. Azokat soroltuk ide, akik szakmunkásokká váltak, középiskolát vagy egyetemet végeztek (egyetemi végzettsége mindössze egy embernek volt).

A hetvenes évek elején az akkor 15—30 év közötti fiatalok menekülni szerettek volna a földtől, s ezt a leendő házastárs kiválasztása révén kívánták elérni. Bár a fiúk egy része igazi tanyai parasztlányt szeretett volna feleségnek, de a másik részük és a lányok is azt szerették volna, ha leendő házastársuk náluk nagyobb iskolai végzettséggel és „jobb" szakmával rendelkezne.

Az idősebb szülők túlzottan bevonták gyerekeiket a munkába, kevés időt és pénzt szenteltek rájuk. Mindez negatívan tükröződött tanulmányi előmenetelükben. Amennyiben a szülők 30 éven aluliak és még jómódúak is voltak, akkor a másik végletbe estek: gyermekeiknek mindent megvettek, kényeztették őket, és szinte semmilyen munkát nem végeztettek velük. Arra a kérdésre, hogy milyen iskolai végzettséget szánnak gyermeküknek, az alsó osztályos gyerekek szülei kivétel nélkül a következő-

képpen kezdték válaszukat: „csak ne kapáljon", vagy „csak ne legyen paraszt" (a szavak hangsúlyozásából keserűség és a sértett igazságérzet csengett ki). Ezután is szünetet tartottak, majd megadták a konkrét választ. Valamennyien közismert szakmát említettek (autószerelő, géplakatos, szabó, fodrász). Az iskoláskor előtti gyerekek szülei már egészen biztosak voltak abban, hogy gyermekeikből nem lesznek parasztok, sőt válaszaikban megjelent a magas végzettséget követelő orvosi hivatás is.

Az 50 tanyai család közül 11 kettős jövedelmű volt (általában a családfő nyugdíjas volt, vagy egyik fiú ipari munkát végzett). Nekik átlagosan 2,2 hold földjük volt. Egy család esetében apa és fia is a mezőgazdaság állami szektorában dolgozott, 38 család volt földművesnek tekinthető. Az ő átlagos földterületük 8,5 hold volt.

Harminckilencen saját tanyájukon, 11-en bérelt tanyán laktak. Ez utóbbiak közül 10-nek földje sem volt, viszont 15 tanyainak háza állt a városban.

Megfigyelhető bizonyos összefüggés a föld nagysága, ill. a ház, traktor vagy autó vásárlása között. A városi háztulajdonosoknak volt a legkisebb földterületük, őket az autótulajdonosok követték. Akiknek a legtöbb földjük volt (12-nek), azok traktor vásárlása mellett döntöttek. Tanya, városi ház, autó, traktor együtt nemigen képezte egy család tulajdonát.

A tanyaiak földterületük legnagyobb részén (40%-án) kukoricát termeltek, ezt a búza követte (26%). Lucernát, napraforgót, egyéb kalászost és cukorrépát is vállaltak. Szinte minden családnak volt konyhakerti veteménye, de csak annyi, amennyi a saját szükségletükre kellett. Tíz helyen gyümölcsös, 11 helyen pedig szőlő is volt.

Ló minden második tanyán, egy-három tehén és ugyanannyi borjú a tanyák alig kétharmadán volt. Nagyobb fejőstehén-állományt (8 db) csak egy helyen jegyezhettünk fel. A korábbi évekhez viszonyítva a sertéstenyésztésben is visszaesést tapasztalhattunk. 1973-ban a tanyák többségén 10 alatt volt a sertésállomány és csak egy-egy gazdának volt nagyobb számú (70, ill. 130 db) sertése. A tanyák felén csak annyi baromfit neveltek, amennyi saját szükségletre kellett. Egy-egy helyen 600, 5000, ill. 10 000 csirkét tartottak (ezeket korszerű épületekben nevelték). A többiek még egyszer annyi baromfit neveltek, mint amennyit elfogyaszthattak.

A legtöbb tanyai szeretett a tanyán élni. Ott születtek és megszokták ezt az életformát. Előnyként említették a természet közelségét és úgy ítélték meg, hogy a munkahely és a lakhely „együttese" számukra gazdaságilag is előnyös. A vélemények fele-fele arányban oszlottak meg azt illetően, hogy hol jobb élni: tanyán vagy városban. A tanyai parasztok kétharmada szeretett volna állandó munkaviszonyt létesíteni és ugyanannyian be is költöztek volna a városba, amennyiben ilyen lehetőségek adódtak volna. De kétharmadnál is többen voltak azok, akik teljesen egyetértettek azzal, hogy „manapság a parasztnak egyre nehezebb".

A bizonytalanság és kiábrándultság különösen a tanya jövőjét illetően jutott kifejezésre: csupán 13 tanyai mondta azt, hogy gyerekeik is folytatni fogják a tanyai életet. Esetükben általában olyan tanyaiakról volt szó, akiknek felnőtt gyerekei már gazdálkodtak. Harmincan azt válaszolták, hogy ők az utolsók a családban, akik tanyán fognak élni, 7-en nem tudták még megmondani, hogy milyen sors vár a tanyájukra. Kiemelendő az egyik idős tanyai felelete: „20 év múlva egy tanya sem lesz itt, de amíg én élek, nem megyek innen el."

A sok panasz és vád ellenére a földtől még nehezebben tudnak megválni, mint a tanyától. Eszményképük a „munkásparaszt". Az él legjobban — mondták —, aki ipari munkát végez, de van földje is.

A felmérés által megvizsgált tanyák 10%-án volt csak villany. Az ivóvizet a városból hordták. Átlagosan 7 km távolságra laktak Óbecse központjától. Tizenhét családot kivéve a tanyájukhoz földút vezetett, s ez esős, sáros időben nagy nehézséget jelentett az ott élők számára. Főleg kerékpáron közlekedtek, de a tanyák kétharmadán volt már motorkerékpár és minden hetedikben személygépkocsi is.

A tanyai épületek jórészt 1900—1910 között épültek, egy-, legfeljebb kétszobásak voltak, és csak egy helyen volt gyerekszoba. Új stílusú bútor csak a fiatalabb házaspároknál és a kettős jövedelmű családoknál fordult elő. Az öltözködésben betartották a ruhák ünneplő, hétköznapra való és otthoni kategorizálását, de a kettős jövedelmű családoknál e téren is érezhető volt a változás.

Táplálkozásuk egyoldalúnak tekinthető. A fejenként elfogyasztott napi kenyéradag átlaga meghaladta a fél kilót, gyümölcsöt viszont csak akkor ettek, ha sajátjuk termett.

Orvoshoz a becsei községben akkor átlagosan havonta 2,5-szer jártak a polgárok, míg a tanyaiak jóval ritkábban (0,8-szor).

Két tanyán volt fürdőszoba és hűtőszekrény, egy helyen működött mosógép. 12 tanyán gázon főztek, a többin zománc- vagy régi rakott tűzhelyen. 40 tanyán volt rádió, 12 helyen tévékészülék. A többség azt mondta, hogy hetente egyszer olvas újságot. Moziba csak a fiatalok jártak. Sokan nem is hallottak még múzeumról vagy hangversenyről. A tanyai lakosságnak a fele rendszeresen járt templomba.

A hetvenes években megszűnt a vagyoni különbségeken alapuló társadalmi tekintély, ami még az 1950-es években létezett. Nem figyelték már annyira, hogy kinek mennyi földje van, a föld megszerzése ugyanis nem növelte a társadalmi presztízst, habár akiknek nem volt földjük és tanyájuk, még irigyelték a tulajdonosokat, sőt azt is állították, hogy ez utóbbiak nem tisztességes úton „gazdagodtak" meg. A „felfelé törekvők" (legnagyobb csoport) voltak a legkiábrándultabbak. Nekik volt földjük és tanyájuk, de már látszott, hogy gépesítésre, további korszerűsítésre nemigen futja erejükből. Elégedetlenek voltak önmagukkal és környezetükkel is. Az ő eszményképük lett a „munkásparaszt".

A hetvenes években a tanyai dülőutakon jártak még ugyan lovasszekerek, de közel sem olyan sűrű sorokban, mint az ötvenes években. A

határban kevés volt a földjét kézi- és igaerővel művelő ember, a földterületek többségén csak gépekkel dolgoztak. Gyakran megtörtént, hogy a mezőgazdasági gép nem azé volt, akié a föld. A géptulajdonos nem paraszt volt, hanem fiatal vállalkozó, aki többszáz hold földön végezte szolgáltatásait többnyire elöregedett és munkaképtelen parasztok, ipari munkások és tisztviselők földjein. A taníttatás és az örökség nyomán a földterületek egyre nagyobb része munkások és tisztviselők, valamint a mezőgazdaság állami szektora tulajdonába került.

4. A tanyák alkonya

Az 1973-as felmérés alkalmával a tanyákat — a gazdálkodási forma alapján — három típusba soroltuk: hagyományos kisgazdatanya, haszonbéres tanya és „új típusú" tanya. A tanyai családok 70%-a az első típusú tanyán, élt, a másodikba 20, a harmadikba 10%-uk tartozott.

Az „új típusú" tanyáknak a kisfarmokat és a hétvégi házként használt tanyákat tekintettük. A kisfarmokon a vegyes gazdálkodás teljesen megszűnt, s általában egyféle állattenyésztés illetve hizlalás folyt (pl. 5000 csirke, 150 borjú, vagy 500 sertés). A gazdasági épületek a korszerű állattenyésztéshez szükséges berendezésekkel (villany, vízvezeték, szellőztetőberendezés, önetetők, önitatók) voltak felszerelve. A tulajdonos a városban lakott, a tanyai lakóépületet az állatok gondozására szerződtetett munkás és családja használta.

A hétvégi házak általában régi átépített tanyák voltak, amelyeket nyugdíjas családok használtak, részben pihenésre, részben intenzív termesztésre, a tanya körüli kertet ugyanis általában gyümölcs- és szőlőtermesztésre rendezték be.

A hetvenes évek elején úgy tűnt, hogy csak a kisfarmoknak és a hétvégi házaknak van jövője.

Az 1983-ban tapasztalt változásokat a következőképpen összegezhetjük:

a) Eltűnt a parasztvilág és kihalt a tanyavilág

A tíz évvel korábbi tanyáknak fele üresen állt vagy már lebontották. A föld megművelése nagymértékben gépesített. A határban a tanyák közötti dűlőutak üresek. A tanyákon és a városban egyaránt akadnak még parasztemberek, de a megváltozott gazdálkodási és életkörülmények folytán az ő életmódjuk is változott. Egyéniségük már alig volt kitapintható a városi társaság körében. A valamikori agrárváros ma az ipari város jegyeit viseli.

b) A nagyméretű, anyagiakkal mérhető fejlődés az 1970-es évekre, a legszegényebb tanyaiakra terjedt ki

A háború után a földvásárlási lehetőségek a korábbi időhöz képest rendkívül megnövekedtek, ugyanakkor nemcsak a föld megszerzése, hanem a tőle való megválás is könnyebb lett. Elkezdődött egy folyamat, amelyben a magángazdaságban végzett mezőgazdasági munka csak ugródeszkaként szerepelt a társadalmi felemelkedéshez. Már az első „felemelkedett" generáció iskoláztatta gyerekeit, és ezzel elirányította a mezőgazdaságból. Az iskola befejezése után — ki előbb, ki később, de általában pár évre rá — a szülők is elhagyták a tanyát és beköltöztek a városba. Ez a folyamat 1945—53 között az agrárreform által érintett kisajátított földek tulajdonosaira és gyerekeikre volt jellemző. A következő tíz évben a tanyákról való elvándorlás azokra is kiterjedt, akik a birtokolt földterület nagysága szempontjából az előbbi réteg alatt helyezkedtek el. Ezek olyan tanyai családok voltak, amelyek a háború előtt is jómódúak voltak, de földtulajdonuk az agrárreformmal megszabott felső határ körül alakult. Miután mindkét csoport számbelileg kicsi volt, a tanyák elhagyása a hatvanas évek elejéig alig volt érezhető. Az ezt követő tíz évben azonban a fiatalok már tömegesen mentek el a tanyákról. Az 1970-es évekre a becsei tanyákon így egy peremhelyzetű társadalmi réteg került túlsúlyba.

1983-ban azt tapasztalhattuk, hogy ezek közül a legszegényebbek, akik korábban haszonbéres tanyákon éltek, anyagi szempontból gyorsabban haladtak előre. Az előrelépés azonban már nem a mezőgazdasági munkavégzés, hanem az ipari munkavállalás révén történt meg.

c) Az új típusú tanyák (kisfarmok és hétvégi házak) gazdáinak az elmúlt tíz évben nagyobb nehézségekkel kellett megküzdeniük (árak alakulása, áruértékesítés, gazdálkodáskockázat, munkaerőhiány), mint a hagyományos kisgazdatanyák tulajdonosainak

Érdekes, hogy a nehézségek ellenére is akadnak vállalkozó szellemű tanyaiak, akik vállalják egy-egy farm létesítését és vezetését. Az utóbbi időben ezt az utat azoknak a valamikori tanya- és földtulajdonosoknak a gyerekei választják, akik annak idején otthagyták a tanyát és aktív éveik egy részét már ledolgozták a mezőgazdaság állami szektorában, az iparban vagy éppen a harmadik szektorban. Ők tehát „visszamentek" a tanyára, de úgy, hogy a városban laknak és a tanyára naponként járnak ki dolgozni. Esetükben a tanya visszanyeri „eredeti" funkcióját: csak mezőgazdasági telep lesz, csak munkahely, az élet többi része a városban zajlik le. Valószínű, hogy az ilyenfajta vállalkozások hozzájárulnak az állattenyésztés fellendüléséhez, amely Becsén éppen a tanyák eltűnésével párhuzamosan csökkent.

A tanyák nem egyértelműen kívánatos elnéptelenedésének oka három tényezőre vezethető vissza:

— az általános agrárpolitikára, amely gyakran teljesen magukra hagyta a parasztgazdákat;
— a földterületek tagosítására, az 1970-es határrendezésre, aminek következménye lett az akkori tanyák kétharmadának lebontása;
— arra a társadalmi folyamatra, amely a parasztgazdaságot mind társadalmi helyzete, mind életformája tekintetében felszámolásra ítélte.

Ez a harmadik tényező egymagában is a tanyai gazdálkodás, termelés fokozatos csökkenéséhez vezetett volna, az előbbi kettővel párosulva pedig nem kívánt mértékben gyorsította a folyamatot, sok társadalmi, gazdasági és családi konfliktust okozva az ott élők körében.

Irodalomjegyzék

1. Ljubo Božić, 1970: Agrarna politika sa osnovima zemljoradničkog zadrugarstva, Sarajevo.
2. Erdei Ferenc, 1976: Magyar tanyák, Akadémiai Kiadó, Budapest.
3. Erdei Ferenc, 1974: Magyar Város, Akadémiai Kiadó, Budapest.
4. Erdei Ferenc, 1973: Parasztok, Akadémiai Kiadó, Budapest.
5. Für Lajos, 1983: Kertes tanyák a futóhomokon, Akadémiai Kiadó, Bp.
6. Kovács Teréz, 1973: A tanyák társadalmi folyamatai egy bácskai községben — Becsén.
   Létünk. 6. 33—49 p.
7. Kovács Teréz, 1976: A tanyák társadalmi struktúrái egy bácskai községben — Becsén.
   Létünk. 1. 50—71. p.
8. Kovács Teréz, 1977: Istorijski razvoj salaša u Bačkoj. Sociologija sela, Zagreb 58. sz. 102—109. p.
9. Vojislav Popović, 1978: Poljoprivreda Vojvodine 1952—1972, Zrenjanin.

Rezime

Društveno-ekonomske i promene načina života u salašarstvu u periodu 1953—1983

Autor prikazuje društveno-ekonomske i životne promene salašarskog stanovništva jedne tipično bačvanske varošice — Bečeja — u tri poprečna vremenska preseka.

Prvi period traje od početka pedesetih do sedamdesetih godina. U to vreme — posle agrarne reforme — svet salaša se počeo preformirati u pravcu zajednice malih i srednjih seljaka. Ljudi su u međusobnom prosuđivanju, jako pazili na razlike u imetku, u dobu i u spolu. Ova se zajednica u potpunosti prilagodila normama seljačkog života: pokornom vladanju, skromnom trošenju, tempiranoj marljivosti, i pre svega stalnom radu. Cilj gazdovanja je bila proizvodnja stočne hrane i njena upotreba u okviru gazdinstva. Ovakvo gazdovanje je karakteriziralo minimalno rizikovanje, nedostatak novčanih obrt-

nih sredstava i jaka mogućnost izdržavanja kriza. Krizu uobičajenog gazdinstva, sitno-salašarskog sistema izazvalo je smanjenje radne snage i nedostatak modernizacije.

Drugi period obuhvatio je početak sedamdesetih godina. 1970. godine obnovljena je u Bečeju gruntovnica. Tada su se teritorije društvenog i privatnog sektora u velikoj meri zamenile. Usled toga srušila su se 280 salaša, a ostalo je svega 160. Došlo je do hroničnog starenja stanovništva, koje je tamo živelo. Stari su se držali zemlje i salašarskog sistema, a mladi su — uz mali izuzetak — bežali od toga. 70% salaša pripadalo je starom sitno-sopstveništvu, 20% zakupnim salašima a 10% kategoriji salaša novog tipa.

Treći period je obuhvatio početke osamdesetih godina. Polovina salaša od pre deset godina je srušena ili je ostala prazna. Do tog vremena je nestao seljački svet i izumrlo je salašarstvo. Razloge treba tražiti u opštoj agrarnoj politici, komasaciji 1970. kao i u društvenom razvitku, koji je osudio seljačko gazdinstvo, kako po društvenom položaju, tako i po načinu života na likvidaciju. Ovo zadnje bi vodilo do smanjenja salašarske proizvodnje. Prethodne dve mere su samo u željenoj meri ubrzale ovaj proces.

Resummee

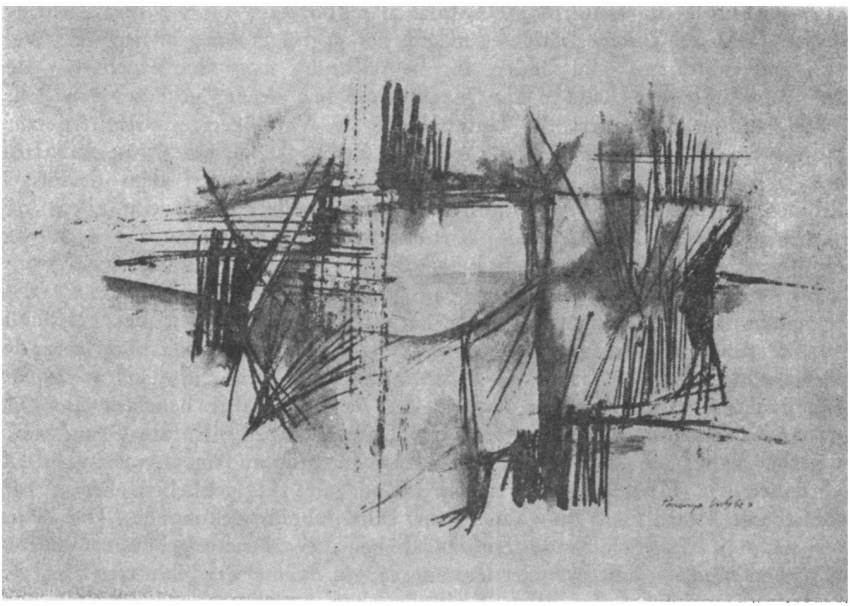
Gesellschaftlich-wirtschaftliche Änderungen der Lebensform im Einzelgehöft in der Periode 1953—1983

Der Verfasser stellt die gesellschaftlich-ökonomische und Lebensformenänderungen der Einzelgehöft-einwohner in einer typischen Kleinstadt von Batschka — Bečej — vor, in drei Zeitabschnitten.

Die erste Periode dauert von Anfang der fünfziger bis zu dem siebziger Jahren. In dieser Zeitabschnitt — macht der Agrarreform — fing die Welt der Einzelgehöfte, sich zu änder an, in Richtung von Gemeinschaften der kleinen und mittleren Bauern. Die Menschen haben in der gegenseitigen Beurteilung einander, besonders die Unterschiede im Vermögen, in dem Altertum und Anbetracht des Geschlechtes, Achtung geschenkt. Diese Gemeinschaften, haben sich den Normen des bauerlichen Lebens angepasst: dem demütigen Benehmen, bescheidenem Aufwand, temperierten Fleiss und vor allem der dauernden Arbeit. Das Ziel der Wirtschaftsführung war das Erzeugen von Viehfutter und dessen Verbrauch innerhalb des Gutes. Diese Wirtschaftsweise hat das minimale Risiko, der Mangel an geldlichen Umlaufsmitteln und starke Möglichkeit des Ertragens der Krisen karakterisiert. Die Krise der gewöhnlichen kleinen Einzelhöftwirtschaften rief der Mangel an Arbeitskraft und der Modernisation hervor.

Die zweite Periode hat der Anfang der siebziger Jahre bedeutet. In 1970 hat man in Bečej den Kataster erneuert. Damals haben sich die Grundstücke des gesellschaftlichen und privaten Sektors, in grossen Masse vertauscht. Es sind daher 280 Einzelgehöfte vernichtet und nur 160 geblieben. Es ist zum chronischem Altern der Einwohner, die dort lebten, gekommen. Die Alten haben sich an das Feld und der gehöftlichen Lebensweise gebunden gefühlt, die Jungen sind — mit weniger Ausnahme — davon weggelaufen. 70% der Einzelgehöfte gehörten den alten Kleinwirtschaften, 20% den Lohnsistem und 10% den Gehöften „neuer Type" an.

Die dritte Periode hat den Anfang der achtzigen Jahre enthalten. Die Hälfte der Gehöften von vor zehn Jahren wurde verstört, oder sind sie leer geblieben. Bis zu dieser Zeit ist die Bauernwelt und das Einzelhöftsistem verschwunden. Die Ursachen sind in der allgemeinen Agrarpolitik zu suchen; in der Kommasation im Jahre 1970 sowie in der gesellschaftlichen Entwicklung, die die Bauernschaft — angescht der gesellschaftlichen Stellung, sowie hinsichtlich der Lebensweise — zu liquieren entschlossen hat. Diese letzte Weise würde zur Liquidation der Einzelhöftwirtschaft führen. Die vorherige zwei Massnahmen, haben diesen Prozess im gewünschen Tempo nur beschleunigt.

Pannóniában (1962)

Original scientific paper

Hódi Éva

DOHÁNYZÁS ÉS ALKOHOLFOGYASZTÁS A FIATALKORÚAK KÖRÉBEN*

Egy körkérdés alkalmával az amerikai középiskolák minden ötödik diákja bevallotta, hogy hetente egyszer leissza magát, minden negyedik pedig beismerte, hogy marihuanát szív. Egy másik körkérdés alapján kiderült, hogy a náluk még fiatalabb gyerekek is szeszes italt fogyasztanak és kábítószert élveznek.[1] Más adatok szerint a lengyel fiatalok 58 %-a fogyaszt rendszeresen alkoholt, mégpedig a 14—16 évesek bort, a 18—20 évesek inkább vodkát.[2] Egy francia vizsgálat eredményei alapján úgy tűnik, hogy az absztinens középiskolások aránya nem haladja meg a 20 %-ot. A fiúk mintegy 20 %-a hetente többször iszik alkoholt, a lányok alkoholfogyasztása pedig — e vizsgálat szerint — általában a fiúkénak a fele.[3]

Ilyen és ehhez hasonló hírek nap mint nap megjelennek a sajtóban, rádióban, televíziós műsorokban. A közvélemény pedig növekvő aggodalommal figyeli a világ különböző tájáról érkező híreket, amelyek a dohányzás, az alkoholfogyasztás és ezzel párhuzamosan a kábítószerélvezet fokozódó elterjedéséről számolnak be a fiatalok körében. Ezek a jelenségek közvetlen környezetünkben is riasztó méreteket öltenek. Egyre több gyerek dohányzik, egyre több fogyaszt alkoholt, és sajnos, egyre többször hallunk „kábítós" vagy „szipózó", „ragasztózó" fiatalról is. A helyzet annál súlyosabb, mert az eddigiek során minden erőfeszítés ellenére sem sikerült megakadályozni vagy visszaszorítani se a dohányzást, se az alkoholfogyasztást, és a kábítószerrel valamilyen formában megismerkedő személyek száma is egyre nő. E szempontból különösen veszélyeztetett korosztálynak tekinthetők a középiskolások, sőt már az általános iskola hetedik-nyolcadik osztályosai, akiknek biológiai fejlődésében is komoly zavarokat okozhat a dohányzás és alkoholfogyasztás, a rászokás pedig későbbi életvitelük szempontjából meghatározó jelentőségűvé válik. A társadalmi felelősség éppen az ő esetükben a legnagyobb: szülőkre, közvetlen környezetre, nevelőkre, társadalmi-egészségügyi intézményekre egyaránt vonatkozik. Az eddigi törekvések, a szervezett ismeretterjesztő-felvilágosító előadások, a pedagógusi ráhatások,

* A Létünk 1985-ös tanulmánypályázatának I. díjas pályaműve.

a szülői pofonok azonban nem hozták meg a kívánt eredményt, mint ahogy a kongresszusok, viták, szervezett kampányok sem.

A fiatalok körében egyre jobban elterjedő dohányzás és alkoholfogyasztás — valamint kábítószer-élvezés — olyannyira allergikus kérdés, hogy nemritkán a probléma feltárása helyett a felelősség találgatása lesz a fő cél. Egyesek szerint az iskolákat terheli a felelősség, mert engedékenyebbé váltak: engedélyezik a dohányzást, nem lépnek fel kellő szigorral az iskola szomszédságában sörözgető-pálinkázgató diákokkal szemben, csak tessék-lássék kutatják, ki vitt egy kis „szíverősítőt" a munkaakcióra, és gyakran csak a szülői értekezleten derül ki, hogy a születésnapokat alkohollal ünneplik meg a tanulók — az osztályteremben. Más felfogás szerint a családokra hárul a fő felelősség: a régi normák fellazultak, a családok bomlékonyabbá váltak, a gyakran bizonytalanná váló családi légkör elől a fiatalok menekülni igyekeznek. S a „rossz" társaságba keveredő gyerekek a baráti kör elvárásainak akarnak megfelelni még akkor is, ha összeütközésbe kerülnek a szülők követelményeivel. Noha a fenti nézetek szélsőségességüknél fogva nagyon leegyszerűsítik a problémát, és azt sugallják, hogy a felelősség áthárítása közelebb visz a kérdés megoldásához, mégis néhány nem elhanyagolható jelenségre tapintanak rá. Az utóbbi évtizedekben ugyanis jól érzékelhetően alapvető változások zajlottak le az élet számos területén, így a családi élet, a hagyományos morális felfogás, az életmód, a nevelési elvek és szokások vonatkozásában is. Valószínűnek látszik, hogy e változások összefüggésben állnak a fiatalok körében tapasztalható nemkívánatos jelenségek — mint pl. a dohányzás és alkoholizmus — terjedésével. Mielőtt azonban arra a kérdésre igyekeznénk választ találni, hogy milyen családi, iskolai környezeti tényezőkkel mutat csakugyan összefüggést a fiatalkorú személyek növekvő mértékű dohányzása és alkoholfogyasztása, szükségünk van pontos számszerű adatokra, melyek megbízhatóan jelzik a dohányzás és alkoholizálás elterjedését a tizenéves fiatalok körében.

Jelen tanulmányunk alapjául egy 666 fiatallal készített felmérés szolgál. A vizsgált személyek az általános iskola 7. és 8. osztályának tanulói, illetve az általános középiskola I. és II. osztályába járnak. Életkoruk szerint (kevés kivételtől eltekintve) négy csoportba sorolhatók: 14, 15, 16 és 17 évesek. A jelzett kevés kivétel feltehetően a túl korai beiskolázásból adódott (a 13 évesek), illetve a valamilyen ok miatt évvesztes (18 éves) tanulók tartoznak ide. Nemek szerinti megoszlásban a vizsgált személyek 50,75 %-a (338 fő) fiú, 49,25 %-a (328 fő) pedig lány.[4]

Felmérésünk azzal a céllal készült, hogy pontos adatokat szerezzünk a dohányzás és alkoholfogyasztás méreteit illetően az általános iskola felsőbb osztályaiban, és nyomon kövessük, mennyivel növekszik a dohányzó és alkoholt fogyasztó fiatalok száma a náluk egy-két évvel idősebb, a középiskola első két évfolyamába járó tanulók körében. Igyekeztünk rámutatni a dohányzás és alkoholfogyasztás összefüggéseire valamint az iskolai, családi, baráti környezetben tapasztalható egyes jelensé-

geknek a tanulók dohányzásával, illetőleg alkoholfogyasztásával való kapcsolatára. Megkíséreltük feltárni, jelen van-e, és ha igen, milyen mértékben, a kábítószer-fogyasztás a vizsgált személyek körében. A kapott válaszok alapján képet alkothatunk arról is, hogy maguk a fiatalok hogyan vélekednek a dohányzásról, alkoholizmusról és kábítószer-fogyasztásról. Jelen tanulmányunk keretén belül a fiatalkorúak dohányzásával és alkoholfogyasztásával foglalkozunk, a kábítószerre vonatkozó adatainkat más munkában dolgozzuk fel.

Dohányzás a fiatalok körében

Felmérésünk tanulsága szerint a dohányzás iránti érdeklődés, az első cigaretta elszívása már nagyon fiatal korban megfigyelhető. Noha eredetileg is feltételeztük, hogy az általunk vizsgált legfiatalabb korosztály (az 1971—1972-es születésűek) egy része már bizonyára rágyújtott, az azonban meglepetést okozott, hogy a *13—14 éves fiúk 60,16 %-a*, a *13—14 éves lányoknak* pedig *43,24%-a*, azaz a korosztálynak több mint a fele (52,30%) már túl volt az első cigarettán. Mint 1., 2. és 3. táblázatunk eredményei feltüntetik, ez az arány az évek során egyre növekszik.

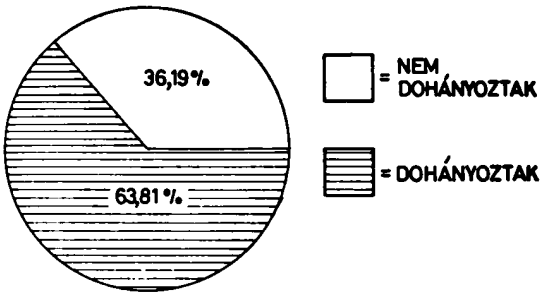
A tanulók dohányzása

1. táblázat

Életkor	Már dohányzott		Még nem dohányzott		Összesen
	n	%	n	%	n
(13)14 éves	125	52,30	114	47,70	239
15 éves	126	68,85	57	31,15	183
16 éves	117	70,91	48	29,09	165
17(18) éves	57	72,15	22	27,85	79
Összesen	425	63,81	241	36,19	666

1. táblázatunk adatai nemcsak azt árulják el, hogy a 13—14 éves tanulóknak több mint a fele már rágyújtott, de arra is utalnak, hogy az évek során egyre több fiatal kezd dohányozni. Ugrásszerűen emelkedik a dohányzó tanulók száma 15 éves korban (68,85 %-ra), majd a későbbi korosztályokban csak kisebb mértékben módosul ez az érték. A tanulók dohányzására vonatkozó átlageredményeink azt bizonyítják, hogy 666, túlnyomórészt 14—17 év közötti fiatal közül 63,81 % már cigarettázott, szemben a 36,19 %-kal, azokkal, akik saját bevallásuk szerint még nem dohányoztak. (Lásd még az 1. ábrát)

A tanulók dohányzása

(1. ábra)

Nemek szerinti lebontásban — mint a 2. és a 3. táblázatunk adatai mutatják — jelentős eltérés figyelhető meg a fiúk és lányok között.

A fiúk dohányzása

2. táblázat

Életkor	Már dohányzott		Még nem dohányzott		Összesen
	n	%	n	%	n
(13)14 éves	77	60,16	51	39,84	28
15 éves	74	84,09	14	15,91	88
16 éves	61	79,22	16	20,78	77
17(18) éves	36	80	9	20	45
Összesen	248	73,37	90	26,63	338

A lányok dohányzása

3. táblázat

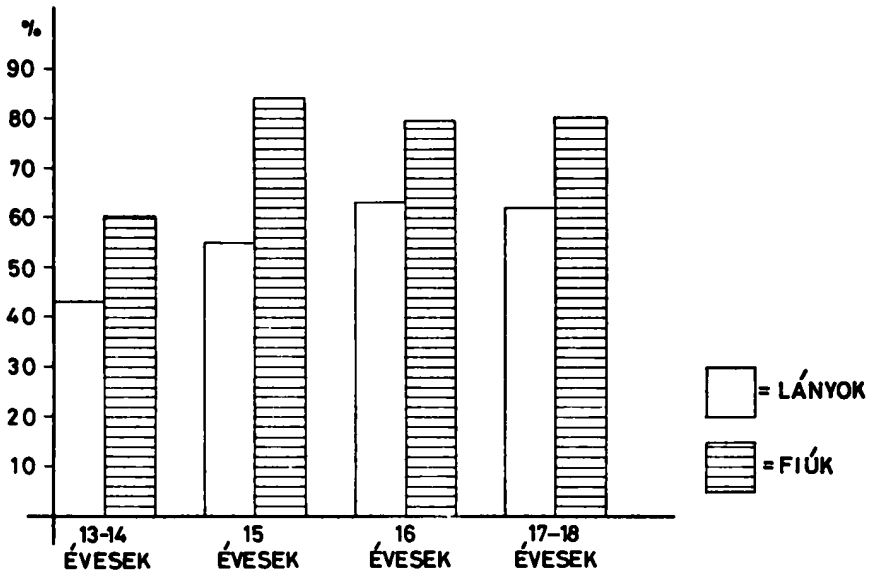
Életkor	Már dohányzott		Még nem dohányzott		Összesen
	n	%	n	%	n
(13)14 éves	48	43,24	63	56,76	111
15 éves	52	54,74	43	45,26	95
16 éves	56	63,64	32	36,36	88
17(18) éves	21	61,76	13	38,24	34
Összesen	177	53,96	151	46,04	328

A fiúk 60,16 %-a — 2. táblázatunk alapján — már 13—14 éves korában rágyújt. 15 éves korára pedig a fiúk 84,09 %-a már elszívja az első cigarettát, s ez az érték a későbbiek során nem növekszik. A lényeges különbség a 13—14, illetve 15 éves korban dohányozni kezdő fiúk között figyelhető meg: eredményeink szerint mintegy 24 %-kal több fiú gyújt rá ebben a korban, mint ezt megelőzően.

A lányoknál viszont más tendencia figyelhető meg: náluk fokozatosabban növekszik azoknak a száma, akik saját bevallásuk szerint már elszívták az első cigarettát. A 16 és 17(18) éves lányok között azonban ebből a szempontból lényeges különbséget nem találtunk.

2. és 3. táblázatunk adatai arra hívják fel a figyelmet, hogy a fiútanulók minden korosztályban jóval magasabb százalékban érdeklődnek a dohányzás iránt, mint a lányok. A legnagyobb eltérés a 15 éves fiúk és lányok között tapasztalható: a lányokhoz képest 30 %-kal több azoknak a fiúknak a száma, akik 15 évesen rágyújtanak. Más korosztályokban mintegy 20 %-os ez a különbség. Az oszlopos diagram (2. ábra) jól érzékelteti a magas dohányzási mutatószámokat valamint a fiúk és lányok dohányzás iránti érdeklődésében megnyilvánuló különbségeket.

A tanulók dohányzása nemek szerinti megoszlásban

(2. ábra)

Természetesen e magas százalékaránynál jóval kisebb azoknak a fiataloknak a száma, akik nemcsak rágyújtottak, de *alkalmanként vagy rendszeresen* azóta is *dohányoznak*. A fiúk és a lányok között ebből a

szempontból is különbség figyelhető meg: a lányok 21,04 %-a dohányzik alkalmanként és 5,79 %-a rendszeresen, míg a fiúk 32,25 %-a vallotta, hogy alkalmanként dohányzik, és 11,83 % azt, hogy barátai körében rendszeresen dohányzik. E két mutató esetében is egyértelmű, hogy az évek előrehaladtával egyre nő az alkalmanként és rendszeresen dohányzó fiatalok száma. Míg pl. a 13—14 éves generáció fiútagjainak 15,63 %-a állította, hogy alkalmanként dohányzik, a 16 éveseknek már *50,64%-a!* Ugyanez a tendencia figyelhető meg a lányok esetében is. A 13—14 évesek közül csak 10,81 % az alkalmi dohányzók száma, a 16 évesek közül már 23,86 %, a 17/18 évesek közül pedig 38,24 %. Felmérésünk szerint a *17(18) éves fiúknak több mint a negyede (26,67 %-a) rendszeres dohányosnak vallja magát.*

Vajon milyen okokra vezethető vissza a fiatalkorúak körében tapasztalható dohányzás iránti érdeklődés megjelenése? Milyen mértékben érezteti hatását a környezet dohányzása, és mennyire érvényesül a család tiltó ereje? Kérdőívünk segítségével azt is szerettük volna megtudni, hogy maguk a fiatalok mennyire érzik felnőttes póznak, szerepnek a dohányzást. Ez utóbbi kérdésre egyértelmű hárítás volt a válasz az érintettek részéről. Azzal ellentétben, hogy a közvélemény a fiatalkorúak dohányzását legáltalánosabban felnőttes attitűdnek minősíti, maguk a fiatalok nem így vélekednek erről: a fiúk közül csak 5,33 % (18 személy), a lányok közül pedig mindössze 1,52 % (5 személy) válaszolt úgy, hogy már „eléggé felnőttnek" tekinti magát a dohányzásra.

Figyelemre méltó az is, hogyan viszonyulnak a fiatalok környezetük dohányzásához. 54 %-uk „ki nem állhatja", ha dohányoznak a közelében, s ez az arányszám magasabb, mint azoknak a száma, akik még egyáltalán nem gyújtottak rá. Tehát annak ellenére, hogy a vizsgált személyek jó része már cigarettázott, sokan közülük mégsem szívelik, ha maguk is ki vannak téve mások dohányzásának. A dohányosoktól való idegenkedés azonban az életkor arányában csökken. Lányoknál éppúgy, mint a fiúknál, bár a lányok általában kevésbé toleránsak a környezet dohányzásával szemben, mint a fiúk. Míg a 13—14 éves gyerekek 67,78 %-a nem szereti, ha dohányoznak körülötte, a 15 éveseknek már csak 53 %-a, a 16 éveseknek 45,45 %-a, a 17—18 évesek közül pedig még kevesebben (37,97 %). Annak megfelelően, hogy maguk egyre jobban és egyre nagyobb mértékben dohányozni kezdenek, úgy válnak megértőbbé, elnézőbbé a környezet dohányzásával szemben is.

A fiatalok dohányzásának kérdésében az iskolai és családi környezet nem minden esetben képvisel egységes álláspontot. Különösen a középiskolák egyes csoportjaira vonatkozik ez, amelyekben kijelölt helyen engedélyezik a diákok számára a dohányzást, abból a meggondolásból kiindulva, hogy ily módon elejét tudják venni a mosdókban és más eldugottabb helyeken történő, kevésbé ellenőrizhető dohányzásnak. A szülők ezzel szemben még a középiskolás diákok esetében is sokkal jobban tiltják a dohányzást. Mint 4. táblázatunk eredményei mutatják, a szülők jelenlétében a fiatalok közül csak nagyon kevesen gyújthatnak rá.

A szülők előtt rágyújthat

4. táblázat

Életkor	Fiúk		Lányok		Összesen	
	n	%	n	%	n	%
(13)14 éves	1	0,78	—	—	1	0,42
15 éves	9	10,23	1	1,05	10	5,46
16 éves	16	20,78	3	3,41	19	11,52
17(18) éves	12	26,67	3	8,82	15	18,99
Összesen	38	11,24	7	2,13	45	6,76

Táblázatunk szerint a szülők 6,76 %-a engedélyezi gyermekének, hogy jelenlétében is dohányozhat. A fiúk és a lányok esetében a szülők nem egységes álláspontot foglalnak el: a lányok számára jobban tiltják a dohányzást, a fiúkkal szemben kissé engedékenyebbek, hiszen a lányoknak csak 2,13 %-a gyújthat rá szülei előtt, a fiúknak pedig 11,24 %-a. A szülők engedékenysége — különösen a fiútanulók szüleinél érzékelhető ez a jelenség — gyermekeik életkorával arányosan növekszik. Míg a 13—14 éves gyerekek lényegében nem gyújthatnak rá a szülők előtt, addig a 16 éves fiúk 20,78 %-a, a 17(18) éves fiúknak pedig 26,67 %-a cigarettázhat szülei jelenlétében. A tendencia a lányok szülőknél is megfigyelhető, de kisebb mértékben. A szülők dohányzást ellenző magatartása ellenére is minden korosztályban igen magas a szülők tudta nélkül dohányzó tanulók száma: a fiúk és lányok közül is sokkal többen dohányoznak, mint ahányan a szülők előtt rágyújthatnak.

A fiatalok dohányzására vonatkozó adatainkat összegezve megállapíthatjuk, hogy az első cigaretta elszívásával már nagyon fiatalon megpróbálkoznak tanulóink. A szülők tiltó hozzáállása különösen a lányok esetében érvényesül, s más okok mellett valószínűen ezzel is magyarázható, hogy a fiúk és lányok dohányzása között szembetűnő különbség figyelhető meg. A fiúk dohányzás iránti érdeklődése minden korosztályban mintegy 20 %-kal meghaladja a lányokét. Adataink szerint a 14—17 éves kor közötti lányoknak több mint a fele, a hasonló korú fiúknak pedig kis híján háromnegyed része rágyújtott már. S ha figyelembe vesszük, hogy az évek múlásával egyre nő azoknak a fiataloknak a száma, akik cigarettázni kezdenek, feltételezhető, hogy a következő generációkban ezek az értékek tovább emelkednek. Eredményeink tehát a dohányzás egyre szélesebb körben történő elterjedéséről adnak számot, és sajnos a visszaszorítására tett erőfeszítéseket egyáltalán nem tükrözik. Hasonló megállapításokat tehetünk akkor is, ha a fiatalkorúak alkoholfogyasztását vizsgáljuk meg.

A fiatalkorúak alkoholfogyasztása

Amikor a fiatalkorúak alkoholfogyasztásáról beszélünk, akkor ez természetesen nem jelenti azt, hogy az alkoholfogyasztást az alkoholizmussal azonosítanánk. Nem is tehetjük ezt, hiszen a vizsgált korosztály tagjai között életkori sajátosságaikból következően „igazi" alkoholistával még nem is találkozhatunk. Az alkoholfogyasztás korai megkezdése azonban a későbbiek során sok esetben alkoholizmushoz vezethet. S ez annál is inkább figyelmet érdemel, mert, mint felmérési eredményeink mutatják, az alkoholfogyasztás még a dohányzásnál is jobban veszélyezteti a fiatalkorúakat, s e vonatkozásban a fiúk és lányok között nincs olyan szembetűnő különbség, mint a dohányzás esetében. 5. táblázatunk a tanulók szeszesital-fogyasztására vonatkozik.

A tanulók alkoholfogyasztása

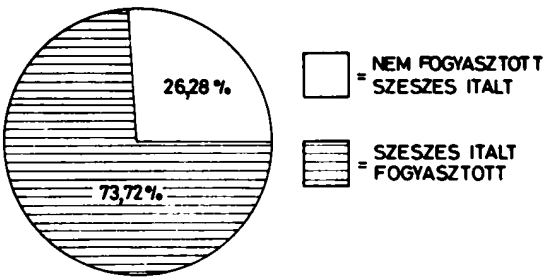
5. táblázat

Életkor	Már fogyasztott alkoholt		Nem fogyasztott		Összesen
	n	%	n	%	n
(13)14 éves	164	68,62	75	31,38	239
15 éves	136	74,32	47	25,68	183
16 éves	129	78,18	36	21,82	165
17(18) éves	62	78,48	17	21,52	79
Összesen	491	73,72	175	26,28	666

Amint azt 5. táblázatunk adatai tanúsítják, 666 vizsgált személyünk majd háromnegyed része (73,72 %) fogyasztott már alkoholt, és csak alig több, mint negyede válaszolt úgy, hogy az eddigiek során még nem kóstolt szeszes italt. Mintegy 10 %-kal többre tehető azoknak a fiataloknak a száma, akik 14—17 éves koruk között alkoholt fogyasztottak, mint azoké, akik ugyanebben az életkorban dohányozni kezdtek. (v. ö. 1. táblázat) Kapott eredményeink elgondolkodtatók abból a szempontból is, hogy az általunk vizsgált legfiatalabb korosztály tagjai között (13—14 éves általános iskolásokról van szó) majd 70 % már fogyasztott szeszes italt. Ez a mutatószám messze felülmúlja az azonos életkorú cigarettázni kezdő tanulók arányát. (v. ö. 1. táblázat) Nyilván ennek a 13—14 évesek között megfigyelhető magas százalékaránynak tudható be, hogy az alkohol iránti érdeklődés az egyes korcsoportokban nem emelkedik olyan meredeken, mint a dohányzás esetében. Felmérésünkben már csak az alkoholtartalmú italokkal való megismerkedés fokozódó növekedését tudjuk regisztrálni, az alkoholfogyasztás első megjelenése még egészen fiatal, általunk nem vizsgált korosztályokra

tehető. S noha eredményeink nem olyan riasztóak, mint egy magyarországi felmérés adatai, mely szerint 12—13 éves korban 100 %-ot, 13—14 éves korban 92 %-ot mutatott az alkoholfogyasztás, a későbbi életkorban pedig mindig 100 %-ot, az mégis figyelemre méltó, hogy *16—17 éves fiataljaink közül mindössze 21 % nem fogyasztott még szeszes italt.*[5] Tanulóink alkoholfogyasztására vonatkozó eredményeinket a 3. ábra szemlélteti.

A fiatalok alkoholfogyasztása

(3. ábra)

Nemek szerinti megoszlásban — mint 6. és 7. táblázatunk adatai mutatják — látszólag nincs olyan nagy különbség fiúk és lányok alkoholfogyasztásában, mint a dohányzás esetében. (v. ö. 2. és 3. táblázat, 2. ábra) Évenkénti lebontásban azonban sajátos jelenségek fedezhetők fel.

A fiúk alkoholfogyasztása

6. táblázat

Életkor	Már fogyasztott alkoholt		Nem fogyasztott		Összesen
	n	%	n	%	n
(13)14 éves	86	67,19	42	32,81	128
15 éves	69	78,41	19	21,59	88
16 éves	67	87,01	10	12,99	77
17(18) éves	39	86,67	6	13,33	45
Összesen	261	77,22	77	22,78	338

6. és 7. táblázatunk átlagértékei fiúk és lányok alkoholfogyasztása között csak mintegy 7 %-os eltérést mutatnak. Más a helyzet viszont, ha az egyes korosztályokat vesszük szemügyre. A lányok esetében nem növekszik évek szerint az alkoholfogyasztást elkezdő személyek száma,

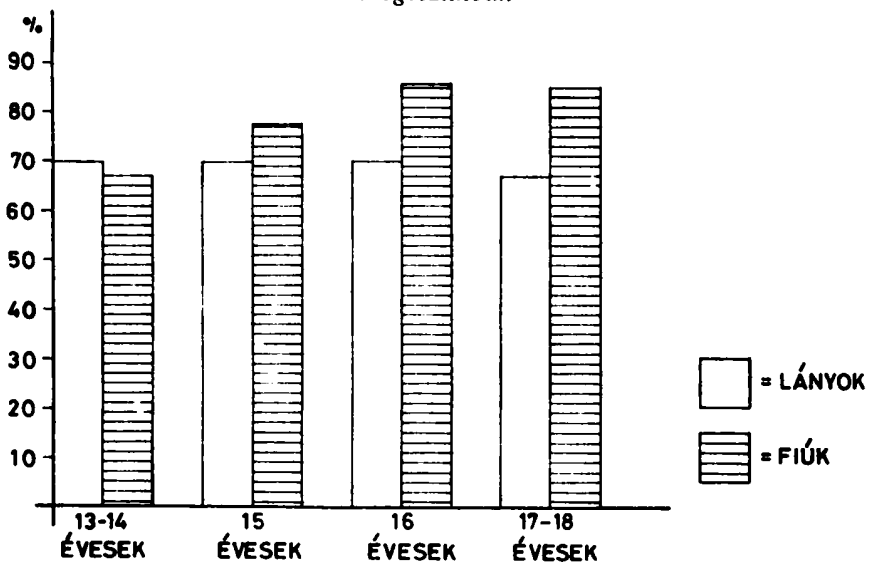
A lányok alkoholfogyasztása

7. táblázat

Életkor	Már fogyasztott alkoholt		Nem fogyasztott		Összesen
	n	%	n	%	n
(13)14 éves	78	70,27	33	29,73	111
15 éves	67	70,53	28	29,47	95
16 éves	62	70,45	26	29,55	88
17(18) éves	23	67,65	11	32,35	34
Összesen	230	70,12	98	29,88	328

hanem mind a négy évfolyamban 70 % körül mozog. A fiúknál azonban nem ilyen kiegyensúlyozottan alakul a kép, hanem rohamosan csökken azoknak a fiúknak a száma, akik még nem fogyasztottak szeszes italt. Míg a lányoknak minden korosztályban kb. 30 %-a nem ivott még, a fiúknál ez az érték csak a 13—14 évesek csoportjában figyelhető meg, és bizony két év leforgása alatt 12—13 %-ra csökken le. Fiúk és lányok alkoholfogyasztásának különbségét az oszlopos diagram (4. ábra) szemlélteti.

A fiatalok alkoholfogyasztása nemek szerinti megoszlásban

(4. ábra)

A fiatalok alkoholfogyasztását elemző vizsgálatok általában arra a következtetésre jutnak, hogy a fiatalok első alkoholfogyasztása az esetek túlnyomó többségében a felnőttek támogatásával és a felnőttek társaságában történik. Felmérésünk eredményei is arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a szülők gyermekeik alkoholfogyasztásával kapcsolatban eléggé elnézőek. 8. táblázatunk adatai a szülők hozzáállását tükrözik a fiatalok alkoholfogyasztására vonatkozóan.

A szülők nem tiltják gyermekeik alkoholfogyasztását

8. táblázat

Életkor	Fiúk		Lányok		Összesen	
	n	%	n	%	n	%
(13)14 éves	40	31,25	42	37,84	82	34,31
15 éves	43	48,86	33	34,74	76	41,53
16 éves	39	50,65	37	42,05	76	46,06
17(18) éves	26	57,78	16	47,06	42	53,16
Összesen	148	43,79	128	39,02	276	41,44

Táblázatunk alapján egyértelműnek látszik, hogy a szülők sokkal kevésbé elutasítóak gyermekeik alkoholfogyasztásával, mint esetleges dohányzásával kapcsolatosan. (v. ö. 4. táblázat) A fiús szülők 43,79 %-a megengedi gyerekének az alkohol fogyasztását, a lányos szülőknek pedig 39,02 %-a, míg a dohányzást ennél jóval kevesebben tűrték el. Különös figyelmet érdemelnek a 13—14 és 15 éves fiatalok szüleinek engedékenységére vonatkozó adatok. *A fiús szülők 31,25%-a megengedi, hogy 13—14 éves fia alkoholt fogyasszon, a 15 éves fiúk szüleinek pedig csaknem a fele.* A lányos szülők is sokkal elnézőbbek, mint a dohányzásnál. A 13—14 éves lányok szülei közül senki sem volt, aki a dohányzást engedélyezte volna gyermekének, ezzel szemben 37,84 % nem emel kifogást az ellen, ha lánya alkalmanként szeszes italt fogyaszt. És noha a fiús szülők általában az alkoholfogyasztásnál is elnézőbbek, mint a lányos szülők, de ez a különbség nem számottevő a különböző nemű gyermekekre vonatkozóan.

Nem tűnik talán indokolatlannak, ha a fenti eredmények alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a gyerekek alkoholfogyasztásával szembeni nagyobb szülői tolerancia is közrejátszik abban, hogy ilyen magas mutatószámokat kaptunk a 14—17 éves fiatalok alkohol iránti érdeklődését illetően. A jelenség legszembetűnőbben a lányos szülők tiltó, illetve engedékenyebb magatartásával mutat összefüggést. Persze, ez nem jelenti azt, hogy a szülők részéről megnyilvánuló tiltás teljes egészében vissza is fogná a káros szokást. Hiszen minden tiltás ellené-

re is a lányoknak több, mint a fele rágyújtott már, de ott, ahol a szülők részéről közel 40 %-os az engedékenység, ott bizony a szeszes italok iránti érdeklődés is 70 %-ra emelkedett. Érdemes felfigyelni arra is, hogy az általános tapasztalat szerint az iskolák és a családok ellentétes álláspontot foglalnak el a dohányzás és alkoholfogyasztás esetében. Míg ugyanis újabban egyes középiskolák engedélyezik a dohányzást, olyan iskola nem létezik, ahol akármilyen formában elfogadott lenne az alkoholfogyasztás; ezzel szemben a szülők sokkal nehezebben tűrik el, ha gyermekeik a szülői házban rágyújtanak, mint azt, ha alkalomadtán a jelenlétükben szeszes italt fogyasztanak.

A tanulók alkoholfogyasztására vonatkozó felmérési eredményeink szinte teljes egészében összecsengenek a dolgozatunk elején említett francia vizsgálat adataival, mely szerint a teljesen absztinens középiskolások aránya nem haladja meg a 20 %-ot.[6] Az általunk vizsgált személyek közül az 1969-es, illetve az 1968/67-es születésű fiatalok járnak középiskolába, és e két generáció esetében a teljesen absztinens fiatalok aránya 21,82, ill. 21,52 %. Az említett francia vizsgálat eredményei szerint azonban a lányok szeszesital-fogyasztása a fiúkénak körülbelül a fele — a mi fiataljaink körében végzett felmérés szerint nincs ilyen nagy különbség a fiúk és lányok alkoholfogyasztása között: mindössze 7 %-os különbséggel számolhatunk, és az évenkénti különbségek sem haladják meg a 20 %-ot.

Természetesen nem tekinthető „iszákosnak" minden fiatal, aki már kóstolt szeszes italt. Éppen ezért külön figyelmet érdemel, hányan vannak, akik „alkalmanként" isznak, hányan fogyasztanak „rendszeresen" alkoholt, és vajon hány fiatallal fordult elő, hogy addig ivott, míg lerészegedett. 9., 10. és 11. táblázatunk adatai a fenti kérdésekre adnak választ.

Alkalmanként iszik

9. táblázat

Életkor	Fiúk		Lányok		Összesen	
	n	%	n	%	n	%
(13)14 éves	65	50,78	65	58,56	130	54,39
15 éves	54	61,36	51	53,68	105	57,38
16 éves	55	71,43	57	64,77	112	67,88
17(18) éves	29	64,44	18	52,94	47	59,49
Összesen	203	60,06	191	58,23	394	59,16

9. táblázatunk is megerősíti, hogy a lányok és fiúk alkoholfogyasztása között — az átlagértékek szempontjából — lényeges különbség

nem található. *A fiúk 60,06 %-a tekinti magát „alkalmi" ivónak, a lányoknak pedig 58,23 %-a.* Az egyes évfolyamok szerint azonban már bizonyos eltérésekre figyelhetünk fel. Szembetűnő, hogy a legfiatalabbak között (a 13—14 évesek csoportjában) több lány állítja, hogy alkalmanként szeszes italt fogyaszt, mint ahány fiú. Feltételezhető, hogy ez a jelenség összefüggésben lehet azzal az életkori sajátossággal, hogy a 13—14 éves lányok biológiailag felnőttebbnek érzik magukat, mint a hasonló korú fiúk, s a család, a környezet is így vélekedhet: a 13—14 éves lányok közül a szülők többnek engedik meg a szeszes ital fogyasztását, mint a hasonló korú fiúknak. (lásd még a 8. táblázatot) Ezt a „lemaradást" alkoholfogyasztási szempontból aztán a fiúk már a következő generációra „behozzák", és el is hagyják a lányokat.

Baráti körben rendszeresen iszik

10. táblázat

Életkor	Fiúk		Lányok		Összesen	
	n	%	n	%	n	%
(13)14 éves	3	2,34	1	0,9	4	1,67
15 éves	5	5,68	4	4,21	9	4,91
16 éves	7	9,09	3	3,40	10	6,06
17(18) éves	6	13,33	2	5,88	8	10,12
Összesen	21	6,21	10	3,04	31	4,65

10. táblázatunk alapján tanulóink 4,65 %-a vallotta magát „rendszeres" ivónak. A fiúk közül kétszer annyian állították ezt, mint a lányok közül. Az évek haladtával egyre több fiú iszik rendszeresen, s a négy év alatt ez a növekedés több, mint 10 %-ot tesz ki. Adataink kisebb értéket mutatnak, mint a dolgozatunk elején említett lengyel felmérés eredményei, melyek szerint a lengyel fiatalok 58 %-a fogyaszt rendszeresen alkoholt.[7] Ez az 58 % a mi vizsgálatunkban az „alkalmanként" ivó fiatalok számával (59,16 %) mutat komoly hasonlóságot.

Jelen vizsgálatunk adatai arra hívják fel a figyelmet, hogy a 14—17 éves korosztályhoz tartozó *fiúk*nak a *negyedrésze (24,56 %-a) volt már részeg.* Ha évenkénti lebontásban vesszük szemügyre a fenti jelenséget, elgondolkodtató adatokra bukkanunk. Vajon hol s milyen körülmények között volt módja lerészegedni a 13—14 éves fiúk 12,5 %-ának? A 15 éves fiúk 23,86 %-ának? Bár, mint láttuk, a szülők ezekben a korosztályokban is igen magas százalékban engedélyezik gyermekeik számára az alkoholfogyasztást, de ahhoz bizonyosan nem járulnak hozzá, hogy általános iskolás gyerekeik részegre igyák magukat. Mennyi időt tölthetnek el vajon ezek a fiatalok szülői ellenőrzés nél-

Már volt részeg

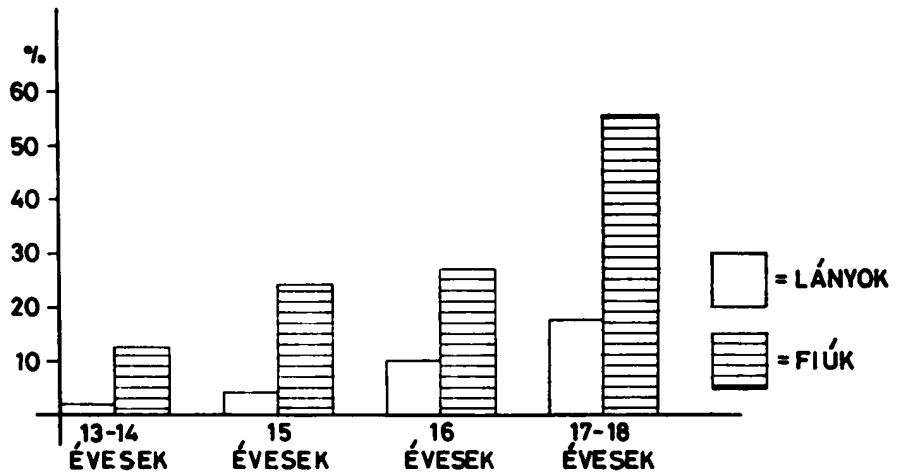
11. táblázat

Életkor	Fiúk		Lányok		Összesen	
	n	%	n	%	n	%
(13)14 éves	16	12,5	3	2,70	19	7,95
15 éves	21	23,86	4	4,21	25	13,66
16 éves	21	27,27	9	10,23	30	18,18
17(18) éves	25	55,56	6	17,65	31	39,24
Összesen	83	24,56	22	6,71	105	15,77

kül, ha lehetőségük van arra, hogy lerészegedjenek, s idejükből valószínűleg még arra is futja, hogy valamelyest kijózanodjanak, mire hazaérnek.

Nem kevésbé elgondolkodtató adat az sem, hogy a *középiskola második osztályába járó fiúknak több mint a fele (55,56 %)* nyilatkozott úgy, hogy *volt már részeg*. A lányok esetében alacsonyabbak ezek a mutatószámok, de a középiskolásoknál ugrásszerűen megemelkednek, minden bizonnyal az „önállósodással", a „felnőttebbé válással", a szülői ellenőrzés alól történő fokozatos kicsúszással párhuzamosan. 5. ábránk a fiúk és lányok között előforduló részegségre vonatkozó eredményeinket szemlélteti.

A részegség előfordulása nemek szerinti megoszlásban

(5. ábra)

Fiataljaink alkoholfogyasztására vonatkozóan tehát elég ijesztő kép tárul elénk. A 14—17 éves korú fiatalok közül *majd háromnegyed részük már fogyasztott szeszes italt, 60 %-uk alkalmanként* azóta is *iszik*, a *fiúk negyedrésze volt már részeg*. S mint láttuk, a lánytanulók sem maradnak el sokkal a fiúk mögött. Eredményeink arról tanúskodnak, hogy a gyerekek már nagyon fiatal korban hozzájutnak szeszes italhoz, és az évek haladtával egyre többen lesznek azok, akik különböző okok miatt ismételten alkoholt fogyasztanak. Meredeken emelkedik a „rendszeresen" ivók száma is. Sajnos, kapott eredményeink nem tükrözik azokat a társadalmi erőfeszítéseket, amelyek a fiatalok alkoholfogyasztásának visszaszorítására irányulnak. A jelenlegi helyzet szerint a szeszesital-fogyasztás a fiatalok körében nő. Az sem lehet megnyugtató számunkra, hogy más közegben még súlyosabb a helyzet. A már említett magyarországi felmérés szerint 13—14 éves kor felett 100 %-osnak bizonyult az alkoholfogyasztás, a tanulók 73 %-a több-kevesebb rendszerességgel fogyaszt szeszes italt, és a középiskolások között a részegség előfordulása 28 %-os (nemek közötti elkülönülés sem jelentkezett).[8] Adataink ennél kisebb méretű alkoholfogyasztásról tanúskodnak, bár ami a részegség előfordulását illeti — amennyiben a középiskolások adatait vesszük szemügyre — nagyon csekély eltérés figyelhető meg.

Vajon kevés lenne a felvilágosítás az alkohol káros hatásáról? Fiataljaink nem lennének tisztában azzal, hogy a fejlődő szervezet számára mennyi veszéllyel jár a szeszes italok fogyasztása? Vagy a nagyfokú szülői tolerancia járulna hozzá a gyerekek alkoholizálásához? Esetleg a felnőttek, a környezet iszákosságának látványa lenne számukra a követendő példa?

A fiatalok válaszai arra engednek következtetni, hogy az alkoholfogyasztás motívumai között számos tényező játszik szerepet. A tanulók egy része (77 fiú és 34 lány) vidámabbnak, feldobottabbnak érzi magát az alkohol hatására, és saját megítélése szerint ezért fogyaszt szeszes italt, a többségük pedig a társaság kedvéért iszik. Ez utóbbiak száma elég magas, az alkoholt fogyasztó személyek 37,47 %-a, s ez is megerősíti azt az általánosan elterjedt nézetet, mely szerint a baráti társaságok közvetlen hatása a fiatalkorúak alkoholfogyasztásának komoly tényezője. A környezet iszákosságát, magát az alkoholizmust viszont a fiatalkorúak jó része határozottan elutasítja. Diákjaink 70 %-a *ki nem állhatja* az alkoholistákat. A lányok elutasítása határozottabb, mint a fiúké: a fiúk 63,02 %-a, a lányoknak pedig 78,05 %-a idegenkedik az iszákosoktól. Mindkét nemnél megfigyelhető azonban egy olyan tendencia, hogy az életkorral csökken az elutasító magatartás. Az alkoholfogyasztás esetében is szembetűnő az a sajátosság, amelyre már a dohányzásnál is felfigyeltünk: a fiatalok túlnyomó többsége nem érzi azt, hogy viselkedése felnőttes magatartás utánzása lenne. Mindössze 5,71 %-uk véli azt, hogy már „elég nagy" az alkoholfogyasztásra.

A dohányzás és alkoholfogyasztás összefüggései

Felmérési eredményeink szerint 666, túlnyomórészt 14 és 17 év közötti fiatalra kiterjedő vizsgálati anyagunkban számottevő mértékben fordult elő dohányzás és alkoholfogyasztás. Célszerűnek látszik összefüggést keresni a dohányzás és alkoholfogyasztás között, azaz megállapítani, milyen arányban dohányoznak az alkohol iránt is érdeklődő fiatalok, és viszont: milyen arányban fordul elő alkoholfogyasztás a dohányzó fiatalok körében. 12. táblázatunk adatai arra vonatkoznak, hogy azok közül a tanulók közül, akik már rágyújtottak, hányan vannak, akik szeszes italt is fogyasztottak.

A dohányzók közül alkoholt is fogyasztott

12. táblázat

Életkor	Fiúk		Lányok		Összesen	
	n	%	n	%	n	%
(13)14 éves	60	77,92	44	91,67	104	83,2
15 éves	61	82,43	42	80,77	103	81,75
16 éves	57	93,44	44	78,57	101	86,32
17(18) éves	32	88,89	16	76,19	48	84,21
Összesen	210	84,68	146	82,49	356	83,76

Táblázatunk alapján fiúkra és lányokra egyaránt jellemző, hogy azok közül, akik már rágyújtottak, *több mint 80 %-ban* az is előfordult, hogy szeszes italt fogyasztottak. Az egyes évfolyamok szerinti lebontásban a fiúk dohányzása és alkoholfogyasztása közötti összefüggés az életkor arányában növekvő, a lányoknál csökkenő tendenciát mutat. Még szembetűnőbb összefüggésre figyelhetünk fel, ha a többé-kevésbé rendszeresen dohányzó fiatalok alkoholfogyasztását vizsgáljuk meg. (13. táblázat)

13. táblázatunk alapján megállapíthatjuk, hogy *90 %-nál is magasabb* összefüggés van a rendszeresebb dohányzás és az alkoholfogyasztás között a fiatalkorúak körében. Ez az adat is megerősíti azt a felfogást, hogy a fiatalok dohányzása és alkoholfogyasztása ellen egyszerre kell küzdeni, annál is inkább, mert a jelek szerint a kettő *együtt jár* az esetek túlnyomó többségében. (Ha megfordítva próbáljuk elvégezni az összehasonlítást, azaz azt kutatjuk, hogy a szeszes italt fogyasztó gyerekek hány százaléka dohányzott már, szintén magas értékeket kapunk: a fiúknál 80,46 %-os, a lányoknál 63,48 %-os, átlagban pedig 72,51 %-os az összefüggés.)

Összehasonlító eredményeink szerint tehát *minden tíz — alkalman-*

A rendszeresen (alkalmanként) dohányzók közül alkoholt is fogyaszt

13. táblázat

Életkor	Fiúk		Lányok		Összesen	
	n	%	n	%	n	%
(13)14 éves	19	95	11	91,67	30	93,75
15 éves	29	85,29	21	91,30	50	87,22
16 éves	38	97,44	20	90,91	58	95,08
17(18) éves	20	100	10	71,43	30	88,24
Összesen	106	93,81	62	87,32	168	91,30

ként vagy rendszeresen dohányzó — gyerek közül több mint kilenc szeszes italt is fogyasztott. Nem érdektelen talán minden vonatkozó mutatót összegezve megállapítani, hányra tehető azoknak a fiataloknak a száma, akik nem dohányoznak és alkoholt sem fogyasztanak. 14. táblázatunk adatai a nem dohányzó és alkoholt sem fogyasztó fiatalok számát tüntetik fel.

A dohányzó és/vagy alkoholfogyasztó, illetve a nem dohányzó alkoholt sem fogyasztó fiatalok megoszlása

14. táblázat

Életkor	Dohányzik és/vagy alkoholt fogyaszt		Nem dohányzik és nem fogyaszt alkoholt		Összesen
	n	%	n	%	
(13)14 éves	186	77,82	53	22,18	239
15 éves	159	86,88	24	13,12	183
16 éves	145	87,87	20	12,13	165
17(18) éves	71	89,87	8	10,13	79
Összesen	561	84,23	105	15,77	666

Vizsgálati anyagunkban mindössze *15,77 %-ot* tesz ki azoknak a fiataloknak a száma, akik *nem fogyasztottak szeszes italt és nem is dohányoznak.* Ezzel szemben a vizsgált személyek közel 85 %-a vagy az egyikkel, vagy a másikkal (vagy mindkettővel) már próbálkozott. Még *a 13—14 évesek korosztályában is csak a tanulók 22,18 %-a* állította, hogy *nem gyújtott rá és nem is kóstolt szeszes italt.* Az évek során ezeknek a fiataloknak a száma egyre csökken, és a 17 évesek

csoportjában már csak 10,13 %-ot tesz ki. Nagyobb méretű csökkenés 14—15 éves kor között következik be: egy év alatt 9 %-kal lett kevesebb azoknak a száma, akik nem dohányoztak és nem fogyasztottak alkoholtartalmú italt.

A fiatalkorúak körében egyre jobban elterjedő dohányzásra és alkoholfogyasztásra vonatkozó adatok hatékonyabb preventív intézkedéseket sürgetnek. A tájékoztató előadások, ismeretterjesztő műsorok keretében a fiatalok számtalanszor hallottak már a dohányzás és az alkoholfogyasztás egészségkárosító hatásáról és más problémákról, melyek a túl korán elkezdett dohányzással és ivással együtt járnak. Hiába tudják azonban elméletben mindezt, mégsem ennek a szellemében élnek, és az alkoholfogyasztás (valamint a dohányzás) egyre fiatalabb korosztályokat veszélyeztet. Pedig számos kutatás bizonyítja, hogy az összes dohányos 67 %-a 19 éves kora előtt szokott rá, mint ahogy a zárt intézetbe kerülő alkoholisták 70—75 %-a is már gyermek- és serdülőkorban kezdett italozni.[9] A káros szokások megelőzése tehát legalább olyan fontos — vagy még fontosabb — feladat, mint a már létrejött, manifesztálódott problémákkal felvenni a küzdelmet.

Kutatási eredményeink a fiatalkorúak körében megfigyelhető dohányzás és alkoholfogyasztás közötti szoros összefüggésre mutatnak rá: kevés kivételtől eltekintve a dohányzó gyerekek alkoholt is fogyasztanak. Mi lehet ennek a sajátosságnak az oka? Milyen motívumokkal lehet összefüggésbe hozni, hogy a fiatalok jó részét a korai dohányzás és alkoholfogyasztás egyaránt veszélyezteti? Jelen munkánkban néhány közvetlen környezeti tényezőt vizsgáltunk meg abból a szempontból, hogy ezek hatása releváns összefüggést mutat-e a fiatalkorúak dohányzásával, illetve alkohol iránti érdeklődésével.

A dohányzás és alkoholfogyasztás valamint az iskolai problémák összefüggései

A ma iskoláját — köztudomású — közel se lehet megvádolni autoritárius nevelési elvekkel. A régi, híresen szigorú, nagy fegyelmet megkövetelő iskolák már rég megszűntek vagy átszerveződtek, s az újonnan kialakult iskolatípusok számos problémával küzdenek. Többek között azzal, hogy szinte teljesen eszköztelenek a tanulók körében elharapódzó fegyelmezetlenségek megfékezésében. Az ún. megrovások lennének hivatottak a diákok viselkedését szabályozni, s az igazolatlan mulasztásoktól kezdve a legkülönbözőbb kihágásokat megtorolni. Kutatási anyagunkban megvizsgáltuk, milyen összefüggést mutatnak az iskolai büntetések a tanulók dohányzásával, illetve alkoholfogyasztásával. Kik azok a diákok, akik többször részesülnek büntetésben az iskolai normáktól eltérő viselkedésük miatt? 15. táblázatunk erre a kérdésre ad választ.

A dohányzás és alkoholfogyasztás, valamint az iskolai megrovások összefüggései

15. táblázat

Vizsgált személyek (v. sz.)	Megrovást kapott		Nem kapott		Összesen
	n	%	n	%	n
Nem dohányzik, nem iszik	5	4,76	100	95,24	105
Iszik és/vagy dohányzik	110	19,61	451	80,39	561
Együtt	115	17,27	551	82,73	666

Táblázatunk alapján megállapíthatjuk, hogy azok a tanulók, akik se nem dohányoztak, se nem ittak, jóval alacsonyabb százalékban (4,76) kapnak valamilyen büntetést az iskolában, mint azok, akik már rágyújtottak és/vagy szeszes italt is fogyasztottak (19,61 %). A nem dohányzó és nem ivó gyerekek viselkedése jobban megfelel az iskolában megkövetelt normáknak, normaszegő viselkedés ritkábban lép fel náluk. Igen magas szignifikáns összefüggést kapunk, ha a rendszeresen (alkalmanként) dohányzó és még alkoholt is fogyasztó tanulók iskolai büntetéseit vizsgáljuk meg ($p < 0{,}001$-nél), s hasonló magas értéket kapunk, ha azoknak a tanulóknak a vizsgálati eredményeit vesszük figyelembe, akik — akár egyszeri alkalommal is — dohányoztak és szeszes italt fogyasztottak ($p < 0{,}001$-nél). *A fiatalok dohányzása és alkoholfogyasztása tehát együtt jár egy bizonyos normaszegő viselkedéssel,* vagyis azok a fiatalok hajlamosabbak a különböző tiltások ellenére dohányzásra és alkoholfogyasztásra, akik egyébként is hajlanak a környezet részéről támasztott elvárások, viselkedési szokások megszegésére. S ha tudjuk, hogy az alkoholizmus jelenségét újabban társadalmi beilleszkedési zavarnak tekintik, anélkül, hogy kapott eredményeinkből túlzottan messzemenő következtetést vonnánk le, talán nem hiábavaló, ha már iskoláskorban felfigyelünk a „beilleszkedési" problémák megjelenésére és egyértelmű összefüggésükre a korai szeszesitalfogyasztással és a dohányzással.

A dohányzás és alkoholfogyasztás, valamint a családon belüli problémák összefüggései

Napjainkban közhelyszámba megy a család válságáról beszélni. Az utóbbi évtizedekben óriási változások zajlottak le a család struktúráján belül, de a család hagyományos társadalmi és egyéni szerepeit illetően is. A családi élet napjainkban olyan nagy változásokon ment keresztül, amelyek kihatással vannak a felnövő újabb nemzedék szemé-

lyiségfejlődésére. És itt nemcsak arról van szó, hogy a bomlékonyabbá váló, érzelmileg labilisabb család immár elvesztette azt a korábban még meghatározó funkcióját, amelyet a normatív viselkedés szabályozásában betöltött, hanem — ami ezzel szervesen összefügg — a családon belüli konfliktusok, problémák hozzájárulhatnak a felnövekvő fiatal generáció érzelmi bizonytalanságának, káros szokásainak, személyiségfejlődési zavarainak, deviáns viselkedésének kialakításához. Jelen felmérésünk keretében a fiatal korban jelentkező dohányzás és alkoholfogyasztás összefüggéseit kerestük néhány, családon belüli problémával. Alábbi eredményeink arra mutatnak rá, hogy a fiatalkorúak dohányzása és alkoholfogyasztása milyen kapcsolatban van a *kedvezőtlen családi légkör kialakulásával*, az *„otthontalanság" érzésével* valamint *a szülők — az apa — alkoholfogyasztásának* mértékével. Kedvezőtlen családi légkörre, családon belüli feszültségre utalt kérdőívünk három kérdéscsoportja: „Szüleim gyakran veszekszenek", „anyám gyakran ideges" és „apám néha gorombán bánik velünk". E kérdésekre a következő válaszokat adták a vizsgált személyek:

A szülők „veszekszenek"

16. táblázat

Vizsgált személyek (v. sz.)	Szülők „veszekszenek"		Nem „veszekszenek"		Összesen
	n	%	n	%	n
Rendszeresen (alkalmanként) dohányzik és alkoholt is fogyaszt	28	16,67	140	83,33	168
A többiek	47	9,44	451	90,56	498
Összesen	75	11,26	591	88,74	666

16. táblázatunk alapján megállapítható, hogy a rendszeresen vagy alkalmanként dohányzó és alkoholt is fogyasztó tanulók szülei lényegesen többet „veszekszenek", mint a többi szülő ($p < 0{,}01$-nél). (Ez az összefüggés — bár kevésbé kifejezetten — de akkor is fennáll, ha azokat a fiatalokat vesszük szemügyre, akik már ittak és dohányoztak is, de nem jelezték, hogy rendszeres lenne dohányzásuk. Az ő esetükben az összefüggés $p \geqq 0{,}05$ — gyenge szignifikanciát mutat.)

A 17. táblázat a neurotikus tüneteket mutató anyák és a fiatalon dohányozni kezdő és alkoholt fogyasztó gyerekek közti összefüggésekre vonatkozik.

Az anya „idegessége"

17. táblázat

Vizsgált személyek (v. sz.)	„ideges" anya		nem „ideges"		Összesen
	n	%	n	%	n
Rendszeresen (alkalmanként) dohányzik és alkoholt is fogyaszt	94	55,95	74	44,05	168
A többiek	217	43,57	281	56,43	498
Együtt	311	46,70	355	53,30	666

Noha, mint táblázatunk alapján azonnal megállapítható, általában véve is igen magas az ún. „ideges" anyáknak a száma (46,70 %), a rendszeresen (alkalmanként) dohányzó és alkoholt is fogyasztó fiatalok esetében ez az arány még magasabb. Az anyák „idegessége" és a túl fiatalon elkezdett rendszeres (vagy alkalmankénti) dohányzás és alkoholfogyasztás között szignifikáns összefüggés mutatható ki: $p < 0{,}01$-nél. Ugyanez az összefügés marad akkor is, ha vizsgálatunk nemcsak a rendszeresebben dohányzókra terjed ki, hanem minden fiatalra, aki már rágyújtott és szeszes italt fogyasztott. Táblázatunk eredményei arra utalnak, hogy az anyák „idegessége" amellett, hogy a családi légkört nagymértékben meghatározza, a gyerekek dohányzásával és idő előtti alkoholizálásával nagyon komoly összefüggést mutat.

Az apa „gorombasága" és a fiatalok dohányzása és alkoholfogyasztása között csak abban az esetben találtunk lényeges összefüggést, ha a rendszeresebben dohányzó és alkoholt is fogyasztó gyerekeket vizsgáltuk meg. (18. táblázat)

A rendszeresebben dohányzó és alkoholt is fogyasztó fiatalok, valamint az apa „gorombasága" kétségkívül bizonyos fokú összefüggést mutat: $p < 0{,}05$-nél.

A kedvezőtlen családi légkör, a „veszekedő" szülők, a gyakran „idegeskedő" anya, a „goromba" apa és a túl fiatalon elkezdett dohányzás és alkoholfogyasztás között vizsgálati eredményeink szignifikáns összefüggéseket jeleznek. Különösen vonatkozik ez azokra a fiatalokra, akik már a rendszeresebb dohányzásig eljutottak és emellett még szeszes italt is fogyasztanak. Úgy látszik, a családon belül is ők vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben: míg a többiek 3,82 %-a érzi „kitaszítottnak" magát a családi közösségben, közülük viszont 8,33 %-a, s ez már lényeges összefüggés ($p < 0{,}05$-nél). (19. táblázat)

Az apa „gorombasága"

18. táblázat

Vizsgált Személyek (v. sz.)	Apa „goromba"		Nem „goromba"		Összesen
	n	%	n	%	n
Rendszeresen (alkalmanként) dohányzik és alkoholt is fogyaszt	41	24,40	127	75,60	168
A többiek	87	17,47	411	82,53	498
Együtt	128	19,22	538	80,78	666

A családban „kitaszítottnak" érzi magát

19. táblázat

Vizsgált személyek	„Kitaszított" a családban		Nem „kitaszított"		Összesen
	n	%	n	%	n
Rendszeresen (alkalmanként) alkoholt is fogyaszt	14	8,33	154	91,67	168
A többiek	19	3,82	479	96,18	498
Együtt	33	4,95	633	95,05	666

A családon belüli „kitaszítottság" érzéséhez — melyet 19. táblázatunk adatai érzékeltetnek — hozzájárul az is, hogy ezek a fiatalok osztálytársaik körében sem érzik jól magukat: úgy élik meg, hogy osztálytársaik csipkelődnek, kötekednek velük. A többiek 23,29 %-os arányától eltérően ők 31,55 %-ban vélekednek így, s a különbség szignifikáns: $p < 0{,}05$-nél. S úgyszintén elgondolkodtató, hogy vizsgálati anyagunkban a rendszeresebben dohányzó és alkoholt is fogyasztó gyerekek szülei között több az elvált szülő (12,5 %), mint a többi családban (6,43 %). A különbség ez alkalommal is igen fontos összefüggésre enged következtetni ($p < 0{,}05$-nél).

A rossz családi légkör, a családon belüli „otthontalanság" érzése (és a válások aránya) mellett megvizsgáltuk, hogy a fiatalon elkezdett dohányzásban és alkoholfogyasztásban a szülők — elsősorban az apa — alkoholfogyasztása milyen szerepet játszik. Van-e egyáltalán valamilyen összefüggés az apa iszákossága és a fiatalok korán elkezdett dohányzása és szeszesital-fogyasztása között? 20. táblázatunk adatai a fenti kérdést válaszolják meg.

Az apa alkoholizálása és a fiatalok dohányzása, alkoholfogyasztása

20. táblázat

Vizsgált személyek	Az apa gyakran fogyaszt alkoholt		Nem fogyaszt		Összesen
	n	%	n	%	n
Rendszeresen (alkalmanként) dohányzik és alkoholt is fogyaszt	40	23,81	128	76,19	168
A többiek	65	13,05	433	86,95	498
Együtt	105	15,77	561	84,23	666

Eredményeink szerint tíz százalékkal több az alkoholista apa azokban a családokban, amelyekben a fiatalok rendszeresen vagy alkalmanként dohányoznak és maguk is fogyasztanak szeszes italt, mint a többi családban. Az összefüggés nagyon egyértelmű ($p < 0{,}001$-nél), ami arra enged következtetni, hogy az alkoholista családban felnövő gyerekek veszélyeztetettsége a káros szenvedélyekkel való megismerkedés és rászokás szempontjából sokkal nagyobb, mint azokban a családokban, amelyekben nem fordul elő alkoholizmus. Más kutatási eredmények arról számolnak be, hogy a szülők alkoholfogyasztásának mértékével a fiataloké nem mutat összefüggést, sőt, bizonyos esetekben a szülők alkoholfogyasztása elrettentő példaként is szerepelhet.[10] Felmérésünk eredményei látszólag ellentmondanak ennek a feltevésnek, hiszen anyagunkban nagyon erős szignifikancia áll fenn a szülők italozása és a fiatalok rendszeresebb dohányzása és alkoholfogyasztása között. Ha azonban külön-külön vizsgáljuk meg a szülők alkoholfogyasztásának egyrészt a fiatalok dohányzására, másrészt a szeszesital-fogyasztására vonatkozó hatását, differenciáltabb eredményeket kapunk. Mégpedig érdekes módon az apa italozása és a gyerekek dohányzása között nagyon erős szignifikancia mutatható ki ($p < 0{,}001$-nél), függetlenül attól, hogy csak a rendszeresebben dohányzókat vesszük figyelembe vagy minden fia-

talt, aki már legalább egyszer rágyújtott. Az apa alkoholfogyasztásának mértéke és a fiatalok szeszesital-fogyasztása közötti összefüggés jelen anyagunkban is csak kevéssé érzékelhető ($p > 0,05$-nél). Mivel azonban a dohányzó tanulók 83,76 %-a (12. táblázat), sőt, a rendszeresebben dohányzók 91,3 %-a (13. táblázat) alkoholt is fogyaszt, mindenképpen kedvezőtlen körülménynek tudható be a káros szenvedélyekkel való megismerkedés szempontjából a családi közegben jelentkező alkoholizmus.

*

Jelen tanulmányunkban a fiatalkorúak körében egyre terjedő dohányzás és alkoholfogyasztás néhány jellemző sajátosságára kívántunk rámutatni. Felmérési adataink arról tanúskodnak, hogy a rohamosan nő azoknak a fiataloknak a száma, akik 14—17 éves koruk között rászoknak a dohányzásra és a szeszesital-fogyasztásra. A nemek közti különbség — mely a dohányzás esetében még jól érzékelhető — az alkohol iránti érdeklődés szempontjából mintha már eltűnőben lenne. Eredményeink alapján a dohányzás és alkoholfogyasztás nagyfokú egybeesésére figyelhettünk fel — a dohányzó tanulók jó része alkoholt is fogyaszt —, és e káros szokások kialakulásában bizonyos környezeti tényezők hatását állapíthattuk meg. Mindenekelőtt a kedvezőtlen családi légkör, a szülők „veszekedése", az apa „gorombasága" és alkoholizmusa, az anya „idegessége" teremt megfelelő hátteret ahhoz, hogy a magát „otthontalannak", az iskolában pedig „kicsúfoltnak" érző fiatal előbutóbb valamilyen káros szenvedély hatása alá kerüljön. Mindehhez — mint láttuk — hozzájárul a környezet engedékenysége és a baráti társaság befolyásoló ereje. S noha a fiatalkorúak dohányzása és alkoholfogyasztása már önmagában is elég riasztó jelenség, perspektivikusan szemlélve a kérdést, még több veszélyt jelent: nemcsak egészségi ártalmakat, de társadalmi beilleszkedési zavarokat, devianciákat okozhat. Kutatási anyagunkban a dohányzó és alkoholt fogyasztó fiatalok iskolai büntetéseinek magas száma azt tanúsítja, hogy nem megalapozatlan ez az aggodalom: az iskola normáit, viselkedési követelményeit nehezen tűrő fiatalok a majdani „beilleszkedési" problémák csíráit már magukban hordozzák.

Jegyzetek

[1] Magyar Szó, 1985. szeptember 7.

[2] Levendel László—Mezei Árpád: Az alkoholista beteg személyisége, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972. 16. o.

[3] Kolozsi Béla: A fiatalkori drog-visszaélés és toxikománia franciaországi kutatása. Társadalmi Beilleszkedési Zavarok II. Kézirat, Budapest, 1984.

[4] A felmérés 1985 júniusában készült, és egy vajdasági község valamennyi 7. és 8. osztályos valamint az általános középiskola I. és II. évfolyamát végző tanulóját felölelte.
[5] Szegedi Márton: A gyermekkori alkoholfogyasztás szociálpszichológiai vonatkozásai. Magyar Pszichológiai Szemle, 1976/3. 238. o.
[6] Kolozsi Béla: A fiatalkori drog-visszaélés és toxikománia franciaországi kutatása. (idézett mű)
[7] Levendel László—Mezei Árpád: Az alkoholista beteg személyisége (idézett mű)
[8] Szegedi Márton: A gyermekkori alkoholfogyasztás szociálpszichológiai vonatkozásai. (idézett mű) 238—239. o.
[9] Az adatok Bágyoni Attila: A szenvedélyek rabságában (Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1982.) c. könyvéből valók. 144. és 194. o.
[10] Szegedi Márton: A gyermekkori alkoholfogyasztás... (idézett mű) 240. o.

Rezime

Pušenje i potrošnja alkohola među mladima

Autor je želeo da prikaže, u svojoj studiji, neke karakteristične specijalitete pušenja i trošenja alkohola, što se sve više širi među mladima. Kao osnova studije, korištena je jedna anketa iz 1985. godine, u kojoj su učestvovali svi đaci VII i VIII razreda osnovnih i I i II razreda opštih srednjih škola, jedne vojvođanske opštine, svega njih 666. Po rezultatu ankete pokazalo se da je od omladine, između 14 i 17 godina 63,81% već pušilo, a 73,72% trošilo alkohol. Razlika u polovima se kod pušenja dobro iskazuje — među devojkama se manje puši nego među dečacima — ali ta razlika u vezi sa trošenjem alkohola, kao da je u nestajanju. Rezultati posmatranja ukazuju na veoma veliku povezanost pušenja i trošenja alkohola — 83,6% pušača trošilo je i alkohol — te se ispituje i povezanost ovih štetnih navika, sa izvesnim činiocima sredine. Autor ukazuje na to da u pogledu pušenja i trošenja alkohola, školska i porodična sredina ne zauzimaju uvek jedinstvene stavove: porodica je popustljivija u pogledu trošenja alkohola, a škola toleriše u većoj meri pušenje.

Na bazi dobivenih rezultata, može se konstatovati da za mladalačko pušenje i trošenje alkohola, odgovarajuću pozadinu pruža i nepovoljna porodična atmosfera (svađe roditelja, grubosti i pijanstvo oca, „nervoza" majke), osećaj „izguranosti" ali i uticaj sredine i snage kruga prijatelja. Upadljivo veliki broj mladih pušača i trošioca alkohola i upadljivo veliki broj školskih kazni, dovodi do zaključaka, da su oni učenici naklonjeniji pušenju i trošenju alkohola, koji su i inače voljni da pogaze postavljene zahteve i navike ponašanja, od strane sredine. Po našim rezultatima, suviše rano započeto pušenje i trošenje alkohola, povezano je sa ponašanjem, koje odbija norme, što može da dovede do poteškoća u prilagođavanju i u kasnijem periodu života mladih.

Resummee

Rauchen und Alkoholverbrauch im Kreise der Jugendlichen

Der Verfasser wünscht in seiner Studie auf einige charakteristische Eigenschaften des, zwischen den Jugendlichen sich verbreitenden Rauchen und Alkoholverbrauch, hinzuweisen. Grundlage der Studie stellt eine, im Jahre 1985 durchgeführte Untersuchung dar, in der alle Schüler der VII. und VIII. Klassen der Grundschulen und der I. und II. Klassen der Allgemeinen Mittelschulen, einer Vojvodinaer Gemeinde — insgesamt 666 Schüler — teilgenommen haben. Laut Ergebnis der Untersuchung, haben, von den Jungen zwischen 14 und 17 Jahren, 63,8% schon geraucht, und 73,72% Alkohol verbraucht. Der Unterschied zwischen den Geschlechten ist beim Rauchen noch festzustellen — viel weniger Mädchen rauchen als Buben — angesicht des Alkoholverbrauchs jedoch, scheint dieser Unterschied zu verschwinden. Die Ergebnisse der Untersuchung zeigen auf den Zusammenhang des Rauchens und des Alkoholverbrauchs hin — 83,76% der Raucher nützte auch Alkohol-, und die Verbindung dieser schädlichen Gewohnheiten mit den Faktoren der Umgebung werden untersucht. Der Verfasser weist darauf hin, dass die Schulen- und Familienumgebung in Hinsicht des Rauchens und des Alkoholverbrauchs, nicht immer gleiche Standpunkte einhaben: die Familie ist in Hinsicht des Alkoholverbrauchs nachgiebiger, und die Schule toleriert das Rauchen mehr.

Laut den Ergebnissen der Untersuchung, schafft die ungünstige familiäre Atmosphäre (der Zank der Eltern, die Grobheit und Trunksucht des Vaters, die „Nervose" der Mutter), sowie das Gefühl der Verstossenheit und der Kreis der Freunde, entsprechenden Hinterhalt zum frühzeitigen Rauchen und Alkoholverbrauch. Die besonders grosse Zahl der Schulstrafen der Raucher und Alkoholisten, erlaubt festzustellen, dass die, die dazu neigen auch sonst zum Bruch der, von der Umgebung gegebenen Regeln, geneigt sind. Laut unseren Ergebnissen ist das zu früh angefangenes Rauchen und Alkoholverbraucht, mit sonstigen Verhalten zum Normenbruch verbunden, das auch für das spätere Leben der Jungen, entschlossene Schwierigkeiten machen kann.

Original scientific paper

Antun Rudinski

BALKONOK SZABADKA ÉPÜLETEIN

Különös és szinte érthetetlen, hogy miért nem foglalkozott eddig alaposabban az építészeti formanyelv egy olyan közismert elemmel, mint a balkon. De mielőtt még hozzákezdenénk, felmerül a kérdés: balkon vagy erkély, netán loggia?

Vajon a balkon azonos lenne a loggiával és az erkéllyel, vagy ez utóbbit csak csukott balkonnak tekinthetjük, s a loggia csupán tükörképe lenne? A szűkszavú lexikoni meghatározások legfeljebb csak nyelvi különbséget tesznek közöttük: a balkon kiugró emeleti rész bekerítve, az erkély afféle csukott balkon — ablakokkal, a loggia pedig a külső tér felé egyik oldalról nyitott helyiség. A műépítészeti karokon sem jobb a helyzet, ahol tehetséges fiatalok nemzedékei próbálkoznak az építészet kifejező eszközeinek a formateremtés szabályainak megfelelő alkalmazásával, miközben nem ismerkednek meg azok keletkezéstörténetével.

Létrejöttüket köszönhetik irracionális mozzanatoknak is, például az ember magasságok iránti vágyának. Első tervezőik kiemelt térbeli helyet szántak nekik: nem a földszinten, de nem is túl magasan helyezve el az álmodozásnak ezeket a színhelyeit. Ez az ember szellemi szükségleteit kielégítő sajátos építészeti forma mind pszichológiai, mind szociális és társadalmi-gazdasági vonatkozásban többjelentésű. Magában hordozza a külső és belső tér, a földhözragadtság és az emelkedettség, a lenn és a fenn, a szegények és a gazdagok, az elnyomók és elnyomottak, a szerencsések és szerencsétlenek, végső soron pedig még a szerelmesek és a szenvedők örök ellentétét is.

Vagy éppen racionális mozzanatoknak köszönhetik létrejöttüket? Az építész formateremtő és szerkezetkialakító készségének az eredményei is lehetnek a zárt belső és nyitott külső tér közötti kapcsolat megteremtésében, miáltal az építész ritmussal, fénnyel és árnyékkal, mozgással és líraisággal szándékozik telíteni művét. A balkon és az erkély nem más mint a belső tér külsővel való meghosszabbítása. A loggia pedig a külső térnek a belsőbe való beillesztése.

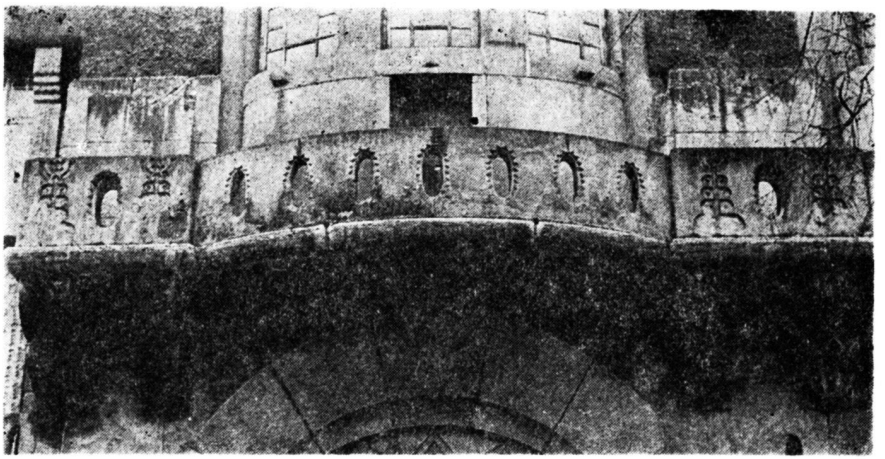
A balkon, az erkély és a loggia egyjelentésű építészeti elemek az emberi szükségletek kielégítését szolgáló szellemi alkotótevékenység folyamatában. Külsőleg magukon viselik annak a kornak jegyeit, amelyben létrejöttek. Az építészet olyan szimbolikus elemei, amelyek az emberi alkotótevékenység folyamatában csak formai és anyagi változásokon mennek át. Ugyanazon forma térbeli, időbeli és anyagi átalakulásának lehetünk tanúi, függetlenül attól, hogy hol jött, vagy jön létre.

Létrejöttük után kutatva visszamehetünk a babiloni toronyig, Szemiramisz függőkertjéhez, az egyiptomi piramisokhoz, a görög—római templomokhoz és palotákhoz, de a romantikus és gótikus székesegyházhoz is. Nehéz lenne pontosan meghatározni, hova is vezethetők vissza, hisz valamennyi példára jellemző az ember magasságigénye.

Ezek az építészeti elemek fellelhetők már az antik birodalmakban is, több ezer évvel a csipkés gótikus balkonokat, a velencei loggiákat vagy a nyugat- és észak-európai reneszánsz építészetet megelőzően. A barokk és a rokokó művészete hullámzó felületek játékában, tömegek ritmusában és dekoratív részletekben bontakoztatta ki ezeket a formákat. Nem feledkezhetünk meg a középkori keleti építészetről sem, amely emberi léptékű erkélyeivel és balkonjaival a Balkán félszigeten is jelentős épületegyütteseket hozott létre. Így ez az épületelem hosszú fejlődési utat megtéve, kelet és nyugat hatásainak a kereszttüzében formálódva, teljesen letisztulva jutott el Közép-Európába, a múlt század közepe táján. Aligha kétséges, hogy az emelkedettség és a szép iránti igény hozta létre évszázadok és ezredek kulturális tapasztalatainak az ötvözése által. Bármilyen változások érték is az idők folyamán, sikerült megőriznie eredeti jellemzőit, kiemelt jellegét és szabályos háromszög, téglalap, vagy kör alakú formáját. Az idők folyamán magában hordozta saját funkcionális ellentéteit, a háború sötétségét és az élet ígéretét. Ki tudná megmondani, hány ember halálát vonták magukkal az erődítményeken kiképzett erkélyek, s hány balkon játszott szerepet a forradalmi mozgalmak elindításában?

Az építészeti formanyelvnek ezek az állandó elemei egyaránt racionálisak és irracionálisak. Az alkotótevékenység a történelem folyamán mindig két forrásból táplálkozott: egyrészt a hagyományból, a tudományból és a képzeletből, másrészt pedig a hatalomból és a tőkéből, amelyek az emberi haladás egyazon tengerébe ömölve segítik elő a szép megteremtését.

Szabadka. Kevés ilyen kis és emberi mértékű város van, amelynek ilyen kis területen kialakult városközpontját ilyen sokféle balkon, erkély és logia díszítené. Szinte alig van olyan többszintes épület, amelyen nincs jelen az építészeti formanyelvnek ez az eleme, egy vagy több megnyilvánulási formájában. A szabadkai balkonok és erkélyek létrejöttét a 18. század végére és a 19. elejére tehetjük, amikor Európában a barokk és a rokokó építészet pazar formái virágkorukat élték. Bár Szabadka már akkor szabad királyi város volt, a városkép meg sem közelítette a mait. A 18. század végén csak egyetlen többszintes épület

2. A Városháza Nagy Tanácsterme előtti balkon részlete

volt a városban, a jelenlegi községi küldött-testület helyén levő kaszárnya, amelyen nem volt balkon.[1]

Az első balkont 1829-ben építették, amikor egy emeleti szinttel bővítették a régi városházát.[2] Ez a balkon centrális helyet kapott a főbejárat fölött, a toronyóra alatt. Ma már aligha deríthetjük ki, hogy a korabeli városka polgármestere innen üdvözölte-e a poros vagy éppen sáros főtérre összesereglett polgárokat, vagy sem. (A mai Köztársaság téren annak idején piac volt.)[3] Egy azonban biztos: a profán építészetnek ez a megnyilvánulása nem véletlenül egészült ki balkonnal, hisz ezáltal is hangsúlyoznia kellett a városiasodás jelszavát zászlójára tűző új vezetőség hatalmát és szerepét.

Nem véletlen, hogy ugyanezen a helyen 80 évvel később, 1908 és 1912 között felépült a ma is álló városháza. Ez a hatalmas méretű és rendkívüli szépségű épület a város gazdasági hatalmáról is tanúskodott. A balkon ugyanott maradt, mint az előző épületen — a főbejárat felett és a torony alatt —, azzal, hogy Roth Miksa vitrázsaival díszített három erkély teremt kapcsolatot a nagy tanácsterem és a tér között. Az építészeti formanyelv változatlan maradt a polgármester és az ispán tanácstermeinek (a mai sárga és kék tanácsteremnek) a balkonjai esetében is, amelyek külvilággal való kapcsolata a polgárokhoz való viszonyulást fejezi ki. Valószínűleg nem véletlen, hogy a városháza tervezői[4] az épületkülsőn alacsonyabb és magasabb tornyokkal szimbolizálták a társadalmi hierarchiát. Ez utóbbit a nagytorony, a várost a kisebb torony testesítette meg. Ezen a három balkonon kívül nincs több az épületen. Megformálásuk azt sugallja, hogy a mesterség, a hagyomány és a képzelet ezúttal is a hatalom és a tőke szolgálatába szegődött. (1. és 2. sz. kép)

Mivel nincs tudomásunk arról, hogy a városban levő erődön volt-e erkély vagy sem, ezért a Lončarević[5] épületen levő erkélyt tekinthetjük

3. A város legrégebbi balkonja

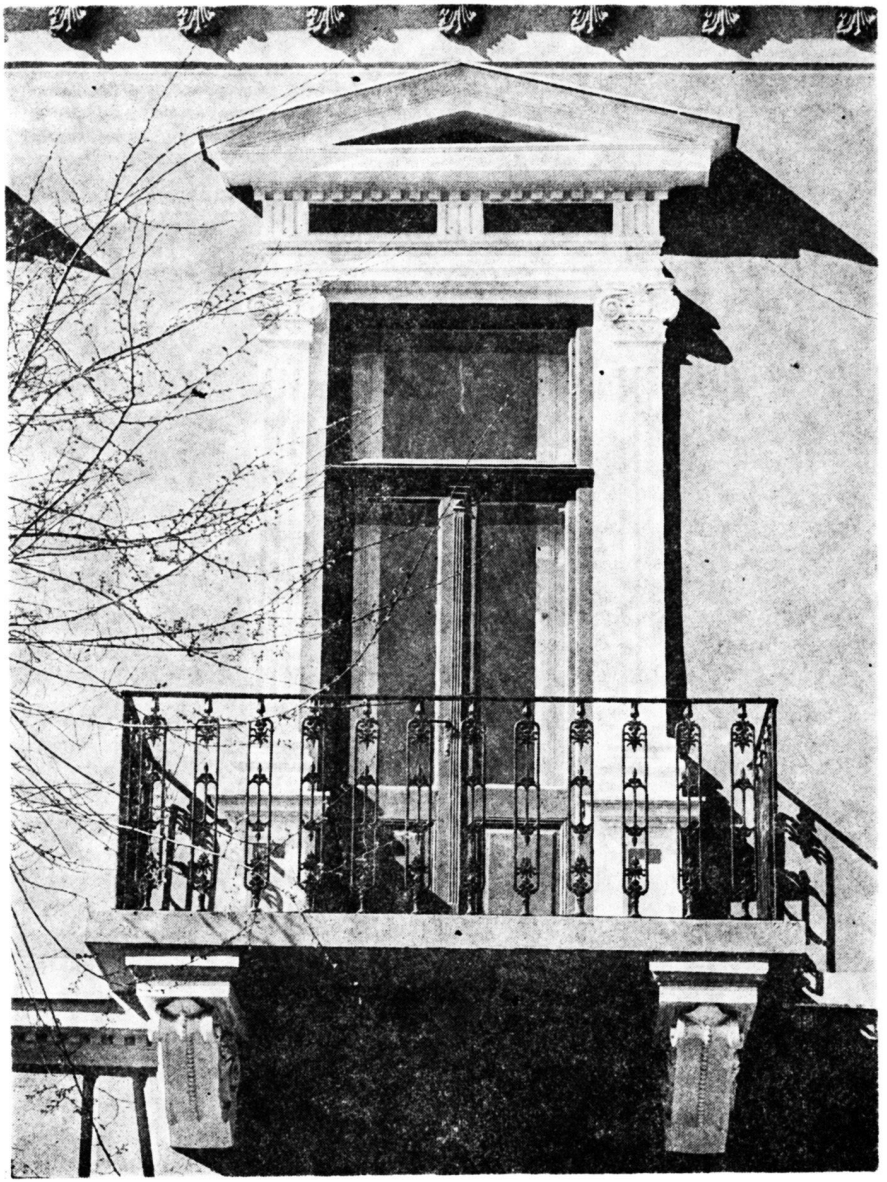
az elsőnek, amely a múlt század elején épülhetett (a mai Sportüzlet felett).

Sajnos, sem az első balkon, sem az első erkély nem maradt fenn, de minden bizonnyal elmondhatjuk, hogy annak idején nemcsak térbeli hatásuk volt, hanem társadalmi és gazdasági tekintélyt is jelentettek. Ezek a tulajdonságok is bizonyítják, hogy az építészeti formanyelvnek nemcsak esztétikai kategóriáiról van szó, hanem a társadalmi megkülönböztetés építészeti vetületéről is. Századunk második felének építészete — a házgyári elemek időszaka — a többszintes lakóépületek erkélyeivel és balkonjaival igazolta ezt.

De térjünk vissza a 19. századhoz, amely egészében véve a város gazdasági és kulturális fellendülésének időszaka, valamiféle megkésett reneszánsza volt, a városiasodás, az építkezés és az életmódváltozás terén.

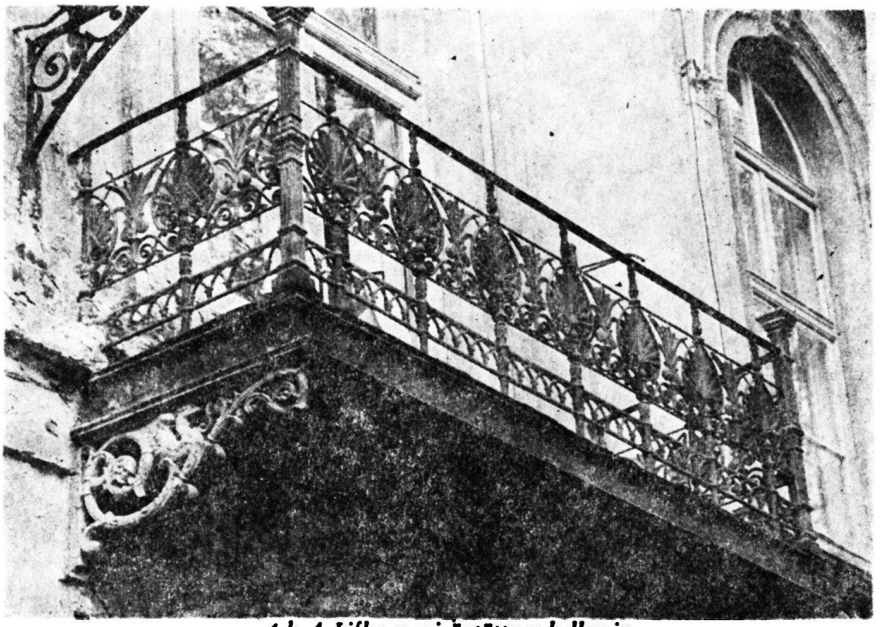
Alig egy évszázad alatt emberhez méltó és európai értelemben vett város lett a beépítetlen területektől, vizenyős lapályoktól tarkított jelentéktelen mezővárosból. Egyetlen évszázad alatt tette meg a városfejlődés valamennyi szakaszát.

Még hozzá sem kezdtek a színházépület és a szálló építéséhez, amikor már elkészült a város minden bizonnyal legrégebbről fennmaradt balkonja. Ez a változatlan formában fennmaradt balkon 1843-ban épült (jelenleg a Köztársaság tér 6. sz. alatti Kraš cipőüzlet felett látható). Külön érdekességnek számít, hogy a kőfaragó két kezdőbetűt és

4-a A Wagner Nándor által 1881-ben tervezett balkon (Strossmayer u. 20.)

egy évszámot vésett be: I. J. 1843. A kovácsmester viszont az 1848-as évszámot kovácsolta a balkonkerítés alsó szegélyére (3. sz. kép). A két évszám közötti eltérés okáról nincs tudomásunk. Még két balkon származik ebből az időszakból. Az egyik formájában maradt fenn, közvetlenül az iménti mellett, s a korlátján szintén az 1848-as évszám sze-

4-b A Lifka mozi öntöttvas balkonja

repel. Ugyanabban az időszakban, ugyanolyan stílusban készültek, mégis különböznek egymástól. Szintén korabeli balkonnak számít a Szent Teréz templom — időközben változásokon átment — balkonja, amely a város két neves építészének a kezenyomát viseli magán. Skultéti János az 1840-es évek végén tervezte meg, Titus Mačković pedig az 1880-as évek vége táján alakította ki jelenleg is látható formáját.[6]

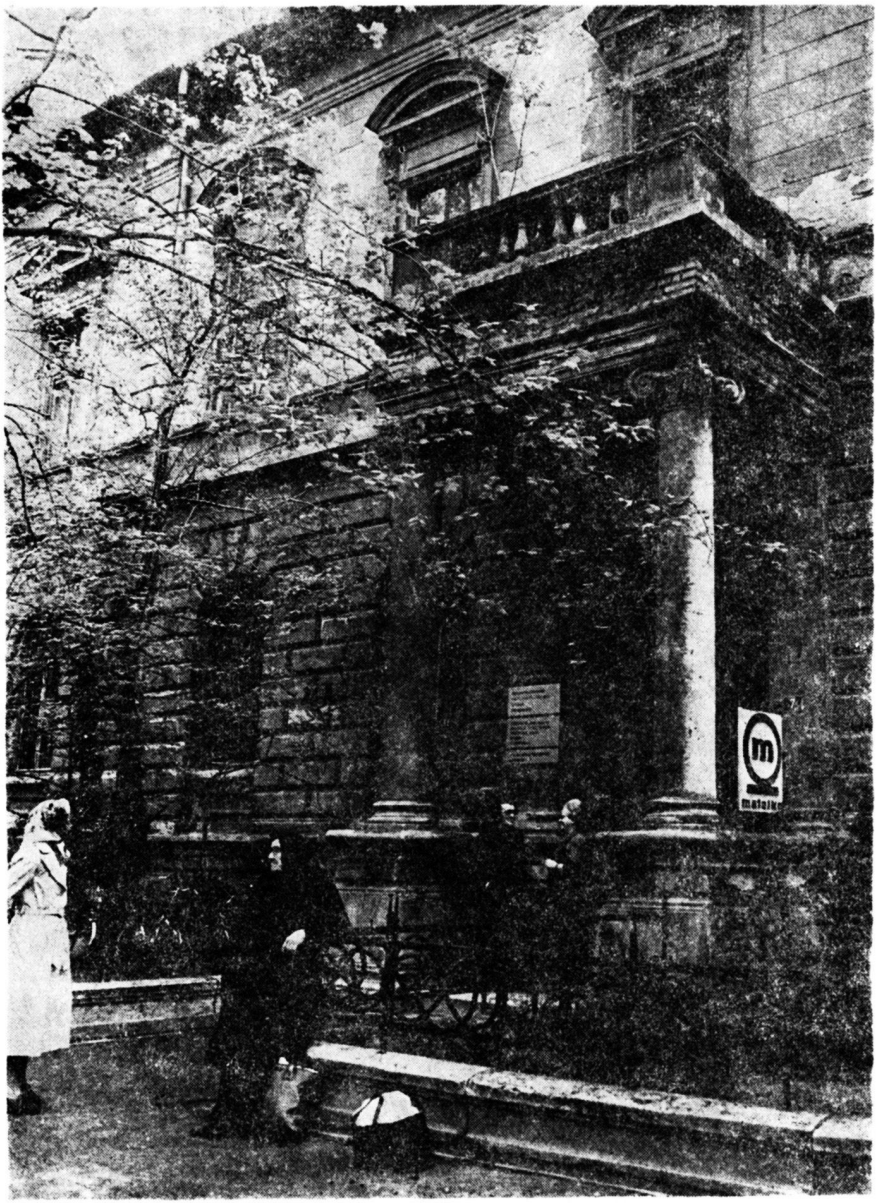
A 19. század derekán egyre több emeletes épületet húztak fel, de nem mindegyiken alakítottak ki balkont vagy erkélyt. A múlt század végét és századunk elejét az intenzív árucsere következtében megnövekedett tőkefelhalmozás jellemezte. Ezek a pénzügyi lehetőségek kihatással voltak a város arculatának megváltozására. Szabályozták és kikövezték az utcákat, fasorokat ültettek a városközpontban, a földszintes épületeket és üres telkeket emeletes házak váltották fel. Meglepő, hogy milyen sok emeletes házon kapott helyet az általunk tárgyalt három építészeti elem, a balkon, az erkély és a loggia. Szinte alig van a városban többszintes épület balkon nélkül, de az sem ritka, hogy ugyanazt a homlokzatot díszíti balkon és erkély, balkon és loggia, vagy éppen erkély és loggia. Mintha valamilyen versengés alakult volna ki az építészek és a beruházók között. Erre a játékos alkotótevékenységre a formagazdagság, az épülethomlokzatok minden képzelőerőt felülmúló megformálása jellemző. Komoly szerep jutott ebben a kőfaragóknak, a gipsszel dolgozó mestereknek, a kovácsoknak és a keramikusoknak, akik sajátkezűleg formálták meg az építészek elgondolásait, nemegyszer a saját szépérzéküktől vezérelve. Éppen ezért nem véletlen, hogy két egyforma balkon vagy erkély csak egy épületen lehet, másutt a városban nem találkozunk vele.

4-c A technológiai fejlődés eredményeként a 19. század végén létrejött ornamentika a város egyetlen francia stílusú balkonján

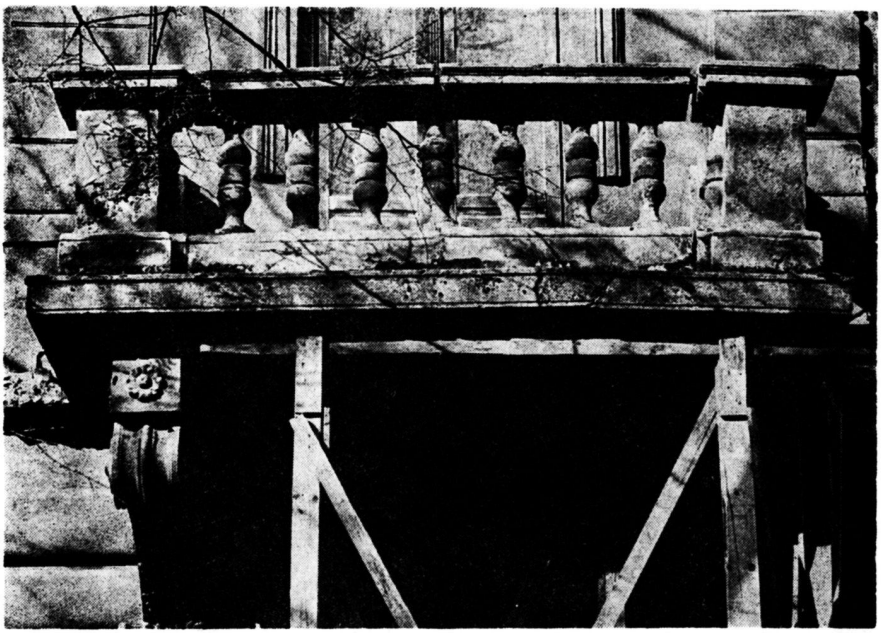
A balkonok és az erkélyek már elhelyezésüknél fogva az épület hangsúlyozott elemei, s vonatkozik ez nemcsak külső, hanem belső funkciójukra is. A balkonok és az erkélyek mindig kötődtek a szalonokhoz, kabinetekhez, vagy a női szobákhoz.[7] A balkonokat többnyire a bejárat fölött, ritkábban az oldalsó rizaliton vagy az épület sarok részén helyezték el, az erkélyeket viszont elsősorban a sarokrészeken, ritkábban a központi részen vagy az épületszárnyon.

A századforduló építészete a város esetében rendkívül gazdag ezekben az épületelemekben, s ennek köszönhetően módunkban áll, hogy bizo-

5. Lazar Mamužić polgármester 1891-ben épült palotájának balkonja, tervező: Titus Mačković (Lenin park)

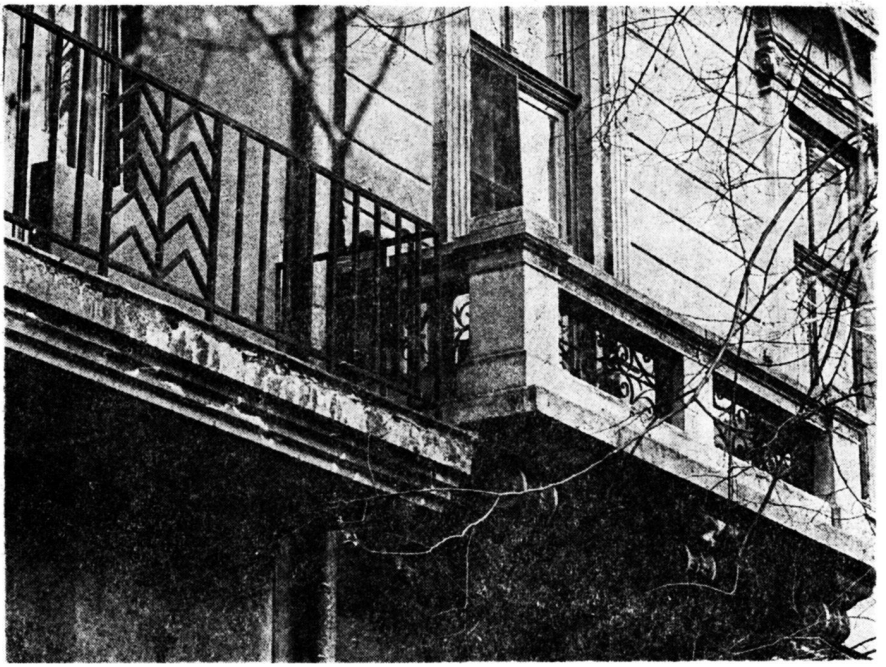
nyos építészeti törvényszerűségekre következtessünk városunk mintegy három évtizedet felölelő lendületes fejlődése alapján, de megállapításaink a megformálásra és az anyagfelhasználásra is kiterjedhetnek. A régebbi balkonokat, amelyek a múlt század 80-as évei táján készültek, többnyi-

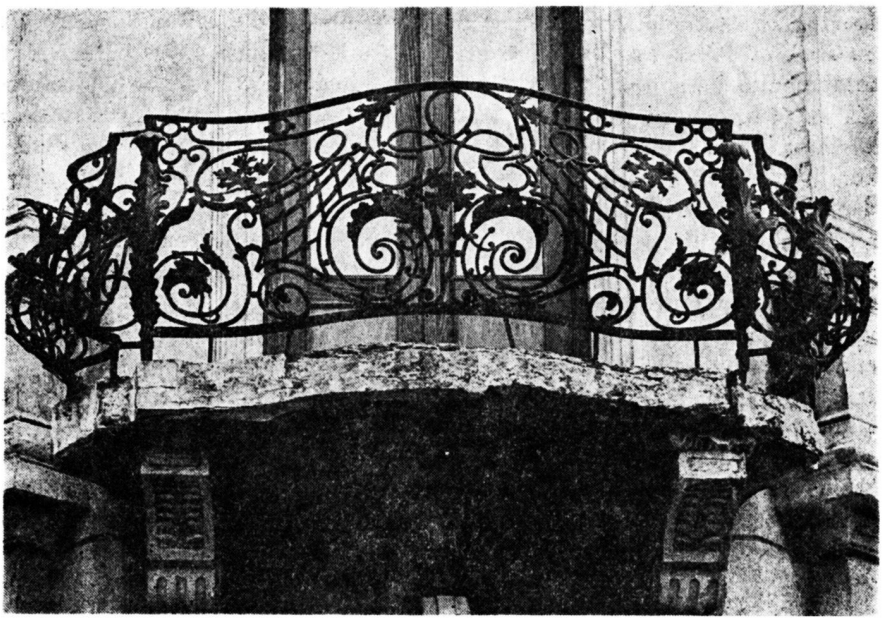
6-a Balkon balluszträddal, Wágner Nándor tervezte 1893-ban (D. Tucović u. 9.)

re öntöttvas korláttal díszítették, ornamentikájuk egyszerű és egyenes vonalú, kőből vagy vasból készült alapzaton (4-a, 4-b, 4-c sz. kép) helyezték el őket, de van rá eset, hogy oszlopok tartják (5. sz. kép). A 80-as és a 90-es évek táján tűntek fel a kőoszlopos vagy baluszterek sorából álló balkonok, amelyek hézagait kovácsoltvas formákkal töltötték ki. (6-a, 6-b. sz. kép). A századforduló felé közeledve a kovácsoltvas korlátok válnak elterjedtté (7. sz. kép). Ezek a gazdagon díszített balkonok jellemzik a város felvirágzásának időszakát. Úgy tűnik, hogy mindenki versengett, az építészek a formateremtésben, a mesterek a művességben, a tulajdonosok pedig a gazdagságban (8-a, 8-b sz. kép). Ebből az időszakból az állomás előtti Lenin park reprezentatív palotáinak három balkonja érdemel figyelmet (8. sz. kép). Az építészeti formanyelv szempontjából a Vermes palota oszlopokra támaszkodó és „befalazott", erkéllyé átminősülő balkonját, valamint az épület háromszög alaprajzú erkélyét emelnénk ki. Ezek kétségkívül egyazon építészeti elemnek a különböző anyagi megvalósulásai (9. sz. kép).

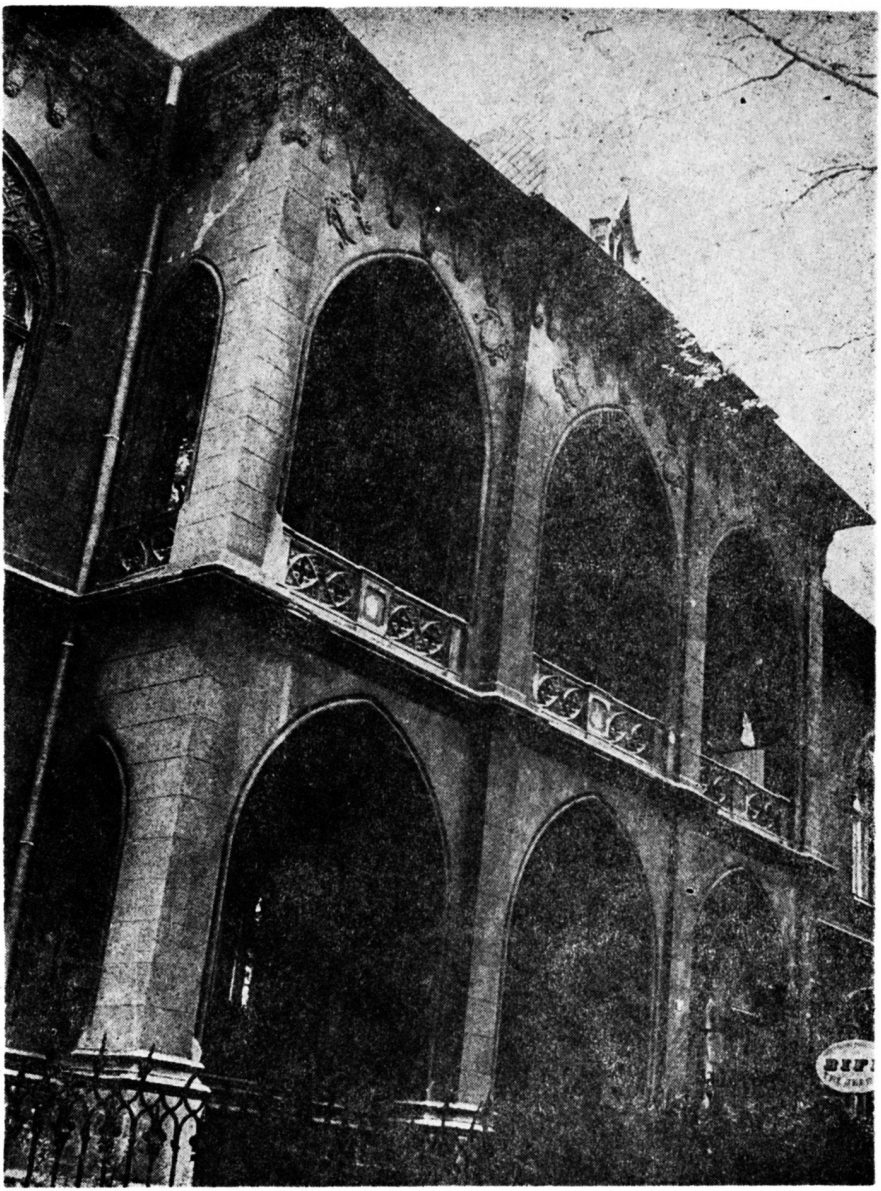
Az ezt követő időszak, a 20. század, változásokat hozott az építészetben is. A szecesszió elutasította az eklekticizmus lobogását és nyugalmat kölcsönzött a formáknak, majd új kifejezőeszközök bevonásával, az ornamentikával, a színnel és a hajlékony vonalakkal gazdagította az építészeti megformálást. A balkon, az erkély és a loggia továbbra is jelen van az építészetben. Igaz ugyan, hogy nem sok emeletes épület készült ebben a stílusban az első világháborúig, és hogy rövid volt az idő ennek

6-b Wágner Nándor által tervezett balkon az Október 10. tér 2. sz. házán

7. Az 1898-ban épült Zarić palota, tervezője Zarić Milan (Strossmayer u. 5.)

8-a Neogótikus Balkon Bíró Károly polgármester házán (Radić fivérek u. 7.)

az új stílusnak a befogadására, amely csak látszólag szakít az antik kultúrák reneszánsz által megszűrt és a múlt századi szabadkai építészetben fellelhető hagyományaival, függetlenül a korok és a stílusok változásától az építészeti önkifejezés változatlan maradt. Legegyszerűbben azzal jellemezhetnénk ezt a stílust, hogy könnyeddé tette a formákat és nemes-

8-b. Neogótikus balkon (Lenin park 11.)

sé a részleteket. (10-a, 10-b, 11. és 12. sz. kép). Az építészet két háború közötti válságos időszakában ezek a kifejezőeszközök nem merültek feledésbe, hanem továbbra is az elérhetetlen magasságokba törő ember vágyait fejezték ki. Az említett időszakban keletkezett épületeken ezek az elemek a múlt építészeti tapasztalatait igyekeztek érvényesíteni. Csak egyetlen kétszintes épületen alakította ki ezt az épületelemet a számunkra ismeretlen építész többféle formában (13. sz. kép). Kifejezésformája megfelel a 20. század annak idején korszerű építészeti törekvéseinek. A többi emeletes épület tervezőiről elmondhatjuk, hogy romantikus lelkek voltak, akik a szecesszió könnyedségét és szellemességét régmúlt stílusok elemeivel vegyítették, minden bizonnyal nem a saját elképzeléseik, hanem a beruházók elvárásai alapján.

A második világháborút követően napjainkig kibontakozó építészet látszólag mentes a költőiség minden jegyétől. Megváltoztak az emberek, a társadalmi és gazdasági viszonyok. A gyorsan előretörő technológiai

9. Vermes palota (Lenin park 9.)

fejlődés kihatással volt az építészetre is, az építészet formanyelve is gyorsan változott. Az alkotótevékenység lírai kifejezőeszközeitől megszabadulva áttért a minden szempontból hideg ipari technológiára. A hűvös eklektika a 20. század második felének ugyancsak kimért és hűvös modern építészetébe ment át. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy már az eklektika és a szecesszió időszakában is voltak tipizált épületek. Elég csak egy pillantást vetni a századforduló sorozatgyártásban készült épületdíszeire. De ez csak az ornamentika. Manapság már nem építenek házakat, hanem előre gyártják őket, s így a balkonok is a sorozatgyártás elemeiként épülnek be az egymásra húzott szintek sokaságába. Az építész szerepét átvette a tőke, mert az építész megfosztotta magát annak lehetőségétől, hogy emberhez méltó teret tervezzen az ember számára. Az ember pedig minél jobban eltávolodott a földtől, annál szerencsétlenebbé vált. A toronyházakban elveszítette maga alól a talajt és nem tekint többé vágyakozva felfelé, hanem tekintetével a földet keresi, mint valamiféle támasztékot. A toronyházak ma már az építészeti formanyelv beismert tévedéseinek számítanak, de azért tovább sokasodnak. Balkonaik és loggiáik minden vonatkozásban a saját ellentétükbe mentek át. Erre számos példát említhetnénk, különösen a 70-es és 80-as évekből, amikor elterjedt ezeknek a lakótömböknek az építése (14-a, 14-b. sz. kép).

De térjünk csak vissza a balkonhoz: vajon azonos jelentésű építészeti elem-e mint az erkély vagy a kukucskálóablak (a svábok által kiebitz-

10-a A jelenlegi Minerva nyomda balkonja — Vágó László és József terve alapján

tensternek nevezett látóka). Funkcióját és szerkezetét illetően azonos, hisz a külső és a belső teret köti össze, és kiemelt elhelyezése is a balkon és a terasz magassága felé közelít, szerkezetét illetően pedig szintén a homlokzaton kívülre nyúlik. Különbség közöttük egyedül a lexikai megközelítésben és az építészeti megfogalmazásban van. Az erkély elképzelhetetlen ablak nélkül. A polgári építészetben az emeletes épületeknél befalazott „balkon" ablaksoráról vagy egyetlen ablaknyílásáról van szó (15. sz. kép), de mi van akkor, ha kinyitják az erkély valamennyi ablakszárnyát, vajon akkor van-e különbség balkon és erkély között? Így válik nyilvánvalóvá, hogy az építészeti formanyelv egyjelentésű elemeiről van szó. Városunk erkélyeinek a fejlődési útja azonos a balkonokéval. Sőt mi több, az első ismeretes erkély (Lončarević ház) változáson ment át mint egyes korabeli balkonok is (például a Szent Teréz templomé). Ez az épületelem az új városházán is kiemelt helyet kapott, egy-

10-b A jelenlegi Minerva nyomda balkonja — részlet

részt a főtér felé nyíló homlokzaton és a két fontosabb utca felőli oldalon. Ugyanúgy jelen vannak a városban, mint a balkonok.

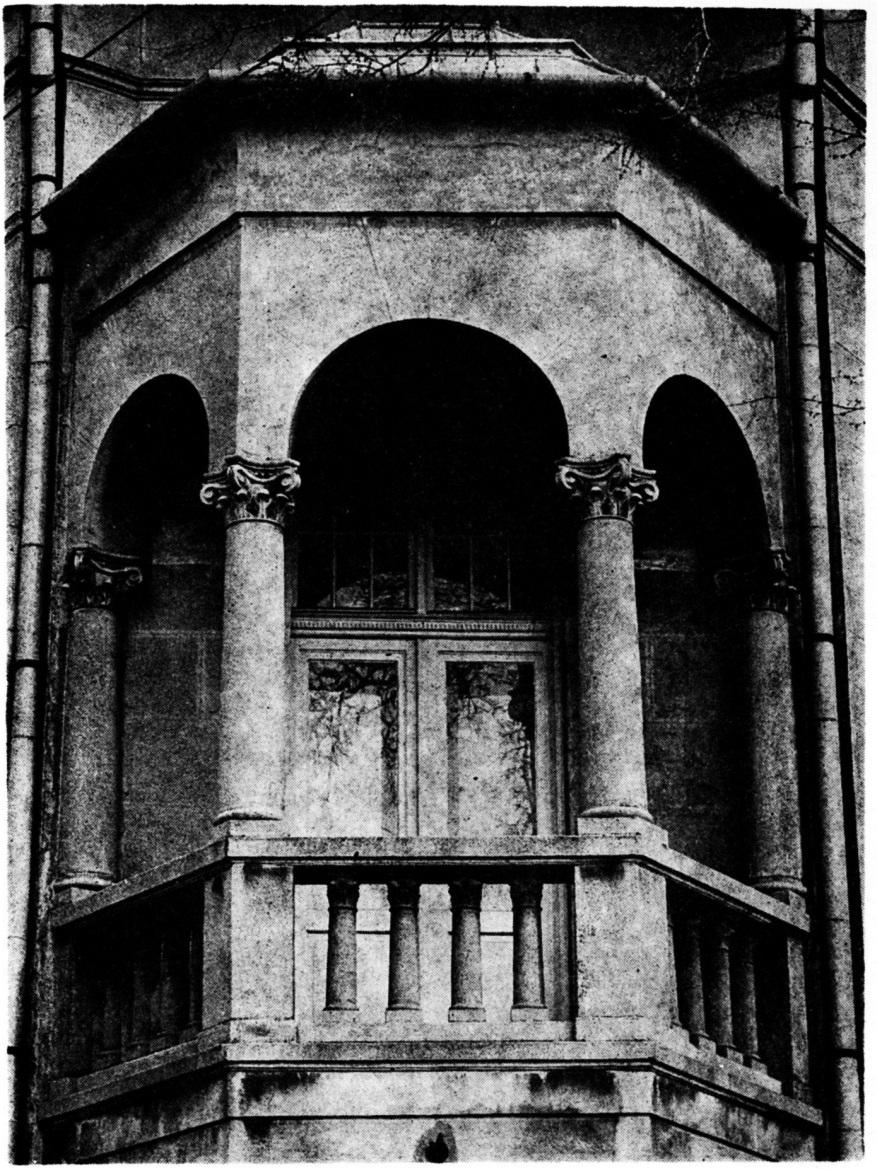
Alaprajzukat tekintve háromszögletűek, négyzetesek, téglalap alakúak, poligonálisak, félkör és ellipszis alakúak. Városunkban már régtől fogva kedvenc motívumnak számítottak a saroképületeken, ahol kifejezésre juthatott monumentalitásuk, de nem csak a fal síkjában kaptak

11. Megkésett szecesszió (Ivo Lola Ribar u. 9.)

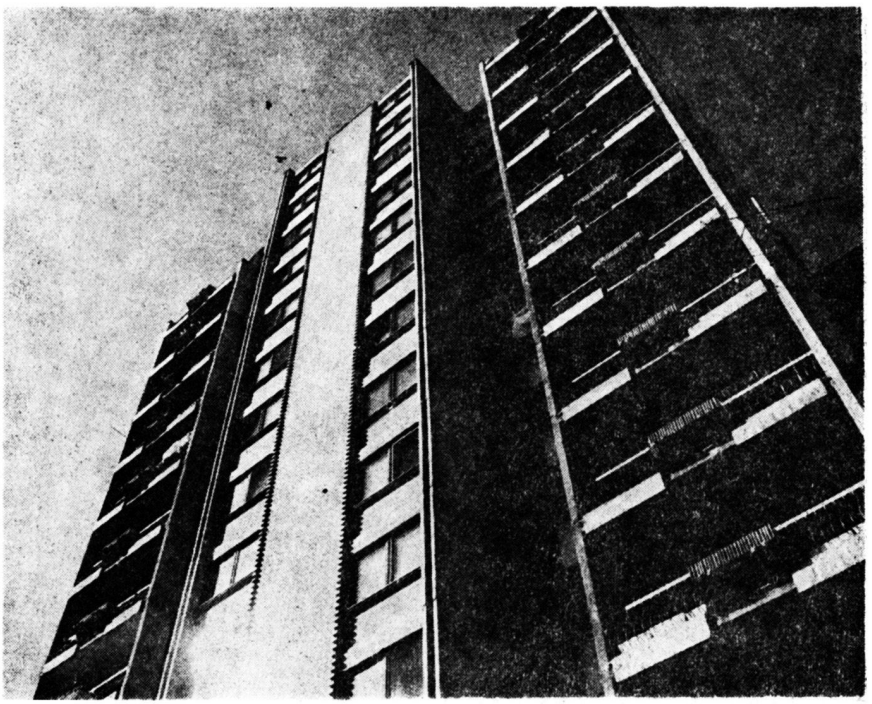

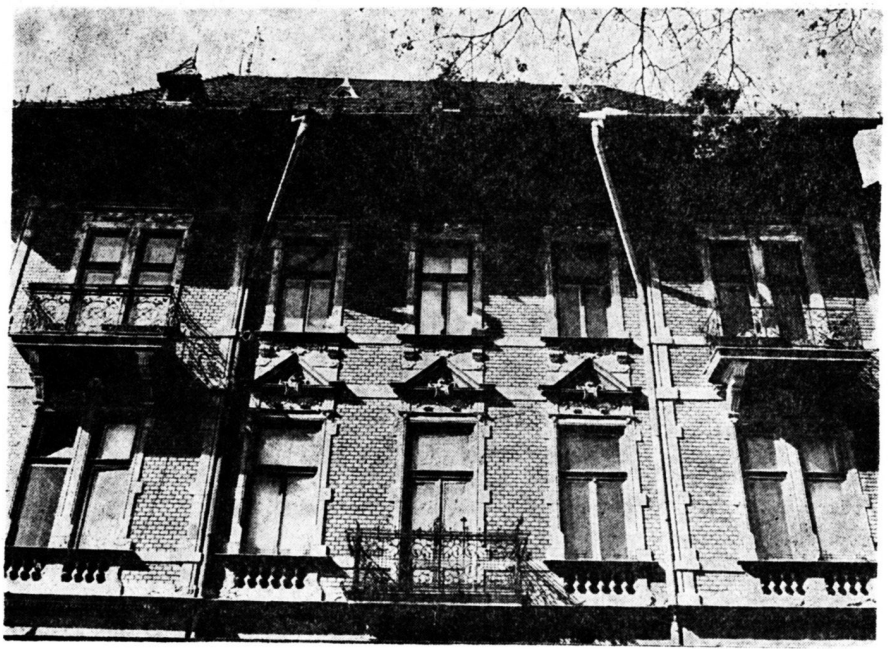
13. Balkonok és erkélyek játéka

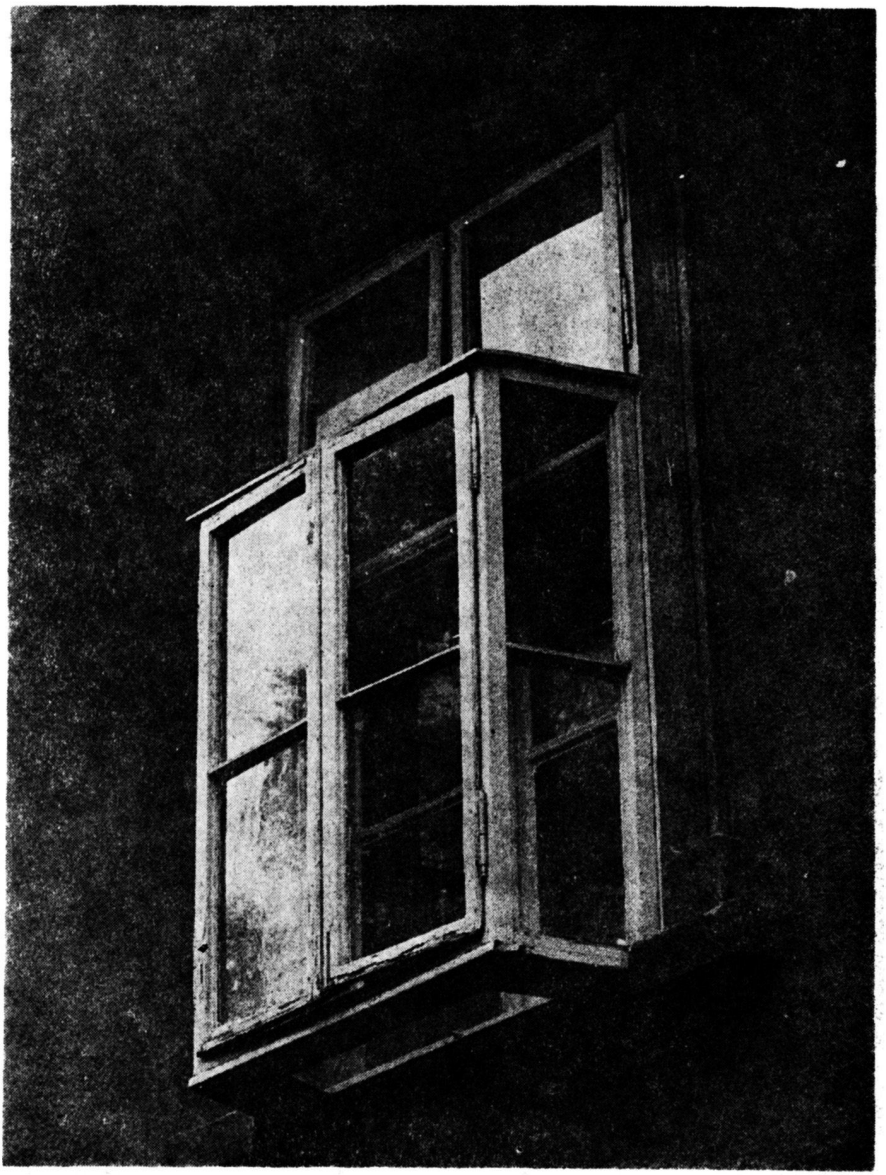
12. Csáth Géza házának balkonja

helyet, hanem a tetőszerkezet szintjén is. Így valamiféle erődökre emlékeztetnek. Mivel elhelyezésüknél fogva áttekinthetőek az útkereszteződés minden pontjáról, meghatározott szerepük van az összkép kialakításában. Bizonyára megvolt az oka, hogy az építészek és a beruházók miért éppen ezeket a stíluselemeket részesítették előnyben a saroképületeknél. Az intenzív városépítés időszakában ezek a saroképületek szolgáltak ki-

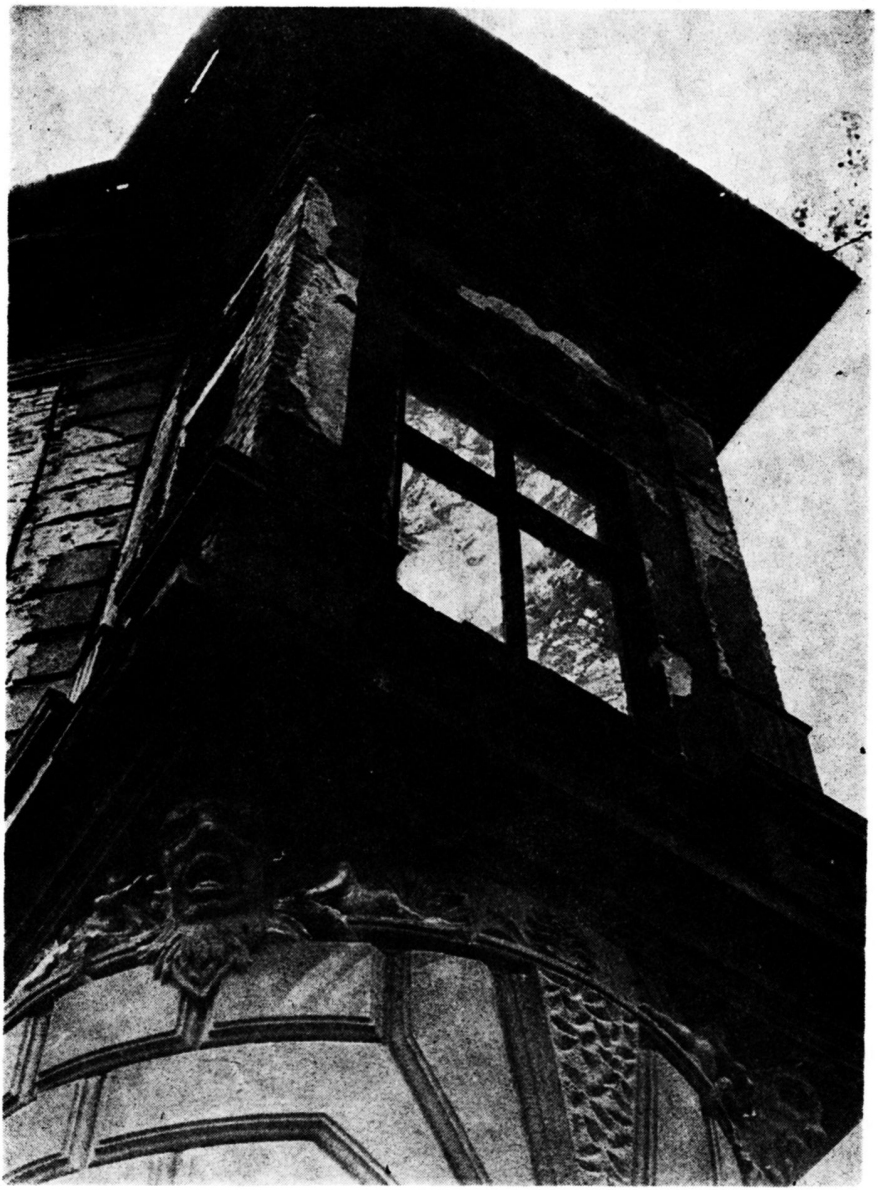

14-a. 14-b. Balkonok, loggiák és erkélyek, amelyek nem funkcionálisan, hanem kompozíciós szempontból szolgálják az összképet

15. A kukucskálóablak városunkban és környékén ritkaságszámba megy

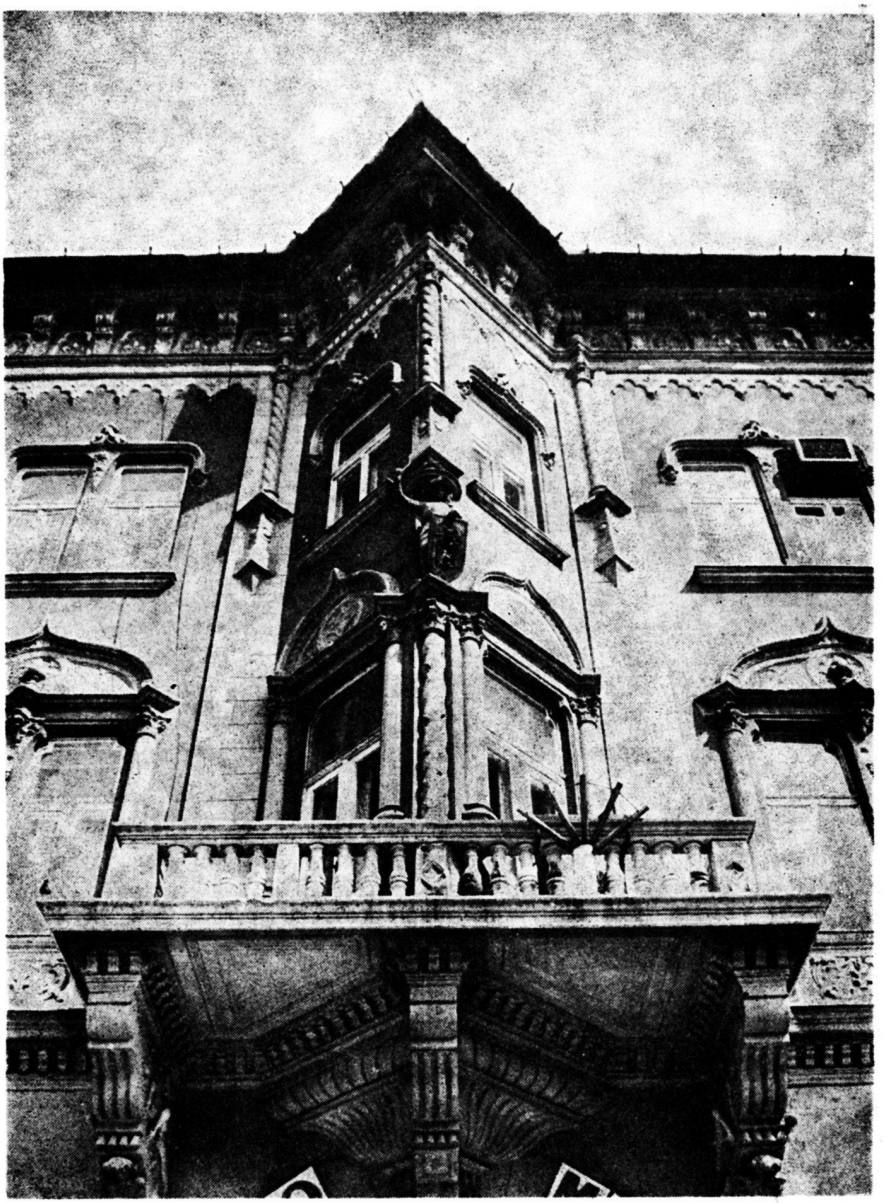
indulópontul az utca épületsorának kialakításához. Megfigyelhetjük azonban, hogy mindazokon a sarokházakon, amelyeken balkont építettek, nem terveztek erkélyt a tető szintjére. Az erkély azonban nemcsak a saroképületeken, hanem a többi házon is gyakran van jelen. Vagy centrálisan helyezték el őket, vagy két oldalt, egymással szimmetrikusan. Többnyire az emeleti rész belső funkcióját, a hálószobáét, a szalonét hangsú-

16. A Mamužić palota erkélye

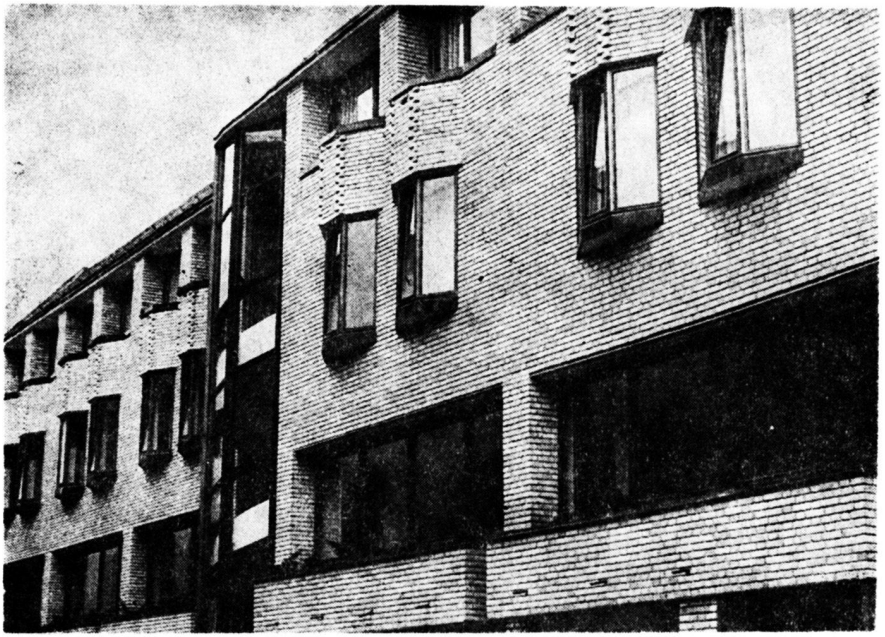
lyozták, vagy pedig a bejáratra hívták fel a figyelmet (16. és 17. sz. kép).

Ennek az elemnek a jelenléte a városépítés minden időszakára jellemző, kezdve a 19. század első felétől egészen napjainkig, a városközpont legutóbbi emeletes épületéig (18. sz. kép). Az eltelt másfél évszázad során számtalan szép és emberi léptékkel mérhető formáját tervezték az

17. A Vojnić palota lakonos erkélye, tervezte Jedlicska János 1893-ban (Boris Kidrič u. 1.)

építészek. Az erkélyek ugyanannak az építészeti formanyelvnek a kifejezőeszközei, folyamatos jelenlétükkel az egymást követő időszakok stíluskövetelményeit szabályozzák. Eklektikus erkélyek, szecessziós erkélyek (19. sz. kép), két háború közöttiek, a modern építészet erkélyei és maiak követik egymást.

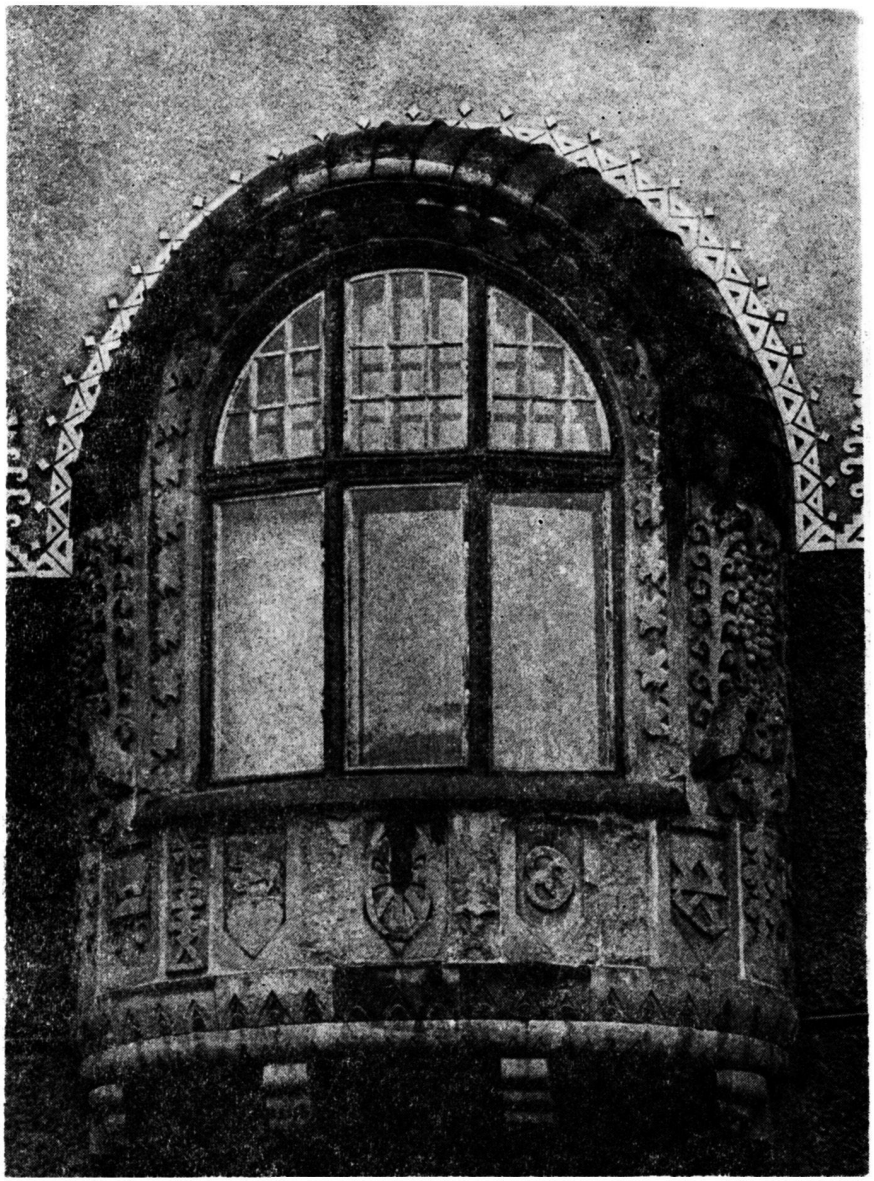

18. Balkonok, erkélyek és loggiák függőleges és vízszintes elrendezésben, mint külső és belső tér múlt és jövő összekötői. Tervező: Ivo Antić

Ez az épületelem különösen a két háború közötti időszakban volt kedvelt, amikor az építészetelmélet is nagy változáson ment át (20. sz. kép).

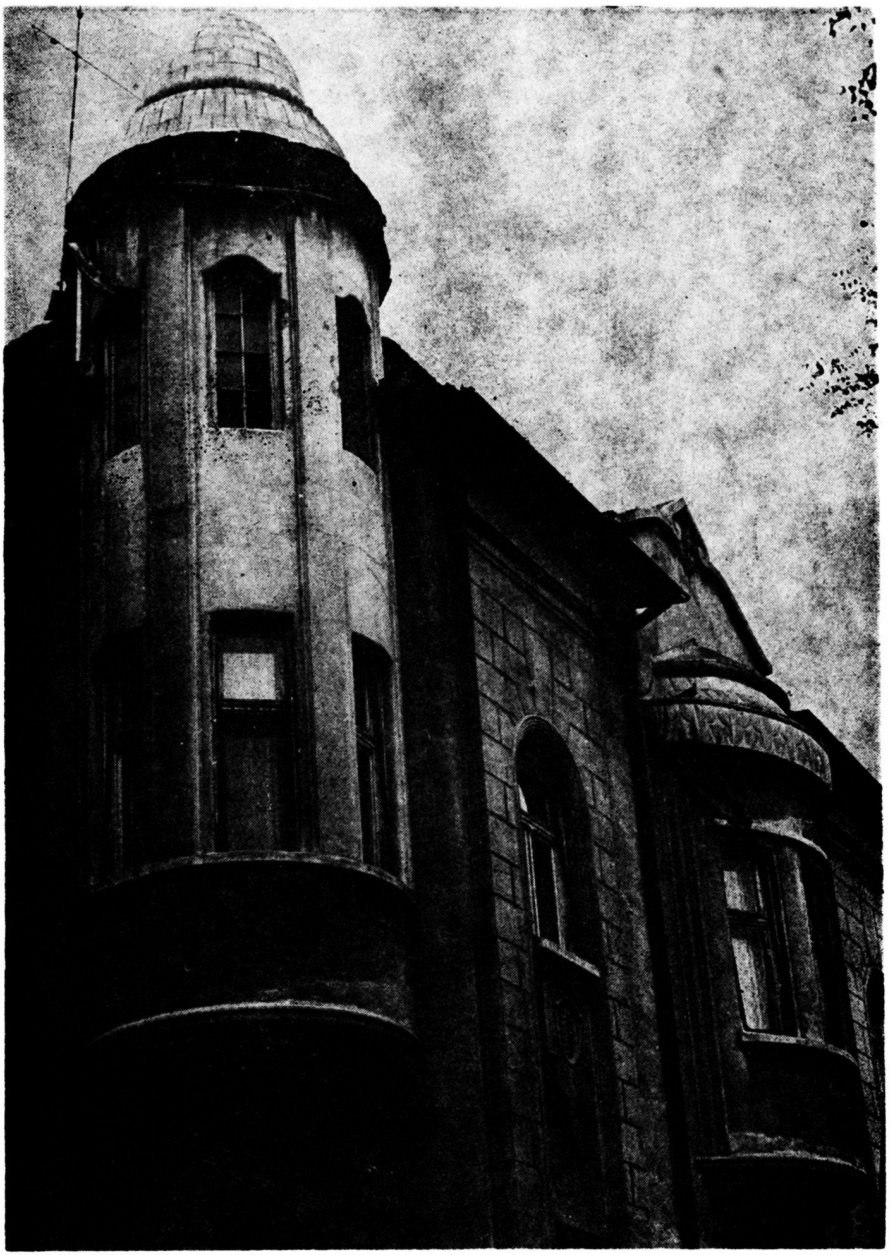
A háború utáni korszerű, modern építészet kétféleképpen viszonyul hozzá. A többszintes épületeknek először a földszintjén, majd egymásra helyezve az emeletek számának megfelelően sokszorosítja őket (21-a, 21-b, 21-c. sz. kép). Másrészt viszont a térformáláshoz igényesen viszonyuló, a funkciót, a szerkezetet és az arányokat mérlegelő építészek kifejezőeszközeként jelentkezik a már kiépített térségbe beillesztett épületeknél. Vajon milyen jelentőséggel bírnak a városközpont új, de a kialakított térhez, környezethez és emberi igényekhez alkalmazott épületei? Lényegüket az erkély fejezi ki. A Matko Vuković utcai Standard Áruház, a népszerű Maxi-market és a Lazar Nešić téri lakóépület egyaránt azonos építészeti formanyelven fejezi ki önmagát, mégpedig a megformálás anyagától és az építés időpontjától függetlenül. Szerzőik a tér- és anyagmegformálás képzelőerejének birtokában és a fény-árnyék játékos kifejezésére törekedve valósították meg sikeresnek minősíthető alkotói elképzeléseiket.

A Szabadkának városias jelleget kölcsönző építészek nemzedékei közül különösen két építészt, Titus Mačkovićot és Raichle Ferencet kell kiemelnünk. Gazdag alkotótevékenységükből jó néhány épület érdemel figyelmet. Képzelőerejük olyan építészeti formanyelvben jutott kifejezésre, amely nem csak korukban számított utolérhetetlen teljesítménynek. Ez a két építész alkalmazta először városunk épületein a loggiát.[9]

19. A Városháza egyik erkélye

Titus Mačković a város legmonumentálisabb középületét, a ma sárga házként[10] ismert első banképületet megtervezve nemcsak a tőke leendő szerepét és hatalmát sejtette, hanem a mai Strossmayer utca képét is meghatározta. Oszlopok közé helyezett balkonja elveszik a monumentális homlokzat központi rizalitja alatt. Szimmetriája, ritmusa, arányai és a díszítőelemek szimbolikája egy olyan építészeti kifejezésforma által

20. Sarok-erkély a V. Nazor utcában

jutnak kifejezésre, amely a tőke hatalmát jeleníti meg a téralakítás egy meghatározott időpontjában (22. sz. kép). Ehhez az alkotáshoz legfeljebb a Matko Vuković utcai épület[11] mérhető. Az utca fasorának sűrű lombkoronája mögött rejtőzködő, jellegtelen színűre festett épület

21-a, 21-b, 21-c 20. század: az építészeti formanyelv azonos, csak a korok különböznek

egyike a legszebbeknek a városban. Az épületrészek harmóniája a függőleges és vízszintes kompozíciós elemek klasszikus elvein alapulva hangsúlyozza a középső bejárati részt. A középső balkon két kariatidájával egyedülálló a városban (23. sz. kép). Monumentalitását még jobban kihangsúlyozza a két intimebb jellegű és nyugodtabb hatást keltő oldalsóval. Még egy kiváló kompozíciós készségre valló balkon utal tehetségé-

21-b

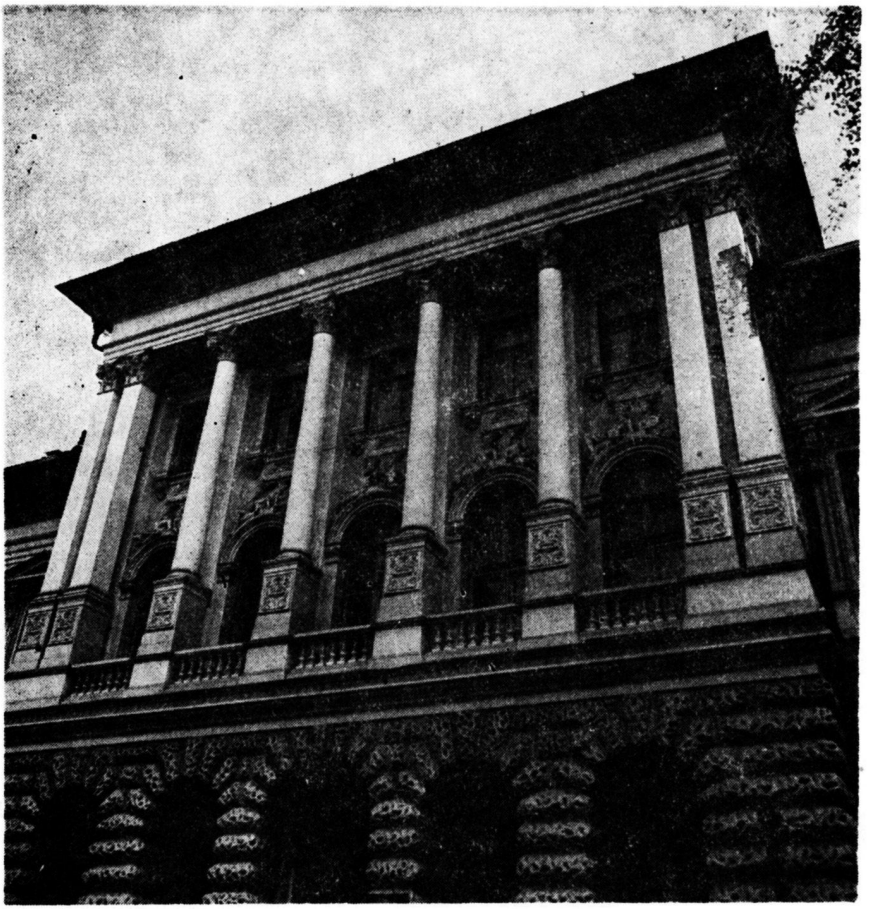
re, amelyet a Korzón levő Mamužić palotán láthatunk. (Boris Kidrič u. 8., 24. sz. kép). Egyébként Mačković valamennyi épületén rendkívül hangsúlyozott ez az épületelem, függetlenül attól, hogy balkonról vagy erkélyről van szó.

Raichle J. Ferenc, a formateremtés virtuóza, a határtalan elvonatkoz-

21-c

tatás nyugtalan szelleme. Alig egy évtized kellett neki három olyan épület megteremtéséhez, amelyek sokáig őrizni fogják a nevét. Joggal érdemelte ki az új gimnáziumépületre kiírt állami pályázat első díját.[12] Saroképületről lévén szó elsősorban a főbejáratot hangsúlyozta, amelynek reprezentatív központi helyet biztosított. Elképzelését következete-

22. A tőke építészeti megtestesítése

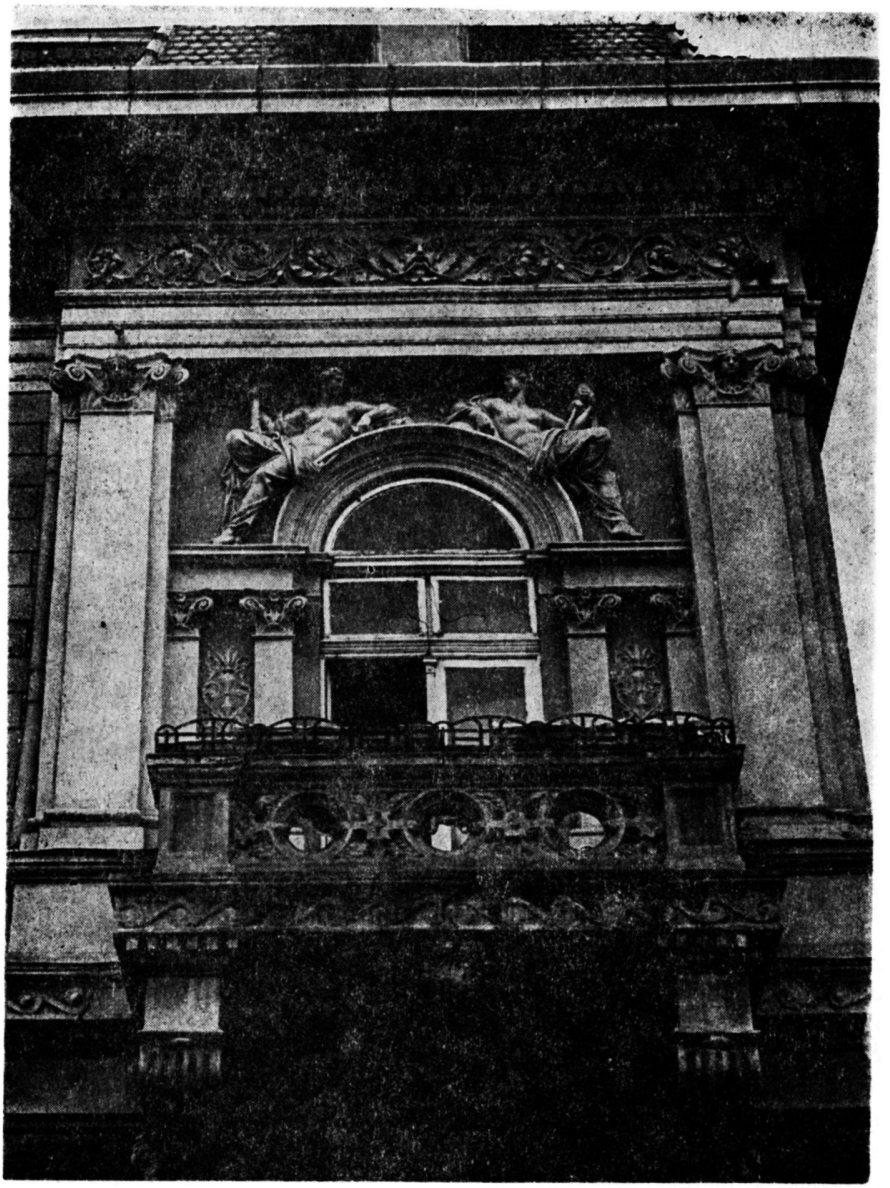
sen vitte véghez a főbejárat lépcsőházának, a díszteremnek és a monumentális homlokzatnak a kialakításával. A tanároknak szánt első emeleti balkon elveszik a hozzá képest kolosszális méretű palladiusi oszlopok, ablakok, ajtók és szimbolikus dekorációk között. (25. sz. kép). Kompozícióját egy kupolaszerkezettel tetőzte be. Az épület homlokzatával mintha egy másféle tőke, az iskola által megtestesített szellemi tőke hangsúlyozására törekedett volna.

Néhány évvel korábban[13] alkotta meg a mai Városi Könyvtár impozáns épületét. Ezen a saroképületen szinte az utolérhetetlenségig fokozta az építészet és a szobrászat összjátékát a homlokzatkiképzésben. Ugyanezeket az elveket alkalmazta a gimnázium funkcionális és esztétikai megoldásainál. A könyvtár homlokzata esetében nem feledkezhetünk meg arról, hogy annak idején a mai Radić fivérek utca egészen a színház bejáratáig húzódott, s így a jelenlegi főtér még nem létezett. Az épületen

23. A monumentális kifejezésmód rejtett mélységei

központi helyet kapott a balkon, amely egyébként a városban mindeddig a legdíszesebbek közé tartozik (26. sz. kép). A homlokzat kidolgozása kiváló ritmus- és arányérzékről tanúskodik. Az azonos jelentésű épületelemek — a balkon, az erkély és a loggia pazar kombinálására nemcsak a funkcionalitás jellemző, hanem a játékosság is a tetőszerkezet szintjén. A központi balkon kompozícióját a félkör alakú kétoldali erkélyek ellensúlyozzák, amelyek észrevétlenül loggiában folytatódnak. Ezeknek a tagolt elemeknek egész más szerepet szán a tetőszerkezet szintjén. Gazdag építészeti formateremtő készsége páratlan a város építészetében. Csak maga Raichle Ferenc volt képes túlszárnyalni önmagát saját családi háza felépítésével.[14] A megrendelők kikötéseitől és a korabeli stílusirányzatok nyűgjétől megszabadulva a lakásépítésnek egy addig ismeretlen szecessziós változatát alakította ki alkotói elképzeléseinek a kibontakoztatásával. A Raichle palota néven ismert épület homlokzata beszédesen vall arról, hogy milyen szerepe lehet a tervezőnek az

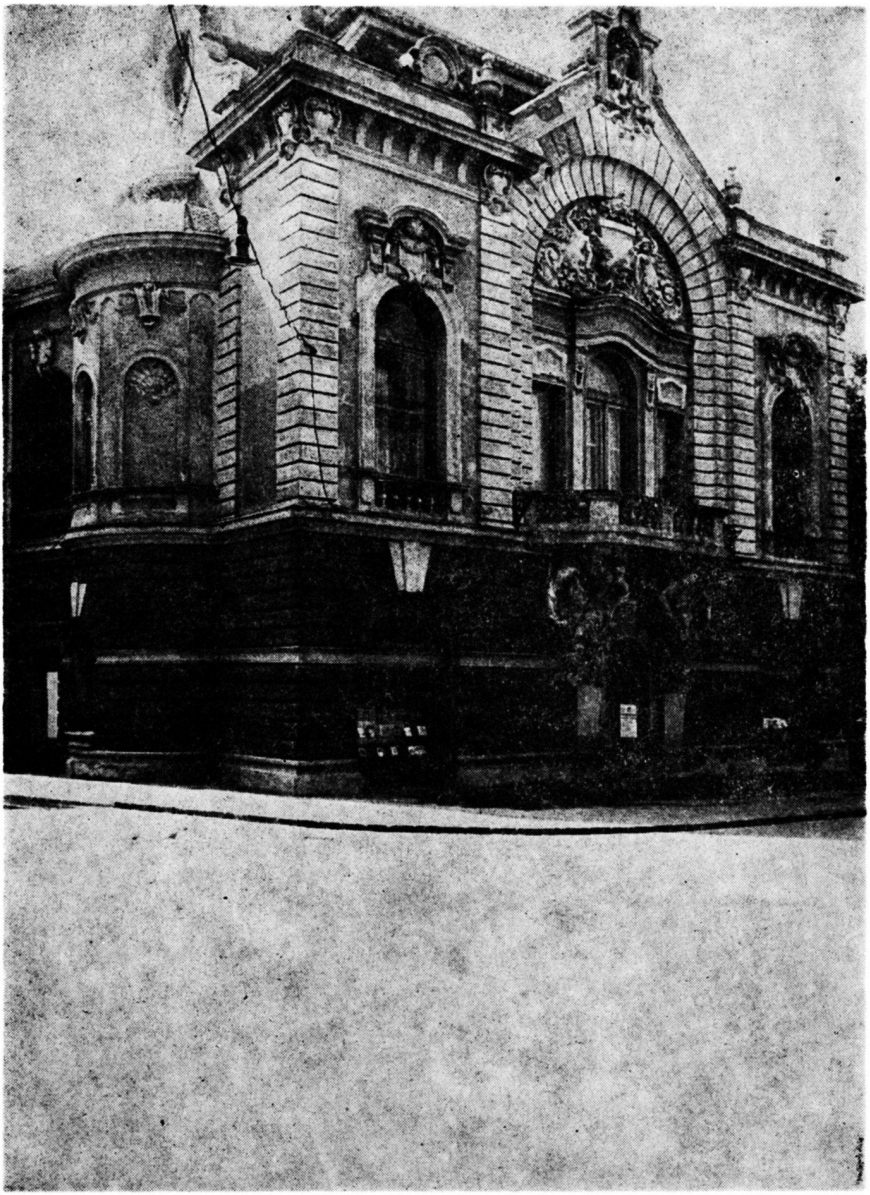
24. Balkon a Boris Kidrič u. 8. sz. épületen

építészetben. Az életet látomások kaleidoszkópjának tekintve és a valóság határára helyezve színpadnak tekintette a bejárati homlokzatot. A színpadot loggiaként képezte ki, amelyben erkélyek és balkonok játékát alakította ki. Hogy a játékosság hatása teljesebb lehessen, az ajtókon és a vaskerítésen szív és virág alakú formákat képzett ki. Ez a különös

25. A gimnázium balkonja

homlokzati játékosság tükrözte a belső funkciót is, hisz az emeleti erkély mögötti szoba volt a kártyaterem. Mintha a családi házán alkalmazott építészeti formanyelvvel portrét szándékozott volna készíteni önmagáról.[15] A szépen kialakított loggia legbizonyosabbra vehető üzenete: az élet színpad csupán. A kétoldalt fából kiképzett erkély és a tető-

26. Azonos jelentésű formák különös és átlényegült játéka

szerkezet kupolája a női nappalihoz és a hálószobához tartozott. Ebben a Raichle palotában nyert elhelyezést a Képzőművészeti Találkozó. (27. sz. kép).

Az elmondottakkal érzékeltetni akartuk, hogy milyen utat tesznek meg az építészeti formanyelv említett elemei az irracionális és a racio-

27. Hol a határa az építészet három alapelemének, a funkciónak, a szerkezetnek és az esztétikának?

nális szférában, illetve miként alakulnak át külső megjelenésüket és anyagukat illetően, miközben lényegüket tekintve megtartják azonos jelentésüket.

Garai László fordítása

Jegyzetek

[1] Magyar Állami Levéltár, Budapest — Tervtár, sig: S-11, 487:1-6. A kaszárnya az 1944-es bombázáskor dőlt romba.

[2] Iványi István: Szabadka története II. rész, Szabadka 1892. 20. o. Történelmi Levéltár, Szabadka (a továbbiakban TLSZ) sig: 24.B.53/1786.

[3] Tóth Sándor: A szeged—zombori út kövezési terve, TLSZ. Tervgyűjtemény — 3.1.1.8.

[4] A városháza Komor Marcell és Jakab Dezső tervei alapján készült. TLSZ. Tervgyűjtemény, Városháza 1906—1908.

[5] Iványi, id. művében (629. o.) Lončarević-féle házként identifikálja, amely jól látható a főtérről készült 1838-as ábrán is (196. o.). Az 1816-ban keltezett céh-oklevél (Magyar László, TLSZ) a házat erkély nélkül ábrázolja. Ebből arra következtetünk, hogy a város első ismert erkélye 1816 és 1838 között keletkezett. A ház jelenlegi formáját 1907-ben kapta. A teljes homlokzatot, így az erkélyt is, Koczka Géza terve alapján alakították át. (TLSZ, sig: Tervhivatal. VII/19/1907.)

[6] TLSZ. Tervgyűjtemény, 12. o. A Szent Teréz templom irattartója.

[7] Mint Leovics Simon házán, amelyet Pártos Gyula és Lechner Ödön tervezett. TLSZ. sig. Tervhivatal VIII/13/1892 és VIII/11/1893. A ház a mai Lenin park 11. sz. alatt található.
[8] Ezek a paloták a múlt század 90-es éveiben épültek, a kiszárított Rogina bara területén, a mai Đuro Đaković utca szabályozásakor, illetve a vasútállomás előtti park kialakításakor.
[9] Dr. Dušan Petrović háza a Dimitrije Tucović u. 7. sz. alatt Titus Mačković terve alapján készül, TLSZ. sig. VII/13/1896.
[10] Iványi I. i. m. 243. és 245. o.
[11] Radišić P. háza, TLSZ. Tervezőiroda. sig. I/8/1882.
[12] TLSZ. sig. Magistratus-III-9/1897. Raichle Ferenc pályázatának jeligéje: „Küzdj és bízva bízzál!".
[13] Kata Martinović-Cvijin: Raichle J. Ferenc szabadkai opusa. Rukovet, Subotica, 1985.
[14] TLSZ. Tervezőiroda. sig. VIII/13/1901. és VII/13/1903.
[15] Duranci, B.: A vajdasági építészeti szecesszió. Forum Könyvkiadó, 1983. 48. o.

Rezime

Subotički balkoni

Balkon, erker i loža omiljen su elemenat arhitektonskog jezika, prisutan u kontinuitetu graditeljske veštine oblikovanja prostora. Njihove prastare izvore ne poznajemo, ali prisutni su već u kolevkama svih velikih civilizacija. Prostorno i oblikovno izražavani su u različita vremena na različite načine. Čudnovato je i odista neobično, da se njima posebno ne bavi niti istorija niti teorija arhitekture. Verovatno su stoga i leksička tumačenja krajnje oskudna i ne potpuno razumljiva u objašnjavanju ovog istoznačnog elementa graditeljstva različito oblikovanog u materijalu, ali iste funkcije — povezivanja spoljašnjeg sa unutrašnjim prostorom. U idejnom — iracionalnom ili racionalnom smislu, svojim položajem su uzvišeni i od vajkada dominantni u prostoru. Menjajući svoj izgled, ali ne i svoju psihološku i funkcionalnu ulogu, prisutni su u graditeljstvu milenijumima.

U Subotici prisutni su koliko traje i izgradnja današnjeg lika grada — dakle jedva vek i po, ali mnogobrojni njihovi graditelji prošli i sadašnji govore istim arhitektonskim jezikom mašte. Od prve polovine XIX veka pa sve do danas. Zadivljujuće je kako je u tako kratkom vremenskom intervalu u gradu nastalo tako puno različitih oblika balkona, erkera i loža — a na tako malom prostoru kao što je centar grada. Gotovo svaki spratni objekat na ovom prostoru, neovisno od doba svog nastanka poseduje bar jedan od ovih pojavnih oblika. No svi su oni nastali pod uticajem dva faktora — mašte graditelja i kapitala investitora. Noseći tu svoju suprotnost od davnina u gradu danas njihovi oblici čine izuzetnu komponentu oblikovanja prostora, beležeći sve faze prerastanja varošice u grad ne samo u estetskom već i u društveno-ekonomskom smislu.

To potvrđuju i najnoviji balkoni grada, produkt tehnologije industrijske izgradnje, koji su izgubivši svoju humanu komponentu multipliciranjem u visine postali vlastita suprotnost.

Resumee

Suboticaer Balkonen

Balkon, Erker und Innenerker sind allgemein geliebte Elemente der architektonischen Sprache, vorhanden in der Kontinuitet der Kunst, der bautätigen Formierung der Fläche. Ihre uralte Quellen sind uns nicht bekannt, aber sie sind vorhanden schon in der Wiege aller alten Zivilisationen. Territorial und figurell sind sie in verschiedenen Zeiten, verschieden ausgedrückt worden. Es ist wunderbar und tatsächlich ungewöhnlich, dass sich mit ihnen die Historie und auch nicht die Theorie der Architektur nicht beschäftig. Wahrscheinlich sind deswegen auch die lexikalische Erklärungen ganz ungenügend und nicht genug verständlich, in der Erklärung dieses gleichmässigen aber materiell verschieden formierten Elementes der Bautätigkeit, aber gemeinsamer Funktion — Bindung des äusseren und inneren Raumes in ideeller und irationeller Hinsicht, mit ihrer Lage erhaben, aber immer dominent im Raum. Sie sind, nach ihrem Aussehen verschieden, aber nicht in ihrer psychologischer und funktioneller Rolle — auch in der Architektur der Milleniums vorhanden.

In Subotica sind sie gegenwärtig seit dem der Ausbau der heutigen Gestalt der Stadt dauert, d. h. kaum seit anderthalb Jahrhundert, aber ihre vielzählige gewesene und heutige Architekten sprechen mit derselben architektonischer Sprache der Phantasie. Von der Hälfte des XIX Jahrhunderts bis heute. Es ist wunderbar dass in so kurzem Zeitraum in der Stadt so viele Balkone, Erker und Innenerkern entstanden sind — uzw. an so kleiner Territorien an der das Zentrum der Stadt steht. Fast alle Stockbauwerke in diesem Gebiet — abgesehen von der Zeit ihrer Entstehung — besitzen einen dieser Erscheinungsformen. Alle sind jedoch unter der Wirkung zweier Faktoren entstanden, der Phantasie der Architekten und des Kapitals des Investitors. Diese Kontrasten, seit langer Zeit ihre Formen in der Stadt tragend, tragen eine besondere Komponente der Formierung der Stadt mit sich. Alle Phasen des Wochstums, des Städtchens in die Stadt, sind nicht, nur in esthetischer, sondern auch in gesellschaftlich-ökonomischer Hinsicht, charakteristisch.

Das bestätigen die neuesten Balkonen der Stadt, Produkte der Technologie, des industriellen Ausbaus, die ihre humane Komponente durch Multiplikation der Höhe verlierend, ihr eigener Gegensatz geworden sind.

Memoirs

Vékás János

INTERJÚ KOVÁCS SZTRIKÓ ZOLTÁNNAL

Tessék, állok rendelkezésére.* Beszélgessünk szabadon, kézirat nélkül, mert akkor legalább teljesen őszinte vagyok. Én általában nem szeretek hazudni, mert ha hazudnék, azt meg kellene jegyeznem. Mendacem oportet esse memorem — vagyis tudni kell, hogy kinek mit hazudtam. Inkább nem hazudok, megmondom őszintén, amit gondolok.

Vázoljuk először az életútját . . .

Egy tanyai iskolában, a Szabadka melletti Kisbajmokon születtem. Apám, anyám tanító volt. A kisbajmoki parasztgyerekekkel játszottunk, együtt őriztük a disznókat, együtt csináltunk furulyát meg tökből sípot. Nagyon érdekes környezet volt, nagyon sok babonával. Például, hogy egy rongyon nehogy átlépj, mert beteg leszel, vagy hogy amikor a Prokes téglagyár kéményébe belevágott a villám, azt a boszorkány csinálta. Nekem ezek a boszorkánymesék sose tetszettek. Meséltem már gyerekkoromban is testvéreimnek, de igyekeztem mindig valóságos dolgokat mesélni. Tehát reális meséket.

Melyik a legkorábbi emléke?

Volt egy nagyon kis szamárság, azt talán nem is volna szabad elmondanom. Tekintve, hogy nagy család voltunk, öt gyerekkel, én mint

* Kovács Sztrikó Zoltán tartományunk színes és sokoldalú egyénisége volt. Volt a haladó Grimasz karikaturistája és Gál László közvetlen munkatársa a valamikori Vajdaság legmagasabb fokú iskolájának, az újvidéki Pedagógiai Főiskolának tanára, amely tanár-utánképző tanfolyamain a gyakorló pedagógusokat tanította, hogyan készíthetnek szerény eszközökkel szemléltető fizikai tanszereket. A Fizi Karcsi alakjával és rajzaival úttörő volt nálunk abban, hogy a legkisebbekkel megértesse és megszerettesse a természettudományokat, elsősorban a fizikát és a technikai haladást. Gazdag élete utolsó éveit a Természettudományi Kar munkatársaként csendes munkával töltötte, majd röviddel nyugdíjba vonulása után csakhamar, még csendesebben elhunyt. Mégis mint egyéniség sokat jelentett kulturális életünkben annak ellenére, hogy közéleti ember sohasem volt.

Vékás János hosszabb beszélgetéssorozatot folytatott Kovács Sztrikó Zoltánnal, a hangszalagjáról itt teszi közzé a beszélgetés lényeges részeit. Szerkesztőségünk szándéka, hogy a jövőben is közöljön egy-egy interjút Vékás János gazdag dokumentációs anyagából közéletünk, elsősorban kulturális életünk kiemelkedő személyiségeinek munkássága előtt tisztelegve.

idősebb gyerek a nagyanyámmal a konyhában aludtam. Ott tartották a kiscsirkéket is. Ötéves lehettem, amikor egyszer ki akartam bámulni az ablakon és valahogy ráléptem egy kiscsirkére. Szörnyülködött a család, jaj, mit csináltál! Mondom, hát én mondtam neki, hogy pardon... Nagyon finom gyereknek indultam, később az élet kissé eldurvított...

Emlékszem, lerajzoltam, ahogy a marokkóiak jöttek be a szerb katonákkal, írtam kis szöveget is hozzá, nyomtatott betűkkel, mert hétéves korban az ember még nem sokat tud írni. De azért lényegében egy képes riport volt az. Nagybátyáim közül az egyik főkertész volt, az ellátott papírral és ceruzával. Meg kellett mutatnom neki a rajzokat, és akkor újabb füzeteket, ceruzákat kaptam, s mindig megdicsért. Festőművész szerettem volna lenni.

Ötödikes koromban igazi rossz kamaszkölyök voltam. Angyalkákat rajzoltam egész tanév alatt a bajai temetőben a sírokra, akkoriban főként azok érdekeltek, nagyon bájos kis angyalkák ugráltak vagy ültek ott a sírokon. Tehát a temető volt a fő szórakozóhelyem, azon mentem mindig keresztül, újabb ösvényeket keresve. Az eredmény megvolt. Ötödikben kegyetlenül elbuktam, méghozzá öt tantárgyból, a négy nyelvből és történelemből. Apám, mint jó pedagógus, még fel se pofozott. Elvezetett Ascher Askenazihoz, egy nagyon intelligens fametsző mesterhez. A nyári szünidőt tehát nem strandolással töltöttem, hanem ott voltam az üzletben, feltöröltem, fölsöprögettem és csináltam a metszeteket. A nyár végén apám megkérdezte: Itt maradsz a mesternél, vagy pedig tanulsz tovább? Mondom, inkább tanulok. Ismételtem az ötödiket és aztán sikerült átmennem magyar tagozatba. (Addig szerb tagozatban voltam.) A magyar tagozaton bizonyos doktor Petényi Gyula felkarolt. Talán katonatársa lehetett apámnak, vagy valami pedagógusi kapcsolat lehetett közöttük, agyondicsérte a dolgozataimat, egyszerűen költőnek és hadvezérnek neveztek ki, úgyhogy ettől inspirálva novellákat írtam. Kiss Jóska barátommal nyolcadikban megcsináltuk az Őrtüzet, sokszorosítottuk a szerb jegyzeteket.

Hogyan került először kapcsolatba a fizikával?

Az iskolában a fizikai és vegytani szertár eszközei fönt voltak a szekrény legmagasabb polcán, alattuk pedig az osztálykönyvek és hasonló iratok. 7—8 éves koromban én már oda felmásztam. Fel kellett állnom az alsó polcokra és úgy elértem a villanycsengőt meg a Leclanche-elemet. A patikában szereztem szalmiáksót, és működött is mind a kettő.

A szobámban elalvás előtt megfogtam a 110 voltos áramot és a lábujjaimmal zongoráztam a vaságy rácsain, hogy kisebb vagy nagyobb áramot kapjak. Tehát nekem a véremben volt az áram érzése. De a többi kísérletre is nagyon élénken emlékszek. Mondom, miért ne bontanám én a vizet váltóárammal? Egy nagy befőttesüveget megtöltök vízzel, azt lefordítom egy vízzel telt lavórba, aládugok két grafitceruzát, megvan a két pólus, bekapcsolom a váltóáramba és lesz, ami lesz. Lett is. Kifejlődött a hidrogén és oxigén keveréke, vagyis a durranógáz. A

végén a nagy hőfejlődés miatt átizzott a grafit, és a robbanástól a közelben minden ablak betört.

Aztán volt nekem egy Lajcsics Laci nevű barátom. Mondom neki, te Laci, nem kellene téged megörökíteni? Csinálnánk olyan halotti maszk-félét rólad. Jó, gyerünk — mondja —, adok hozzá pénzt, akármire kell. Megvettük a gipszet, mondom neki, anyád nincs itthon, te lefekszel erre a deszkára és én majd szépen rádrakosgatom a gipszet, előzőleg természetesen beolajozzuk az arcodat, hogy ne ragadjon. Hogy meg ne fulladj, itt a szódásüvegnek ez a csöve, a szádba veszed és azon keresztül lélegzel. Lefeküdt és ráraktam a gipszet, de egyszer csak elkezdett ordítani, süti az arcát a gipsz, mert az köt, s tépni kezdte az arcáról... A legérdekesebb az volt, hogy benne maradtak a szempillái a gipszben, és amikor megcsináltuk a pozitívot, abban az eredeti szempillák voltak!

A szüleim azt mondták; ha már így szeretsz kísérletezni, ne menj te festőművésznek, azok mind olyan bohém emberek és mind úgy félrecsúsznak, legyél te inkább fizikus. Így iratkoztam Belgrádban fizikára.

Hogy élt Belgrádban?

Nagyon szegényesen. Öt gyerek volt a családban, másoknak is kellett, az idősebb nővérem is tanult. Volt egy érdekes esetem. Éppen vegytan vizsgára mentem és nagyanyám nekem ajándékozott egy ódon ezüst órát arany lánccal, mondván: „Nagyon vigyázz rá fiacskám, ez téged érdekel, mint leendő tanárt." Az is nálam volt, meg talán háromszáz dinár vizsgadíj. A belgrádi vasútállomáson összeismerkedtem egy melák alakkal, aki rámkérdezett: „Hát te mit keresgélsz?" Egy olcsó szállodát — mondom —, mert a Balkánban már aludtam, de az tele van tetűvel, bolhával, és tizenketten vannak egy szobában, az nekem nem tetszik. — Tudod mit — javasolta —, gyere velem, a Vapa-gyár mögött van egy nagy szénarakás, azon megalszunk mi ketten. Elmentem vele. Még meséltem neki, hogy a csillagok hogy viszonyulnak egymáshoz, mint a gombostű feje a dinnyéhez. — Jaj de nehéz az a te bőröndöd, mi van benne? — kérdezte. — Hát a könyvek — mondtam. — Ja, igen, azt már tudom — válaszolta —, a könyvek azok nagyon nehezek. Már éjfél felé járt, ott volt a Kleist cirkusz és reflektorfények szaladtak át az égen, még mindig előttem van az a kép. Azt mondja, „da se ne sekiraš", ha neked van valami pénzed, azt szépen kösd egy zsebkendőbe, ha nincs pénztárcád, nehogy kihulljon és reggel mérgelődj. És ha néha látod, hogy eltűnök, azon ne csodálkozz, dinnyét ettem...

Éjfél után kettő felé arra ébredek, hogy nincs semmi. A bőröndöm megvan, de az órám és a vizsgadíjam nincs, a 99 dináros Bata cipőmet, amit levettetett, hogy ne szorítson egész éjszaka, azt is elvitte. Emlékezetembe vésték a bitangot, aki olyan szentimentális dumákkal szédített, hogy ő tartja el az anyját, és mezítláb (szerencsére ruhában aludtam) megindultam a város felé. Locsolták az utcákat, megállítom az első taxit, mondom, kérem, engem kiraboltak, vigyen azonnal a rendőrségre, vagy

az állomásra, hogy megfogjam a tolvajt. Kérdezi, fizetsz? Mondom, a pénzemet is elrabolta. Menj a csudába, mondja, ha nincs pénzed, nincs taxizás. És elhajt. Eljutottam így is a rendőrségre, ott a rendőrök nagy derűje közepette lerajzoltam a tettest, az órát és a Bata-cipőt is, tehát teljesen kész anyagot adtam nekik. Jókat nevettek rajtam, rámondták valami szökött rabnak a rettentő kemény, kérges bakancsát és kitessékeltek. Akkorra már reggel lett. Volt egy Szabó János nevű varrógépjavító mester a Studentski dom környékén. Bementem hozzá és mondtam: „Olyan gyönyörű plakátokat festek magának, csak egy pár dinárt adjon nekem, hogy ebédet tudjak venni." Azt mondja: „Te szélhámos vagy, ismerlek én téged, te csak hazudsz, hogy téged megloptak, te magad vagy a tolvaj."

Ezt én megírtam Szenteleky Kornélnak versben, megjelent a Reggeli Újságban, és Szenteleky nagyon biztató, nagyon kedves pár sort írt nekem. Akkoriban volt valami hét újság, amelynek dolgoztam. A Reggeli Újságnak novellákat küldtem, Hangya illusztrációival, a Grimasznak linómetszeteket, Hitler-ellenes és Mussolini-ellenes karikatúrákat csináltam. Hangya Bandit sikerült beszerveznem, hogy fölöttem lakjon az udvari lakásban, még telefon-összeköttetést is csináltam vele. Hangya Bandi ugyanabban a hónapban, ugyanazon a napon született, mint én, azért barátkoztunk úgy össze. Petar Dobrovićhoz jártunk együtt ingyenes akttanfolyamra. Tehát esti időben ezt kihasználtam. Különben a Bolyai Farkasnak az alapító tagja voltam, az irodalmi szakosztályt vezettem, előadásokat tartottam Bolyai Farkasról és a fiáról, meg Zilahyról, tehát volt ott bizonyos aktivitás. Nagyon érdekes, Belgrádban akkor harmincezer magyar élt.

Jelen volt a Híd indulásánál. Emlékszik azokra a viszonyokra?

Megvolt már tehát a sokszorosító üzem. Kis Jóska egyszer azt mondta, valaki felkeresett bennünket, hogy csinálunk mi egy (...) Megcsináltuk a Továbbot, Hirsch Dezsővel, utána pedig a Hidat. Főként Lévay Bandival dolgoztunk együtt. Egyszer mintha Juhász Ferenc Becskerekre hívott volna bennünket, kérdezte, hogy dolgozik a kultúregyesület.

Éreztük már a háború leheletét. Valamikor 1939 táján csináltam egy linómetszetet. Egy sisakos csontváz katonaruhában a virágzó tavaszi fa mögé bújik. Sok linómetszetem jelent meg abban az időben. Kenyeret, békét, Egy csésze tej, ilyen dolgok. Én csináltam a Híd első fejléceit is, később ügyeskedett a Kis József is, aki nyomdász volt, különben osztálytársam, ezért végig összetartottunk. Ő a felszabadulást követő években meghalt, úgyhogy régi munkásságát nem is nagyon érvényesíthette. Tehát egészen Mayer Ottmár idejéig, de még tovább is, dolgoztam velük, de főként eleinte. Az volt az érdekes, hogy a Hídnál mindenki beadta a kéziratot, de honoráriumra nem tartottunk igényt, örültünk, hogy megjelennek a cikkeink. Néha aztán mégis volt tiszteletdíj.

Milyen kapcsolatban volt akkor a Híd a munkásmozgalmi szerveződéssel?

Inkább csak lelki beállítottságban. Kis Jóska eljárt a szakszervezetbe, de különösebb kapcsolat nem volt. Annyi, hogy a munkások maguk is írtak és felléptek. Lőrinc Péter (Lőbl Árpád) is korán bekapcsolódott, Gál Laci is cikkekkel. Különben Lévay Bandi közvetlen szomszédunk volt, ő még a nővéremet is cikkírásra serkentette Bebel könyvével kapcsolatban.

Volt egy érdekes vitám bizonyos Dobai álnévvel, volt egy természettudományos cikkem és belekötött ez a bizonyos Dobai. Egy vitairatom volt ezzel kapcsolatban, de materialista álláspontot képviseltünk mindketten.

Dobai Mátyás Cseh Károly álneve volt.

Úgy van, az a híres Cseh Károly. No igen, csodálatos is lett volna, ha a fizikához nagyon ért.

Mi volt a vita tárgya?

Nem tudok már pontosan visszaemlékezni, de általában a matéria és energia közötti viszony. Tudom, hogy az atomenergiára is felhívtam a figyelmét, voltak már kezdeti kísérletek, a Rutherford-féle első transzmutációk. A modern fizikát az egyetemen is kísértem és a Természettudományi Közlöny minden számát végigrágtam, tehát ilyen téren eléggé olvasott voltam. Ezt a cikkemet különben később felhasználhattam újraválasztásoknál is, ötször választottak újra a főiskolán és az egyetemen.

A Hídban jelent meg a Mesél a hatodik emelet című novellám, abban azt írtam le, hogyan élnek az egyetemisták Belgrádban. Nekem például volt suszterfelszerelésem, hogy a cipőmet megfoltozzam, magam festettem a szobámat forró mésszel, le is pattogott gyönyörűen. Emlékszem, éppen akkor liften mentem fel egy gyönyörű selyemruhába öltözött fiatal nővel együtt, és én mindig meghatódok a nőktől, ha selyemruhában vannak, emlékszem még a ruha csíkozatára is, de nem mertem hozzá szólni, mert csak egy meszes szegény diák vagyok, ő pedig egy elegáns kis hölgy, aki nem áll szóba egy ilyen munkáskinézésű egyénnel. Különben a hatodik emeleten, ahol csak munkások voltak, még kályhám se volt, vettem egy deszkát, a falra erősítettem és arra raktam a könyveimet. Aztán volt egy jó vastag spiráldrótom, azt két szögre felerősítettem és rákapcsoltam a lift villanyhálózatára, az melegített, mondom, talán csak nem fog meg a háztulajdonos. Egyszer találkoztam vele a liftben. „Mi az — mondta —, maga ott lakik a munkások között?" Mondom, ott élek, nekem az ott jó, kellemes. Ha kinézek az ablakon, látom a Száva ezüst folyamát, ott a Száva és a Duna torkolatánál. A manzárd kicsit hideg, de azt kibírja a diákember, fiatal szívvel. Az mondja, „szóval maga magyar. Pa i moj hauzmajstor je Madjar, ali je majstor čovek!" Ez nagyon megmaradt az emlékezetemben és megfogadtam, ha már magyarnak születtem, igye-

kezni fogok, hogy legalább „majstor čovek" legyek, hogy elismerjék a szakmabeli tudásomat.

Hogyan kezdett gyerekeknek írni? Hogy született Fizi Karcsi?

25 éves koromban megnősültem. Akkor még csak Grimasz-karikaturista voltam a Gál Lacinál, összebarátkoztunk és a szomszéd szobában megismertem az öreg zsidó nénikét, akinek az unokáját, a Julikát, aki látogatóba járt Szegedről, feleségül vettem. Ő 17 éves volt akkor. Gondoskodni kellett róla, hogy legyen mit ennünk. A Naplóhoz szegődtem és volt úgy, hogy a Napló szerkesztői fizették ki az egész havi kosztomat, különben éhen haltunk volna. Társadalmi munkásságom nem volt olyan jellegű, hogy politikai cikkeket írhassak, hát a gyerekmese állt hozzám legközelebb, amúgy is szerettem mesélni. Most, hogy az Újvidéki Rádióban komoly fizikusokról kell beszélnem, ez sokkal nehezebb, mint mesélni fizikai eszközökről, jelenségekről gyerekek számára. Az utcán most is elkaptam egy apró kis kölyköt, mindjárt mutattam neki a fényképezőgépemet, és általában a bőgő gyerekeket imádom, a feleségem is imádta volna, de nekünk, sajnos, nem volt. Így más gyerekeinek mesélünk, ez egy bizonyos kompenzáció.

Hogy miként született a Fizi Karcsi? A legjobb gyerekkori barátom Karcsi volt, Beszédes Károly, most Belgrádban elektromérnök. Nagyon sokat kísérleteztünk gyerekkorunkban, így született a Fizi Karcsi név. Ez egy gyűjtőcím, amelynek keretében igyekeztem minden jelenségről valami egyszerű kis történetet kitalálni, hogy legyen valami az atomhajtásról, az anyagátalakulásról, de legyen a Napról is, meg hogy milyen viszonyban vannak a bolygók a Naphoz képest, legyen az erőszakosságról és a durvaságról is egy kis nevelés, hogy nemcsak a futball a világ, hogy megmutassam a munka örömét és a természet ezer arcát, ez volt a célom. Szívesen olvasnám fel ezeket a meséket még halálom előtt, talán adnak egyszer rá alkalmat a rádióban. Az a híres politikus itt Újvidéken, a malomipari munkás volt, a Laták sógora, az mondta mindig: „Nagyon szeretem olvasni a maga gyerekmeséit, mert amit én valamikor tanultam az iskolában, az egyszerre felélénkül bennem." Gondoltam, nem tanultad te azt soha az iskolában, de örülök, hogy ilyen gyerekmese formájában beveszed. Mert mégiscsak a természet ismeretét terjesztem, ha így áttranszponálva is, hogy emészthetőbb legyen. Ez becukrozott orvosság.

Orvosság? Mi ellen?

Valamivel ki kell tölteni az agyat, mert ha egy koponya üres marad, abból terrorista lesz, vagy alkoholista, vagy narkomán. Ebben a világban, ahol az értékek csak munka révén teremtődnek meg, ilyen irányban kell nevelni az ifjúságot, nem pedig arra, hogy csak álmodozzon. A fizika az összes mesterségek alapjait ismerteti. Aki nem ismeri a fizikát, az nem lehet újító, se feltaláló. Mi nagyon szívesen osztogatjuk ezt a két titulust. Egy tanítványomból, akiről azt gondoltam, hogy érti a fizikát, valami igazgató lett, és egyszer az utcán megkérdeztem tőle, mivel foglalkozik. Azt mondja: „Igazgató vagyok, de külön-

ben tudományos disszertációkkal is foglalkozom. Rájöttem arra, hogy a nyomás nem egyenlő erő osztva a felülettel, nem ám!" Hát mi — kérdeztem. Azt mondja, az erőt meg kell szorozni a felülettel, mert ő ezeket a műanyag hamutartókat préselve rájött, hogy minél nagyobb a felület, annál nagyobb húzóerő kell hozzá, és ilyesmik... Mondom, nézze, a tudományos felfedezés nem olyan nagyon közvetlenül a felszín alatt van, hanem kissé mélyebben. Nem lehet ilyen alapvető fizikai dolgokat egyszerűen csak úgy „föltalálni" és abból doktorálni. Van még különben egy muzsikus ismerősöm, aki az idegemre ment egyrészt azzal, hogy rettenetesen sokat köpködött, másrészt, hogy mindig azt mondta, van neki egy új gondolata. „Odaerősítek egy autó elé egy mágnest, és éppúgy, mint ahogy a ló húzza a kocsit, ha elébe teszünk egy szénacsomót, a mágnes úgy fogja húzni az autót." Én, mondom, kitaláltam valami mást: egy olyan trombitát, amelyet nem a vékony végén kell fújni, hanem szívni kell a vastag végén (az illető ugyanis kürtös az Operában). Azt mondja, ahhoz te nem értesz. Hát mondom, te meg nem értesz a mágnesességhez.

Volt még egy érdekes emberem. Valahonnan vidékről minden évben eljött azzal, hogy bemutatja örökmozgó gépének a legújabb változatát. Azt mondja: „Látja ezt az ingát, ezt kicsit meg kell csak suhintanom, jobbról és balról egy hajszálrugó van, és akkor ez megy heteken át. Ezt én már Londonban bemutattam, mert a fiam ott karriert csinált." — Bemutatta? — kérdeztem. „Igen, a tudósok összejöttek, mosolyogtak, nagyon szívesen fogadtak." — De ide figyeljen — mondom —, nem mehet az az inga energia nélkül, maga kipróbálhatja, köthet egy téglát egy kötélre és rá az eperfára, hogy lengjen, akkor is egy bizonyos idő múlva megáll, általában újabb energiabefektetés nélkül nem mehet semmi. De ő csak azt hajtja: „Ez nekem sikerülni fog, ezt én tovább fogom tökéletesíteni. Hanem, hogy maga meghallgatott engem, és most már tizedszer, itt van megint egy öt literes köcsög méz. Tudja, én méhész vagyok. Fogadja csak el nyugodtan. Aztán ha újabb találmányom lesz, majd megint jövök."

Türelmes volt az emberekkel?

Nagyon. Végtelenül szeretem az emberek kíváncsiságát. Nekem csak az elfásult ember az iszonyatos. Attól menekülök. Vagy az öndicsérő ember, de, sajnos, én is sokszor ebbe a hibába esek. Az emberek kíváncsisága viszont nagyon érdekel. Például abban a szatellita-korszakban az Ivšić nyomdász a Magyar Szóban esténként úgyszólván nyolctól tízig állandóan gyötört kérdésekkel, én meg boldogan válaszolgattam neki (különben erről Čačakon is tartottunk előadást, a szabadkai Népkörben is néhányszor, akkor Adán, Moholon...). Érdekes, hogy milyen nehéz az embereknek valamit megmagyarázni, ha hiányoznak bizonyos alapfogalmak. Az Ivšićnél az volt a fő probléma, hogy az a szatellita miért nem esik le. — Nem esik le — mondtam —, mert van egy tehetetlensége, az a bizonyos centrifugális erő, amivel igyekszik a megforgatott kerékpárkerékről a sár megszabadulni. De aztán

van a szatellita és a Föld között egy vonzóerő, és a szatellita azon a pályán kering, amelyen ez a két erő egyenlő. Így kering végeredményben a Hold és a Föld körül, a Föld a Nap körül, ez egy természeti tünemény, bizonyos Isaac Newton magas matematikai számításokkal bizonyította. Másnap aztán megint beivott egy kicsit az én Ivšić barátom, s rákezdte: „Tanár úr, mesélje csak a szatellitát!" Mondom, megy az a szatellita, két erő egyenlő egymással..." „De miért nem esik le?" Azért, mondom, mert nem tudja, hol van a le. És elmondtam neki tízszer is, húszszor is boldogan.

És akkor láttam, hogy a gyerek a leghálásabb publikum. Annak érdemes mesélni, az olyan, mint amikor a friss földbe az ember elhinti a magot, az bizonyára kihajt és biztos eredményt hoz. Tanítványaimnak a szavaiból meg a hozzám való viszonyulásukból láttam, hogy nem volt hiábavaló a fizikának az a sokirányú propagálása. Biztos vagyok benne, hogy beléjük épült. A nagy fizikusoknál is mindig volt valaki, aki fölkarolta és irányította őket. A szerencsétlen kőműves fiából lett a Gauss, annak köszönhetően, hogy Humboldt professzor felkarolta. Nem beszélve Faradayről, aki könyvkötősegéd volt és úgy vágódott be a professzorhoz nagy nehezen, hogy az előadásait szépen bekötötte, bevitte, és így vették fel üvegmosónak. Aztán itt van Röntgen, akit kivágtak valami kis semmiség miatt az iskolából és mégiscsak igyekezett bizonyítani, hogy ő azért ember, hogy tud értéket teremteni. Elbukni nem szégyen, mindenki elbukhat, de utána lábra kell állni. Így én is elbuktam, mondom, ötödikes koromban, de legalább megedződtem. A rajzolást utána se tudtam abbahagyni, de aztán már jobb helyeken rajzoltam.

A Fizi Karcsi kalandjain kívül van még egy könyve, A lábfülesek bolygóján. Erről még nem beszéltünk.

Volt egy Buksi című lap. Bogdánfi mondta: csináljon abba valami különleges, fantasztikus dolgot, olyan lábfüleseket, maga Sztrikó. Engem általában, de apámat is gyakran Sztrikónak neveztek, pedig az a Kovács Sztrikó valahogy összetartozik, és nem szeretem, amikor nagyon lesztrikóznak. De mindegy, én csak Sztrikó maradtam, és gondoltam, ez érdekes is lenne. Egyáltalán az ötlet, hogy valaki elkerül egy olyan bolygóra, ahol minden fordítva van, mint itt. Írtam olyan meséket, amelyekben a hinta fölfelé libeg, a fák és növények beszélnek, de van bennük kaland, bennük van az egymásrautaltság gondolata is.

Érdekli, hogy hova jutottak el a könyveiben szereplő ötletek, gondolatok?

Érdekel. Nagyon jól esett, amikor hallottam, hogy a Könyvvilágban kétszer is keresték *A lábfülesek bolygóján* című könyvem. Tehát valaki beleolvasott, és látta, hogy abban több van, mint amennyit a gyerekeknek szánnak. Vannak ott rejtett gondolatok is. Valahogy úgy kell írni, hogy az jövőbe mutasson. Nem mondom, hogy amit megírtam, az örök

életű. Nagyon messze áll attól, nekem mégiscsak mellékfoglalkozásom volt a gyermekirodalom.

Beszéljünk akkor most főfoglalkozásáról. Hogy került az egyetemre?

A megszállás alatt a szabadkai gimnáziumban tanítottam. Egyszer csak jött egy rendelet, hogy engem az újvidéki szerb tannyelvű gimnáziumba helyeznek át, fizika és magyar nyelv tanítására. Nagyon kellemetlen volt, mert anyám és feleségem is Szabadkához kötött, de kénytelen voltam elvállalni. Újvidéken volt a diákok között egy Djurić nevezetű nagyon értelmes fiú, aki később Amerikában doktorált, az volt az egyik kedvenc tanítványom. Ő az én szerbül igen gyengén fogalmazott előadásaimat másnapra stilárisan gyönyörűen kijavítva sokszorosította az egész osztály számára. A felszabadulás után a papája, Branko Djurić hívott engem a tanárképző főiskolára. Ott nagyon szépen dolgoztunk Djuričtyal, Ćulummal és dr. Jankovićtyal. Tíz évig voltunk ott, akkor a tanárképző főiskola megszűnt, úgy kellett határoznunk, hogy megszűnjék. Egy ideig a technikai főiskolán dolgoztam honorárisan, a feleségemet természetesen már lehoztam, lakást is kaptam még 1946-ban, és akkor megkíséreltem bejutni az egyetemre. Fel is vettek mint előadót. Kortársaim különben akkor doktoráltak, úgyhogy kellett valaki, aki húzza az igát, tehát több órát is tartson, mint a norma, mert az egyetemi norma csak két-három óra, én pedig 12 órával dolgoztam egész 18 évi egyetemi „karrierem" alatt. Közben Szabadkára is jártam, ahol magyarul adtam elő a fizikát, mert ott vegyészeink és matematikusaink voltak. Sokszor mondta a feleségem, milyen fáradt vagy, nem megbeszéltük, hogy Szabadkára már nem jársz? Mondom, igen, de ezt nem lehet félbehagyni, ott emberekről van szó, van egy harminc hallgató, aki engem vár, és nincs senki, aki vállalja, hogy magyar nyelven ad elő fizikát, oda járnom kell. Így volt.

39 év szolgálat után, korom folytán, mert már 67 éves voltam, nyugdíjaztak. De nagyon bántott, hogy nincs meg a 40 munkaévem. Eszembe jutott, hogy voltam én újságíró is előzőleg, nem akartam mindjárt tanár lenni, mert tudtam, hogy valahol Kosovska Mitrovicán vagy Prizrenben kaptam volna állást, és nem volt kedvem ehhez. Így a Naplónál dolgoztam, csináltam a Hitler-ellenes karikatúrákat, és Arányi Jenő után én szerkesztettem a gyerekrovatot, a Habostortát. Rajzoltam, illusztráltam, a vasárnapi számokba mindig 8—10 linómetszetet készítettem, nagyon színes szép százoldalas számok jelentek meg ebből az újságból az illusztrációimmal. Tehát eszembe jutott, hogy újságíró is voltam, elmentem a társadalombiztosítóba, Szabadkán és a hiányzó egy év helyett három évet találtunk, amit minden további nélkül elismertek. Ez nekem erkölcsi szatiszfakció volt, hogy mégis dolgoztam, nem léháskodtam. Közben színházi díszlettervező is voltam. Igaz, néha túl nagyra sikerültek a díszletek, úgy hogy nem fértek be a színpadra a színészek, s akkor ki kellett dobni pár széket. Akkor is szenvedélyesen foglalkoztam fényképezéssel, üzleti hirdetéseket készítettem diapozitívra. Még most is emlegetik, akik megrendelték tőlem.

A háborúban sokszor találkozott a halállal?

Annyiban, hogy tizedelték az embereket, hogy azt mondják, most te fogsz ideállni a gödörbe, és ha jön az amerikai tank, akkor kiugrasz és ráereszted azt a páncélfaustot. De engem valahogy mindig kimustráltak. Rajzolással, térképkészítéssel meg fortifikációs ásásokkal megúsztam valahogy. Volt még egy másik esetem is a halállal. Az Elba folyón kellett átmenni egy schiffel és a németek csak ordítoznak a magyarokra: los, los! Előző éjszaka álmomban anyám azt mondta, hogy mindenem el fog veszni, vegyem magamhoz, ami értékes. Kivettem a hátizsákomból a diplomám meg a festékeimet, hogy tudjak rajzolni. És mi történt? Az Elbán óriási hullámok jöttek, a hajó elkezdett dobálózni és ledobta a kocsinkat a holmival együtt, volt rajta még tokaji is egy egész hordóval... Soha többé nem jutottam a holmimhoz, de a diplomám a zsebemben volt. Egy orosz filozófiatanárom (Velikovnak hívták) mondta, hogy az emberekben megvan az életösztön és a halálösztön, és attól kell menekülnünk, hogy a halálösztön uralkodjék rajtunk. Szükséges mind a kettő, mert sokszor vállalni kell a veszélyt, de harmóniát kell tartani közöttük.

Lehet, hogy valamit másként is csinálhattam volna, de nem sokat. Örülök, hogy a halálos veszedelmekből, amikor kihurcoltak Németországba, végül mégis ép fejjel hazaérkeztem. Kórházautón, mert a lábam elgennyesedett a sok gyaloglástól meg fagyástól. Lövegtalpakon hurcoltam át magam, végül Schleswig-Holsteinbe jutottam, de előbb megjártam Stargartot, most Sczeczin Lengyelországban, méghozzá legfőképp gyalog vagy lövegtalpon hasalva, mert én nem voltam úriember, nem voltam tiszt a magyar hadseregben, hanem csak olyan „csatlós", aki örül, hogy él. A szerb hadseregben elvégeztem a tisztiiskolát, és nekem fájt a bizalmatlanság. Apámat is lecsetnikezték, pedig ő első világháborús hadnagy volt. Én nem, én hadapród őrmesterként végigvergődtem ezt a háborút és életben maradtam. Örülök, hogy nem vitézkedtem. Volt egy zsidó barátom, Alstein Edének hívták, az mondta: „Te Zoli, most vigyázz, jön ez a háború, gondold meg, ha te hősködni akarsz, akkor valószínűleg elvész a fejed. Te igyekezz túlélni ezt a szörnyű időszakot, amely most következik." Sajnos, az én Edém nem került életben haza, mint ahogy a Mikić Batót is lelőtték a szabadkai állomásnál. Az is jó barátom volt, gyerekkori barát. Nem vagyok egy nagy, jelentős személy, én egy tucatember vagyok, de igyekeztem becsületesen megállni a helyemet a tucatságomban.

Számomra épp az a lényeges, hogy rettenetesen sok sztereotípiától sikerült megmenekülnie.

Nagyon sok sztereotíp ember vallásos angyalmesékkel etet engem, de valami karrierizmus van abban, valami helyezkedés. Kevés ember mer a saját fejével gondolkodni, hanem frázisokba kapaszkodik, és sok esetben nem is tudja megindokolni azt, amiben hisz.

A XX. századi fizikusok általában filozófiával is foglalkoznak. Miért?

Azért, mert a fizika tele van meghökkentő dolgokkal. Itt van például a lézer-sugár, vagy a félvezetők kérdése.

Szóval úgy gondolja, hogy a fizikus akkor fordul a filozófiához, amikor valamiről még semmit se tud?

Igen, erről van szó, hogy a dolgokat túlságosan felszínesen tudjuk és minden törvény csak egy bizonyos intervallumban érvényes, azon kívül már új törvények jönnek. Itt van például egy kis digitron működése. Kevés fizikus van még, aki ezt alaposan megmagyarázza, de használni már tudjuk, ugyanúgy, mint ahogy valaki mondja: nekem van egy hároméves kölyköm, az már ért a televízióhoz. Kérdezem, mit ért? Megnyomja a gombot és már látja a képet. Meg tudja nyomni a gombot. A dolgokat túlságosan felszínesen ismerjük, olyan mélységig jutottunk, mint az almának a héja, tehát nagyon gyönge kukacok vagyunk. Einsteinnek van egy nagyon érdekes mondása: „Téves volna azt gondolni, hogy az agyunk teljesen objektív mérőeszköze az igazságnak, mert olyan motivációkkal modulált, amelyek miatt az igazságot közvetlenül nem ismerhetjük meg." Mi csak bizonyos vonatkozásait tudhatjuk meg.

Mire lenne a legkíváncsibb?

Arra, hogy mikor találnak fel egy olyan készüléket, amely az agyban lejátszódó folyamatokat kivetíti. Most általában a biofizikának van óriási perspektívája. Karinthy *Utazás a koponyám körül* című könyve állandóan ott van előttem. Karinthy-imádó vagyok. Karinthy végtelenül sokat inspirált, annyira, hogy voltak meséim, amelyekről később felfedeztem, hogy Karinthy, más formában ugyan, de már megírta őket.

Érdekli a történelem?

Történelemből buktam meg annak idején, és most kezdek olyan érési fokra jutni, hogy kezd érdekelni. De különben az az annyira relatív szemlélet, hogy a piros oldalról nézem-e a feketét, vagy a fekete oldaláról a pirosat, az valami egészen más. Rettenetesen háborúellenes vagyok, és érthetően, hiszen életpárti vagyok. Sajnos, Adlert nem nagyon adják ki, pedig nagyon fontos, amit a hatalmi ösztönről ír. Hogy „majd én megmutatom, ha én leszek az úr". Valaki azt írta, hogy az embereknek több szabadidőt kell adni, hogy kulturálódjanak. Mi történik? Adj neki több szabadidőt? Még többet fog zabálni, még többet fog járni futballmérkőzésre, üvölteni, még kevesebb értéket fog termelni, még jobban elrontja a saját életét. Tehát nem biztos, hogy a felszabadult idejében olvasni fogja majd Kantot, Hegelt, vagy nem akarok maradi dolgokat mondani, például Nietzschét. Az olvasást és a jó előadásokat vonzóvá kell tenni az emberek számára, és értéket kell adni. Van, aki leül a tv elé és mindent felfal, mindent bámul. Ismerek jó, érdekes embereket, akiknek az életük most, a televízió-korszakban teljesen egyoldalúvá vált. Rátapad a szemük a tv-re. A Science et vieben, az járt nekem 15 évig, volt egy karikatúra: egy hason fekvő csecsemő bámulja a tévét, alatta a szöveg: „Neki öt teljes esztendő az életéből a tévével fog eltelni." És nem lát semmit, csak ugrándozó majmokat.

Valószínűleg azért nézik sokan a tévét, mert lusták vagy félnek gondolkodni. A tv kész programot ad. A gutembergi eszközök viszont választás elé állítják az embert.

Ez olyan, mint az a húskonzerv, hogy nem kell semmit se csinálni. Bevallom őszintén, én úgy sütök, főzök, mint egy jó háziasszony. Szépen megsózom azt a csirkét vagy pulykát, tepsibe teszem és akkor élvezem a fizikát.

Szereti a rendet?

Jaj, ez nagyon fogas kérdés. Szeretném, de, sajnos, inkább káosz van körülöttem. Néha összerakodok, de aztán megint rendetlenséget csinálok. Ki tudja, egyáltalán nevelhető-e rendre valaki, aki eredetileg bohém beállítottságú, eltűri maga körül a rendetlenséget. Van a rendben egy bizonyos unalmas egyöntetűség. A természet káoszból áll, kaotikus mozgása a molekuláknak, de óriási teljesítményt lehet elérni vele a rendnek, a rendezettségnek a hatása alapján. Én persze csak fizikai analógiákban tudok gondolkodni, a katonai rend az egész más... az, hogy feküdj, pihenj, feküdj, és a végén lődd agyon az ellenséget.

Hisz a sorsban?

Kicsit furcsa religiózus elképzeléseim vannak. Nyolcadikos gimnazista koromban írtam egy verset:

Olyan vagyok, mint bárki más,
pár erényem van, száz hibám,
de sok irigyen nézhet rám,
egy kincsem van, az akarás.

Tehát én az autoszuggesztiót, az akarást, a dolgok célszerű véghezvitelét tartom a legszentebb dolognak. Teljesen privát kérdés, hogy ki miben hisz és hogyan képzeli el az istent. Haeckel írja: „Ha az ember olyannak képzeli Istent, mint amilyen ő, ez épp olyan, mintha egy vekkeróra azt mondaná, engem egy nagy vekkeróra készített." Fel kell az embernek készülnie arra, hogy fogékony legyen a természet impulzusaira.

Könnyen tudott bánni az emberekkel?

Nem mondhatom, hogy nagy összeütközéseim lettek volna. Volt, hogy hiúságomban megsértettek és akkor túlságosan gyorsan és hevesen vágtam vissza. De különben az én elvem az, hogy minden emberben fel kell fedezni az értéket. A hadifogságban valami ezer kilométert gyalogoltam együtt egy férfival, 40 kilométereket naponta. Azt mondta az illető, hogy gimnáziumot végzett. Kérdem tőle, tud valamit a cosinusról? „Hallottam róla valamit" — mondja. Hát mire vonatkozik? Tíz perc alatt kiderült, hogy nem végzett gimnáziumot. Mondom neki, vallja be, milyen szakmát tanult? Azt mondja, én pék vagyok. Hát akkor arról meséljen, az egy zseniális dolog! Csodálatos kalorimetriai dolgokat mesélt, hogy a kiflikkel hogyan próbálják ki a kemence hőfokát, bámulatos kalorimetriai tudása volt. A parasztnak

bámulatos mezőgazdasági tudása van. Csak meg kell hallgatni, hogy ő hogy vet, az mind izgalmas dolog. Tehát nincs unalmas ember. Kosztolányi írta valahol: „Kinézek az ablakon és elgondolkozok, szerencsétlen írók, azt mondják, nincs témájuk. Ahány ember elvonul az ablak alatt, annyi regény!"

Sokat utazott?

Nem sokat. Egyszer voltam Párizsban, egy nagyon jó barátom, dr. Kunetz Géza mérnök, olajkutató, akinek a szüleit elhurcolták Auschwitzba, ő pedig elment Párizsba és megnősült egy francia nővel, ő volt olyan aranyos és meghívott. Aztán voltam még Kölnben egy tanszergyárban, ott láttam, hogy a németek milyen szerény felszereléssel, milyen szerény helyiségekben milyen mesés eszközöket készítenek. A röntgenosztályon egy kis tökmag, 12 éves kölyök, mintha szappanbuborékot fújna, csinálta az egyik röntgencsövet a másik után. Az a kölyök már bevezetődik a termelőmunkába, megszereti azt. Mint Gauss esetében, amikor az a herceg, aki ott egy dölyfös főúr lehetett, egy feudális atyaúristen, az is rájött arra, hogy ebben az észt kell kifejleszteni. Több haszna lesz az országnak abból, mintha csak a téglákat rakja egymásra, amit egy bárgyú iszákos egyén is el tud végezni. Nagyon nagy dolog meglátni a palántában a jövendő alkotót. Nem tudom, meséltem-e, hogy a belgrádi egyetemisták körét az én indítványomra (igaz, hogy nekem ezt Slobodan Ristić szuggerálta) nem Ady Endre-körnek, hanem Bolyai-körnek neveztük el, mert nekünk műszaki értelmiségre is szükségünk van, nem csak irodalmárokra. Nagyon szép dolog az, hogy legyenek irodalmárok, hogy a költők nyakló nélkül írják a verseket, de olyanok is kellenek, akik nem csak utánozni tudják az Amerikából jött sémát, hogy megcsinálják azt az elektromos számítógépet, amelynek egyszerre csak a hamuját találjuk meg, mert nem szakember nyúlt hozzá. Amikor egyszer Kašanin jött a technikai fakultásra, akinél rettenetesen sokan buktak, azt mondta a hallgatóknak: „Tito még 45-ben évente száz mérnököt tervezett. Én nyolcat." És nem lett semmi baja, mert a kormányzatunk is azt akarta, legyen nyolc, de az igazi mérnök legyen, ne csak adminisztratív személy. Tehát mindig tovább kell mélyíteni a tudományokat. Én pl. az egyetemen 18 évet, a főiskolán tízet tanítottam, tehát ez 28 év, de minden órára újrafogalmaztam a jegyzeteimet.

Szigorú volt?

Azt mondják, szigorú voltam. De nézze, én magamhoz is szigorú voltam. Mindig azt mondtam, maguk csak negyedannyit tanuljanak, mint ahogy én állandóan kísérem az új irodalmat, és megkapják a tízest. De itt már tökéletesen kell tudni a szakmát. Maguknak jobbaknak kell lenniük nálam, különben nincs evolúció, különben visszamegyünk a majmokhoz.

Hogy emlékszik vissza a háború utáni szerkesztőségi életre? Vannak ilyen emlékei?

Vannak. Például Girizd Laci meg Fodor Pali utazott hozzám Sza-

badkára, hogy megbeszéljék velem a címlapot, és általában nagyon nagy akarat volt bennük, hogy az embereket aktivizálják. Ács Jóska mindjárt eljött, a régi rajzaimat keresték Sáfrány Imrével vagy még valaki más festővel, tehát törődtek az emberekkel. Jártunk az élőújságokra, az is bennem él még, nekünk volt igazunk a dologban, nem szégyellem azt a rengeteg Tájékoztató Iroda elleni karikatúrát. Télvíz idején mentünk, Rehák László tartotta a nagy előadást, és akkor nekem karikatúrával ki kellett jönnöm, ezer dinárt kaptam különben egy-egy karikatúráért. Tehát az újságírással 1935-től állandóan kapcsolatban voltam. Általában a felszabadulás után az emberek bizalommal fordultak hozzám és nem felejtették el, hogy kik voltak azok, akik régebben, tehát 1945 előtt dolgoztak. Nem kellett tülekedni, hanem felkarolták és nógatták az embert. De még most is Mucsi Jóska mindig mondja, hogy a Fizi Karcsit folytassam tovább. Néha furcsállották, hogy egyetemi színvonalon igyekszek előadni, és emellett a gyerekeknek mesélek. Miért? Ez kiegészíti egymást. Nem szabad egyoldalúnak lenni és fölényeskedni, absztrakciókkal és aspektusokkal dobálózni, azzal még nem leszek nagyobb tudós. Abban a kissé gúnyregényemben, a *A lábfülesek bolygóján* című̈ben (azt érdemes lesz egyszer alaposan elolvasni) írom, hogy amikor egy festő egy barackot lefestett, fölvisítottak: ez egy barack! Ezt meg lehet ismerni! Ezt az embert el kell tüntetni, mert ez olyant fest, hogy meg lehet érteni! Olyat kell festeni, hogy azt érezze az ember, hogy nagyon buta hozzá! Még gyermekkoromban, amikor kötelező volt a templomba járás, láttam, hogy a mise elején a csengetéskor mindenki lecsapja a fejét és veregeti a mellét: én bűnöm, én igen nagy bűnöm. Akkor mindig fölemeltem a fejem és azt néztem, hogy most mit történik, mit csinál közben a pap, én arra voltam kíváncsi. Nem szeretem a rejtett, susmus dolgokat.

Mióta van nyugdíjban?

Két és fél—három éve. Elég magas volt a tízévi átlagom, mert a szabadkai tanításomat is beszámították. Mondom is a Minda Tibornak, te világ közepe, szervusz, tudod, hogy nekem iszonyatosan magas nyugdíjam van? Olyan boldog vagyok, én azt el se tudom költeni. Nagyot nevetett rajtam. Valamikor Zrenjaninba jártam tanítani Žika Ćulummal, ott barátkoztunk össze Mindával. Vagy pedig a Nagy Feri, én nagyon szeretem azt az embert. Anyámnak tanítványa volt és engem komoly szakembernek tart, mert az anyám olyan volt. Vannak politikusok, akik nagyon közel állnak hozzám. Nekem különben a politika nem fekszik.

Próbálkozott politikai pályafutással?

Nem, nem. Egyszer volt egy nagyon érdekes esetem. Mondja nekem Halasi Rózsa: „Kovács Sztrikó, maga tudja, hogy mi lesz? A szindikátus elnöke. Az elvtársak azt mondják: magának olyan a múltja, hogy egyrészt kritikus, másrészt pedig a politikai dolgokra sem érzéketlen,

s ezért erre nagyon alkalmas." És csalétekként, mintha már a gonosz nyelvek jelentése eljutott volna a fülébe, azt mondja: „Tudja, milyen gyönyörű titkárnőt kap ahhoz? Mindent a világon megcsinál az!" Mondom, tudja mit? Én nem leszek soha a szindikátus elnöke. Mert ha a párt nem fogja megvédeni a munkás érdekeit, akkor én mint pártonkívüli nem fogom megvédeni. Ez a párt a munkások pártja, én nem fogok szindikális vonalon opponálni a pártnak, mert nekem az ilyesmi nem tetszik. A szerb közmondás azt mondja: Neću šut sa rogatim. Tehát ez volt az én politikai karrierem. Kérdeztem én a Lőriktől, az egyik kollégámtól, aki 45-ben, amikor mindjárt kineveztek, támogatott, biztatott és még kölcsönt is akart adni: Miért segítesz te engem? Azt mondta: „Tudod, te voltál a legközelebb az eszméhez." Én ezt így is tartottam. Legközelebb voltam az eszméhez, mert az eszme végeredményben a munkásérdek és a munkás az, aki az értéktöbbletet teremti.

Voltak nehéz időszakai az életben?

A feleségem halála után, amikor bőgve adtam elő. Csurgott a szememből a könny, és közben diktáltam a fizikai tételeket. A krétát nem bírtam a kezembe fogni. Javasolták, hogy menjek nyugdíjba. Mondom, akkor végem van, mert ha állandóan csak a halott feleségemre gondolok, akkor megbolondulok. Szeretnék most már kevesebb fájdalommal élni. Ez a sok infarktus nem tetszik nekem. Figyelem az újságírókat, sok értékes ember agyonhajszolta magát. De valakinek nem árt. Például Lukónak, a Komunist szerkesztőjének. Az egy vasgyúró, megvan először az asztalos képzettsége, és ha nem azt farag, hanem cikket farag, az is megy neki, és mosolyog, és vidám, és francia szakos diplomája is van. Ez az ember tetszik nekem, az ilyen szívós, ellenálló. De ott van az én Mirnics Jóska barátom, tudja, hogy miket írt, hogy ne emlegessem. Agyonhajszolta magát. Itt is kellett dolgoznia, ott is, nem aludt, nem pihent, állandó lelki feszültségben élt. Azt nem lehet. A paraszttól még sokat tanulhatunk, az nem szokott infarktusban meghalni.

Gondolkodott, hogy mit fog ezután csinálni?

Szeretnék gyerekregényt írni. Kis bajnokok Kisbajmokon — ez lenne a címe, fel van már fél éve írva a falra. Az első bűnök, első hibák, első tévedések története lenne. Valakire az ember átruházná azt a sok akarást, ami benne fészkelődött és valahogy kijött belőle, de talán szebben is meg lehetett volna valósítani.

Toleráns volt azokkal szemben, akik nem olyanok voltak, mint maga?

Természetesen. De igyekeztem mindig a saját elveimet is kifejteni. Szegény jó apámmal, aki nagyon vallásos érzésű volt, sokat vitatkoztam, ma már bánom is. Nem azért vitatkoztam vele, hogy bebizonyítsam: az ő álláspontjai helytelenek, hanem hogy lássam: az én álláspontomban van-e valami igazság. Halálán volt és én ott ültem az ágya mellett, mondom neki, apuka, gondoljon csak vissza arra, hogyan nemesítette azt a Pista bácsi által ültetett száz fát, az egész élete nemesí-

tés volt, emberek és növények nemesítése. Erre apám az mondta, csak azt szeretném, ha megpróbálnád . . . elmondani az Üdvözlégy Máriát. Nem tudtam elmondani.

(Az interjú 1982. március 15-én készült. Hangfelvétele megtalálható az Újvidéki Rádió szalagtárában.)

Mirnics Károly

A NEMZETI KISEBBSÉGEK POLITIKAI ALANYISÁGA ÉS A SZUVERENITÁSOK FOGALMÁNAK VÁLSÁGA

„Tény, hogy a valamikori Jugoszlávia népei még mindig nem utasították el a méregpoharat, amelylyel vezetőik traktálják őket.
Ha egyszer megteszik, képesek lesznek arra, hogy a demokratikus Európával együtt bekapcsolódjanak az integrációs folyamatba, amely elavulttá teszi a szuverenitás hagyományos képzetét, és hangsúlyozza a kisebbségek érdekét az egész földrészen."

(Lawrence Eagleburger)

Bevezető

A volt szocialista országokban a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak „látszat"-érdekképviselete volt. A választott és kinevezett érdekképviseleti testületeket, végrehajtó szerveket és vezetőket a többségi nép kizárólagos politikai akaratának megfelelően választották meg vagy nevezték ki. Ebbe a kisebbségeknek nem volt és nem lehetett még csak beleszólásuk sem. A magyar vagy más kisebbséget képviselő magyar, illetve nem-magyar vezetők és politikusok kizárólag a többségi népnek tartoztak felelősséggel, saját etnikumukkal szemben pedig a többségi nép akaratának végrehajtóiként szerepeltek. A látszat-érdekképviselet nem ad politikai alanyiságot a gyakorlójának. Csak a tényleges politikai alany rendelkezik igazi érdekképviselettel és ennek minden jogi intézményével. Ilyen értelemben a magyarságnak mint kisebbségnek nem volt politikai alanyisága. A veszélyeztetettségét, az eltűnését célzó intézkedéseket nem vétózhatta meg; nem mondhatott nemet, hanem mindig a tetszését kellett kifejeznie. Eltűnése így biztosítottnak látszott.

Az úgynevezett szocialista államszövetségek felbomlásával visszakerült a politikai joggyakorlatba a nemzet önrendelkezésének (szuverenitásának) elsőbbségi elve az állam szuverenitásával szemben. Egyetlen utódállam sem akarja, hogy nemzeti kisebbségei legyenek! A nemzetek önrendelkezésének (szuverenitásának) megvalósítása azonban homlokegyenest ellen-

kezik az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet által elfogadott záróokmányokkal. A szocialista államszövetségek tagköztársaságai, a nemzeti szuverenitásnak az állam szuverenitásával szembeni elsőbbségére hivatkozva, nem átallnak hódító háborút kezdeményezni egymás ellen. Ez történik ma a volt Jugoszlávia területén. Nyilvánvaló tehát, hogy válságban van a nemzetek szuverenitásának korlátlan és osztatlan elsőbbségéről szóló elv csakúgy, mint ahogy válságba kerül általa az illető államok szuverenitása is.

A mai kelet-európai politikai helyzet sokkal rosszabb, mint 20–25 évvel ezelőtt. Akkor legalább voltak biztató jelek és új viszonyok kialakítására törekvő szándékok.

Új államjogi és állampolitikai fogalmakra van szükség, mert különben a kelet-európai országok letérnek a fejlődés útjáról, és eltorlaszolják maguk elől a kilátásokat, a távlatot. E tekintetben a nemzeti kisebbségek vissza kell hogy kapják „régi" szerepüket, s nem szabad, hogy a nemzetközi viszonyok megrontóivá váljanak, hanem a kölcsönös együttműködés szorgalmazóivá kell lenniük.

A nemzetállamokban az állam korlátlan és osztatlan szuverenitását egy nemzet gyakorolja, következésképp a nemzeti kisebbségek az államalkotó nemzet „tulajdonát" képezik. Bonyolultabb a helyzet az államszövetségekben, amelyeket több uralkodó nemzet társulásával hoztak létre. Más államokhoz való viszonyulásukban ezekben is a korlátlan és osztatlan szuverenitás elvéhez igazodtak. A tagállamok (az uralkodó nemzetek) azonban egymás között a korlátozott és osztott szuverenitás elvét alkalmazták. Ugyanakkor ha az államszövetségekben voltak nemzeti kisebbségek, azok az államszövetség, nem pedig a tagállamok „tulajdonát" képezték, illetve képezik. Úgy is viszonyultak hozzájuk, mint amelyek kezdettől fogva az államszövetség tulajdonai. Az államszövetségek fölbomlásával azonban ez a „tulajdonjog" ismét visszaszáll a tagállamokra, amelyek gyakorolják, illetve gyakorolni akarják a korlátlan és osztatlan állami szuverenitásukat, illetve nemzeti szuverenitásukat is. Minden esküdözés ellenére az államközi és politikai joggyakorlatban rendkívül nehezen alakul ki az egymásra utaltságnak, a közös megoldáskeresés nélkülözhetetlenségének tudata. A nemzeti önzést ma a kölcsönös együttműködés szükségességéről szóló hangzatos mesék mögé rejtik.

Az osztatlan és korlátlan szuverenitás gyakorlata

Az európai, illetve a nemzetközi jog szentesítette az államhatárokat, az országhatárokat. Voltaképpen arról van szó, hogy tagadja a határok erőszakos módon való megváltoztatását, sőt, megváltoztathatóságát. De ugyan ki egyezne bele a békés úton történő területvesztésbe, határmódosításba? Mi következik ebből a helyzetből a nemzeti kisebbségek számára? A nemzeti kisebbségeket, amelyeket „büntetésből" valamilyen előző törté-

nelmi esemény (általában vesztett háború elszakított az anyanemzetüktől, annak államától, országától, és más ország vagy állam egységes területének a részébe kényszerített, nem illeti meg az önrendelkezési jog. Ha ugyanis az önrendelkezési jogot úgy fogják fel, ahogyan ez a hagyományos jogi fogalomból kötelezően adódik, az önrendelkezés végső fokon magában foglalja az elszakadás (vagy az önkéntes társulás) jogát is. Meg kell állapítanunk, hogy ilyen állampolitikai jogokkal a nemzeti kisebbségek nem rendelkeznek, nem rendelkezhetnek. Meg vannak fosztva az állami szuverenitás jogrendszerétől és politikai intézményrendszerétől, márpedig a szuverenitás egész problematikájában ez foglalja el a központi helyet.

Ha a politikai alanyiság csakis az osztatlan és korlátlan szuverenitás jogintézményeihez és politikai intézményrendszeréhez kötődne, a nemzeti kisebbségeknek nem lehetne még önálló politikai alanyiságuk sem. Elsősorban nemzetközi, külpolitikai értelemben, de belpolitikai vonatkozásban is minimális a lehetőségük megszerzésére. Az oszthatatlan és korlátlan szuverenitásból értelemszerűen következik, hogy az állampolitikai alanyiság annyira elválaszthatatlan a nemzetközi biztonságtól, egy ország uralkodó népének nemzetbiztonságától, hogy ez teljesen kizárja még a legkisebb lehetőségét is a nemzeti kisebbségek bárminemű állampolitikai alanyiságának. Ha az osztatlan és korlátlan szuverenitás jogintézményein nyugvó államban a nemzeti kisebbség állampolitikai alanyiságot akarna elérni, már a követelés első napján gyanússá válna, a másodikon pedig már a szeparatizmus vádjával illetnék. A korlátlan és osztatlan szuverenitás jogintézményein alapuló állam lehet jogállam, de a nemzeti kisebbségeknek sohasem fog politikai alanyiságot juttatni.

Nem feledkezhetünk meg azonban egy másfajta történelmi tapasztalatról. A sztálini kommunista terrorban kialakuló Szovjetunió, később Jugoszlávia és Kína az osztatlan és korlátlan központi állami szuverenitás gyakorlatához tartotta magát, ennek a jogintézményeire és politikai intézményrendszerére épült, mégis létrehozta a benne élő nemzetek és nemzeti kisebbségek számára a szövetségi köztársaságokat, ezek területén az autonómiákat, autonóm körzeteket, területeket stb. Az „igyekezet" a maga nemében lenyűgöző és páratlan volt az eddigi történelem folyamán. Miért hat ilyennek? Mindenekelőtt azért, mert mintha arra engedne következtetni, hogy az ilyen államszövetségben valóban minden nép és nemzeti kisebbség gyakorolhatta a maga kollektív jogait. Miként lehetséges, hogy egy államszövetség az osztatlan és korlátlan állami szuverenitás jogi intézményein nyugszik, ugyanakkor minden nemzete és nemzetisége élhet a maga kollektív jogaival – politikai alanyiságával? Nem fából vaskarika ez?

Ma már tudjuk, hogy nagyon leértékeltük a szovjet jogrendszerben meglévő konföderációs megoldásokat. Márpedig nélkülük ez az államszövetség is ugyanúgy robbant volna szét, felbomlása ugyanolyan ellenőrizhetetlenné és kezelhetetlenné vált volna, mint a jugoszláv államszövetségé. Ma már nem kétséges számunkra, hogy a fenti kérdésre

a feleletet éppen napjainkban adja meg a volt Szovjetunió és a volt Jugoszlávia szétesése. Ennek értelmében a terroron alapuló rendszer egész területén akarta gyakorolni az osztatlan és korlátlan állami szuverenitás valamennyi jogintézményét. Ez azonban voltaképpen sohasem sikerülhetett neki, mert ha sikerül, ezek a társadalmak nem bomlottak volna fel egykönnyen, hanem tovább fejlődtek volna abban az irányban, mint az Amerikai Egyesült Államok államszövetsége. Így elejét vehették volna, hogy a véres megoldás felé sodródjanak. Minden bizonnyal újra kell tehát írni a Szovjetunió történetét is, méltányolni kell a konföderatív elemek jelenlétét, ami megkímélte ezt az államszövetséget attól, hogy nagy gyötrelmek árán és véres megoldásoktól terhelten esse szét. Nemcsak a terror következményeit, továbbá a korlátlan és osztatlan szuverenitási törekvéseket kell számba venni, hanem a konföderatív megoldásokat is, amelyek a szovjet államban nagyobb mértékben voltak jelen, mint a jugoszlávban. Az történhetett ugyanis, hogy a központi törekvéseket évtizedeken át kijátszották, s ezek rendre meghiúsulhattak az egész jogrendszerben és politikai intézményrendszerben. Helyettük egyre jobban erősödtek a konföderációs megoldások.

Ha az osztatlan és korlátlan állami szuverenitás jogintézményének gyakorlása kizárja a nemzeti kisebbségek politikai alanyiságát, vajon milyen jellegű az a politikai rendszer, amely valamilyen formában lehetővé tenné?

A nemzeti kisebbség politikai alanyisága olyan fogalom, amelyet nehéz meghatározni, bár feltételezhető, hogy megnyilvánulása és kinyilváníthatósága nélkül a nemzeti kisebbség mint politikai közösség nem létezhet. A nemzeti kisebbség esetében a politikai alanyiság fogalmába, kifejezhetőségébe beleértendők értékek és tudatosság is. Ebből következően el kell jutni azoknak az értékeknek a megnevezéséig, amelyek velejárói, de azt is meg kell állapítani, mikor beszélhetünk a nemzeti kisebbségek esetében is politikai alanyiságról, és mely tényezők tagadják meglétét. Bizonyos, hogy a politikai alanyiság kifejezhetőségének szükségét nem minden etnikai csoport érzi egyformán, aminthogy egy és ugyanazon etnikai csoport sem igényli mindig azonos módon a különböző államformákban. Például Vajdaságban másként tekint erre a problémára a magyar, a román, a ruszin vagy a szlovák népcsoport. A titói „aranykorszakban" a magyar kisebbséget sem foglalkoztatta a politikai alanyiság, ezzel szemben ma a közéletet valamennyire is követő minden magyarban kialakult ez a szükséglet. A titói korszakban, bár uralkodó népnek számított, a vajdasági horvátságnak mégsem jutott eszébe, hogy jelentőséget tulajdonítson neki (jóllehet tudta, hogy a politikai közélet minden szintjén a szerbek viszik a szót); de ma mint kisebbség úgyszintén nagyon ragaszkodik hozzá, jelentőséget, értéket képvisel számára a politikai alanyiság.

A politikai alanyiságban alapvető értéknek számít, hogy felszínre hozta a közösségi életre való törekvést minden téren, az egymással kapcsolatba

lépés igényét, a kölcsönhatás nélkülözhetetlenségét mindenütt, ahol egy nemzeti kisebbség tagjai élnek; a nemzeti kisebbség „együtt akar élni", egy közéletet akar kialakítani; törődik a megmaradásának anyagi és szellemi feltételeivel, ez az érzés tudatosodik benne. Érzelmi jelentőséggel bír a kisebbség bármely tagja számára, hogy mi történik közösségével, annak közelebbi és távolabbi részeivel. A totalitárius titói rendszerben senki semmit nem érzett kisebbségi közössége mint egész iránt; kizárólag a többségi közösség felé fordult, és az ott történteknek tulajdonított közéleti, politikai értéket és jelentőséget; a saját kisebbségi sorsát púpnak érezte a többségi közösség hátán; úgy fogta fel, hogy sorsa amannak a természetes velejárója. Ezzel ellentétes a mostani állapotból táplálkozó érzés: a kisebbség féltékenyen ragaszkodik önmaga értékeihez, vagyis közösségi kapcsolataihoz és a területéhez is, amelyen él s magát megmaradva látni szeretné. A „megmaradni a jövőben is" olyan érték, amely egyszeriben kiegyenlíti törekvéseiben a többségi közösséggel. Például amikor az ellen tiltakozik, hogy lakott területén állami utasításra újabb betelepítéseket végezzenek, és ezzel lehetetlenné tegyék a még megmaradt vagy nagy kínnal megőrzött és kialakított, úgy-ahogy a többségi közösséghez is alkalmazkodott kis közösségi kapcsolatait, minden bizonnyal egy számára közéleti, politikai értékhez ragaszkodik; a „mi is maradjunk meg" értékéhez.

Mi az, ami még értéket képvisel a nemzeti kisebbség politikai alanyiságában? Minden homogenizáló törekvése ellenére, az előző titóista korszaknak nem sikerült teljesen eltüntetnie, még a botcsinálta „nemzetek és nemzetiségek testvérisége-egysége" által sem, a kisebbség „másságának" politikai értékeit, sem a hozzájuk kapcsolódó közösségi érzéseket. Egy egész korszak akarta bebizonyítani, hogy a nemzeti kisebbségeknek csak a nyelvük más, és semmi egyébben nem különböznek. Egy egész korszak akarta elaltatni és kiölni belőlük a „másság" sokszínű valóságát: azt, hogy nemcsak az anyanyelvük más, de a kultúrájuk, a hitviláguk, a közösségi szellemük, az érzelemviláguk, a gondolkodásuk, a munkakultúrájuk is és még sok minden. Ezek olyan értékek, amelyek megjelennek a nemzeti kisebbség politikai alanyiságának mindennapi és távolabbi céljaiban. Ezekhez egyszeriben ismét közösségi érzések és politikai törekvések társulnak.

A nemzeti kisebbség nem rendelkezik saját jogrendszerrel és politikai intézményekkel – saját maga alkotta állammal. Ha nem így lenne, nem volna nemzeti kisebbség egy más nemzet államának területén, hanem maga is nemzetnek minősülne. Mivel nincs állama, nincs „területi egységhez" és függetlenséghez való joga sem. Ennek ellenére azt látjuk, hogy a vajdasági magyarság most, napjainkban is tiltakozik etnikai terének „felhígítása", az erőszakos majorizáció, az elrendelt betelepítések ellen stb. Kiáll az önrendelkezés formái mellett. Ez azt jelenti, hogy kisebbségi léte önmagában politikai érték. Mindez arra utal, hogy nincs merev elkülönülés, mély szakadék egy nemzet és nemzeti kisebbség politikai törekvései

között. Vannak átmenetek, léteznek a különállóságnak változatai, de nagyon sok bennük a közös politikai vonás.

Korunkban az egyik legnagyobb, most érlelődő politikai felismerés az lesz, hogy nincs abszolút állami függetlenség, s hogy az államok függetlensége nagyon relatív, mert egyre jobban erősödik egymásra utaltságuk tudata. A nemzetközi és államközi gyakorlatban nincs abszolút döntési szabadság és viselkedési önkény. Jóllehet nincs merev elkülönülés a nemzeti és kisebbségi törekvések értékei között, korunkban mégis nagyon késik az a felismerés, hogy semmilyen politikai szempontból nem üdvözítő ennek tagadása. Elsősorban nem jó az államok, országok és nemzetek akadálytalan kölcsönös együttműködése és közeledése, továbbá az egymásra utaltság tudatának teljes kibontakoztatása szempontjából. Másodsorban, miért lennének, ha nem muszáj, a nemzeti kisebbségek a viszály almája? Ennek a felismerésnek a késése azt vonja magával, hogy az uralkodó nemzet a kisebbségeket továbbra is állami tulajdonnak, a maga tulajdonának tekinti, holott ugyanakkor a kisebbség anyanemzetét nem tekinti annak. Ebben nagy jogpolitikai ellentmondás rejlik. Ma már csak egy értelemben nincs korlátozva az államok önállósága: abban, hogy döntéshozatalukban nem engednek az erőszakos befolyásnak, az idegen ráhatásnak, az ellenük irányuló nyomásnak, egyáltalán az erőszaknak. Minden más tekintetben nagyon is korlátozott a döntéshozataluk. Ilyen értelemben helyzetük mintha alig különbözne a hozzájuk viszonyuló nemzeti kisebbségekétől.

Közismert, hogy az afrikai törzsek még gondolatban sem voltak képesek és hajlandók az egymás közötti megegyezésre. Inkább választották és választják még ma is talán a vég nélküli egymás közötti harc távlatát. Ellenben belenyugodtak a felettük kiterebélyesedő gyarmati elnyomásba, mint a legkisebb rosszba. Inkább nagy engedményekre voltak képesek a gyarmatosítóval szemben, mint a legkisebb engedményre egymás iránt. Indiában is inkább közösen vállalták az angol nyelvet a középiskolai és egyetemi oktatásban, a közigazgatásban, mintsem alábbhagytak volna a törzsi ellenségeskedéssel. Nemigen valószínű, hogy térségünkben bármi is rákényszeríthetné az uralkodó nemzeteket arra, hogy engedményekre legyenek képesek a magyar és más kisebbségekkel szemben, ha ezeket a kisebbségek anyanemzete kényszerítené ki bármi módon is. A kisebbségek egyetlen reménye az európai nemzetek közötti megegyezés lehet. Ebben az értelemben először született olyan dokumentumjavaslat, amelyben megfogalmazódott az a felismerés, hogy nagyfokú rokonság van minden kisebbségi politikai törekvésnek, illetve az államalkotó nemzetek törekvéseinek értékei között. A különbségeket megfelelő módon igyekszik kibékíteni. Ez a nemzetközi okmány ma mint a lord Carrington által kidolgozott javaslat szerepel a nemzetközi jogban. Ennek a dokumentumjavaslatnak az alapja a következő: mivel a volt jugoszláv térségben élő nemzeti kisebbségeknek nincs joguk önálló állam alkotására vagy más államhoz való társulásukra, nincs joguk az egyoldalúan általuk

kinyilvánított elszakadásra sem. Ellenben éppen ezért jogot formálhatnak az autonómia minden formájára: a személyi elven alapulóra csakúgy, mint a helyi önkormányzatra és a területi (körzeti) autonómiára külön-külön és együttvéve is. Joguk van a politikai alanyiságra, amely számos közjogi testületben nyilvánulhat meg. Ha az állami szuverenitás központi magva az önálló döntéshozatal, a kisebbségi kérdés rendezéséről szóló Carrington-javaslat a nemzeti kisebbségeket bevonja minden őket közvetlenül vagy közvetve érintő döntési folyamat előkészítésébe, a döntés meghozatalába és végrehajtásának ellenőrzésébe. Ez már minőségi gyarapodás minden itt tapasztalható előző politikai gyakorlattal szemben, mert nem az osztatlan és korlátlan szuverenitás elvén alapul, hanem éppen ezzel szemben. A döntések ellenőrzését intézményesen (garanciálisan) hármas tagolásúvá teszi. Mindenki felelős tényező a döntésmeghozatal folyamatában: a nemzeti kisebbség, az anyaországa (anyanemzete) és a befogadó állam (a befogadó nemzet).

Új jogpolitikai minőséggel állunk tehát szemben. Mint ahogyan számos megoldásban, például környezetvédelmi vagy gyártástechnikai eljárásban, ugyanígy – a politikai jog történetében először – a befogadó állam a kisebbségi kérdés megoldásában is, a nemzetközi közösség javaslatára önként korlátozza állami és nemzeti szuverenitását a kisebbségek viszonylatában. Ezért cserébe a kisebbség anyanemzetének a jóindulatát kapja abban a formában, hogy az lemond az erőszakos határmódosításról, agresszív pretenziókról, annexiós törekvésekről stb. A kisebbségek részéről cserébe kapja a tényleges lojalitást, otthon-érzetét abban az országban, ahol élnek. Természetes, hogy rendkívül nehéz jogi feladat egy olyan kódex, joggyűjtemény összeállítása, amely felismeri, előkészíti, részletesen kidolgozza és szabályozza a nemzeti kisebbség megmaradására és további fejlődésére vonatkozó normákat. Aránylag könnyű meghatározni azokat a jogokat, amelyek közvetlenül hatnak a jelenlegi állapotra. Annál nehezebb felismerni és normákká lényegíteni azokat, amelyek közvetve befolyásolják a kisebbségek jövőjét. Ilyen joggyűjtemény a mai nemzetközi jogban még nincs, de egyre közeledünk a kimunkálásához. Nyilvánvaló az is, hogy a jugoszláviai és valamennyi kelet-európai esemény, melynek folytán újabb milliós tömegek kerültek kisebbségi sorsba, elégtelenné teszi a már eddig ismert kisebbségi kérdésekkel, jogokkal érintkező megoldásokat; mindenekelőtt a megoldások politikai alapjait. Meg kell hogy újuljon a nemzetközi jog valamennyi kisebbségvédelmi vonatkozása. Nyilvánvaló a konzervativizmus és a nagy lemaradás ezen a téren. Márpedig ez fegyvert ad a mai kelet-európai nacionalista politikusok kezébe olyan értelemben, hogy mindig hivatkozhatnak a nemzetközi jog vívmányként értelmezett gyengeségeire. E gyengeségeket, joghézagokat megfellebbezhetetlen nemzetközi jogi standardoknak és normáknak kiáltják ki, s e lehetőséggel élve folytatják elnemzetlenítő politikájukat, erősítik a nacionalizmust, az uralkodó nemzet pozícióit, leplezetlenül-leplezve ténykednek tovább a kisebbségek erőszakos asszimilálásán. Ebből is egyértelműen kiviláglik, a

kisebbségi joghelyzet nem tekinthető kizárólag egy állam belügyének, csak az abszolút szuverenitás doktrínájának jogi képviselői foghatják fel így.

Évtizedeken át ezen a síkon mozgott a kommunista uralkodó pártok gyakorlata is, csak más irányban: az államnemzet fantazmagóriájának irányában. A politikusok most ezen a síkon tovább haladva akarják erősíteni a nemzetállam gyakorlatát az abszolút szuverenitás jogi doktrínájának élesztgetésével. Az abszolút szuverenitás politikai hívei nem válhattak mássá, mint nacionalistákká. A kisebbségi jogállás kizárólag belügyként való kezelése egyszer már hozzájárult egy világháború kirobbantásához, manapság pedig a jugoszláviai és kelet-európai folyamatok szinte teljes kezelhetetlenségét, teljes ellenőrizhetetlenségét vonja magával. A jugoszláv jogászok és politikusok protagonisták voltak abban, hogy a kisebbségi kérdést kizárólag állami belügyként kezelték. Eszmefuttatásukban és jogi elméleteikben szinte mindig azt bizonygatták, hogy amennyiben a kisebbségi kérdés felvetése nem állami belügy volna, akkor a korlátozott állami szuverenitásról szóló Brezsnyev-doktrína nyerne elismerést.

A megoldatlan kisebbségi problémák és a nagyhatalmi szovjet aspirációk eseményei mindig egybeestek. Ez kitűnő alkalmat adott a kártyák újbóli és újbóli megkeveréséhez, a politikai és jogi manipulációhoz. Mintha a nagyhatalmi ambíciókból meghirdetett korlátozott szuverenitásról szóló jogi doktrína (amely a katonai terjeszkedés álmainak jogi kiszolgálása volt) azonos lett volna azzal a közös igényből fakadó korlátozott szuverenitással, amely nem más, mint a kölcsönösen megállapított vagy a nemzetközi jog alapján működő mechanizmus. A jugoszláv jogászoknak és politikusoknak a mai napig mindig kapóra jött a Brezsnyev-doktrína, mert ennek tagadásával egyszersmind tagadhatták a kisebbségi kérdés létjogosultságát, a korlátozott szuverenitás elvén való megoldását. Csakhogy a Brezsnyev-doktrína tagadásával ők maguk is helyet adtak egy doktrínának: a kisebbségek „jogos", kizárólag általuk jogszabályzott bekebelésének. A Brezsnyev-doktrína a határon túli befolyást kiszolgáló imperialista, birodalmi, a szovjet terjeszkedést megindokló elmélet volt; a jugoszláv gyakorlat a nemzetiségi kérdés megoldásában a „belső imperializmust" szolgálta: az idő múlását kivárva a jugoszláv államnemzetet akarta volna kialakítani. A kommunista vezetők ehhez olyan következetesen tartották magukat, hogy nemcsak a nemzeti kisebbségeknek, de még az államot alkotó nemzetnek sem engedték meg soha, hogy érdeklődjenek a köztársasági határokon túl élő saját szórványaik iránt (Šuvar-doktrína ennek szükségtelenségéről). Ehelyett minden köztársaságban a párthitet terjesztették. Ez egy álmokba burkolt illúzió az új jugoszláv államnemzet megteremtéséről (új formában, új logikai-ideológiai kontextusban ugyanezt terjeszti ma Milan Panić is).

De lássuk, mi a mostani szerb vezető, Slobodan Milošević kisebbségi politikájának jogfilozófiai alapja. Amikor Szerbiáról van szó, lévén a tartományok földrajzi fogalommá változtatásával az „egységes Szerbia"

megalkotója, következetesen az osztatlan és korlátlan szuverenitás doktrínájának talaján áll. Szerinte Szerbia és a szerb nemzet tudja, mi a jó a kisebbségeknek, ergo Szerbia és a szerb nemzet kizárólagos joga a kisebbségi kérdés rendezése. De amikor arról van szó, hogyan rendezik majd a határon túli szerb kisebbségek helyzetét, teljes mértékben a korlátozott szuverenitás elméletének követője: a szerb kisebbséget valamennyi jugoszláv utódállamban továbbra is államalkotó nemzetnek akarja látni. Mivel a szerbiai állampolitikát illetően az abszolút szuverenitás híve (a szerb nemzet szuverenitását a polgárok államának szuverenitása mögé bújtatja), tőle semmilyen megoldás nem remélhető a kisebbségi kérdés megoldása tekintetében. Milošević nemcsak az államközi megoldásokat, de a teljes nemzetközi jogrendből eredő megoldásokat is rendre vissza fogja utasítani. Azzal, hogy ő kezdeményezte 1989-es szerb alkotmányt, látszólag tagadja a szerb nemzet szuverenitását, mert a polgári szuverenitást tette meg a többnemzetiségű állam alapjává, de ettől még nem fog megszűnni a szerb nemzet dominanciája, és a kisebbségek még nem nyernek politikai alanyiságot a polgári szuverenitás alapján. Felcserélheti a szerb nemzet szuverenitását a polgárok szuverenitásával és fordítva. Az alkotmány így is, úgy is de facto és de jure az abszolút, osztatlan és korlátlan állami szuverenitás alapján nyugszik, s mint olyan a kisebbségektől megtagad minden politikai alanyiságot magában az államszerkezet kialakításában és működésében, a jogi intézmények hálózatában és rendszerében.

A politikai és jogrendszer azonban e tekintetben sem következetes. Például megengedi polgárainak, hogy ne csak polgári érdekeik, hanem kizárólag nemzeti hovatartozásuk szerint is szervezkedjenek. Sőt, továbbmegy, hiszen az érvényben lévő választási törvénynek megfelelően a polgárok képviselői nemzeti pártokba és közösségekbe szerveződve is bejuthatnak a parlamentbe (például tudjuk, hogy a VMDK képviselői nem mint polgári érdekeltségű szervezetnek, hanem mint nemzetiségi alapon szerveződő közösségnek a jelöltjei kerültek be a törvényhozásba). A készülő választási törvény ezt még inkább lehetővé teszi. Ez pedig homlokegyenest ellentétes az alkotmányban foglalt polgári eleven alapuló osztatlan és korlátlan szuverenitással.

A fenti fejtegetéssel arra kívántunk rámutatni, hogy milyen logikai bukfenceket tesz és milyen ellentmondásokba keveredik bárki is, aki a kisebbségi kérdést akár az osztatlan és korlátlan polgári, akár a szerb nemzeti szuverenitás alapelvein akarja megoldani. A megoldásra nincs remény, mint ahogy arra sincs, hogy az ilyen hozzáállás politikai eredménynyel kekecsegtet. Nem lehet megmaradni az osztatlan állami szuverenitás elvén sem a kisebbségi kérdés rendezésében, mert az ilyen állami értékrend sérti a kisebbség anyanemzetének érdekeit, amennyiben közvetlenül okozója lehet a kisebbség teljes eltűnésének. Egyetlen kisebbséget érintő megoldás hatása sem korlátozódik csupán a kisebbség-befogadó állam területére. Nem tartható fenn olyan állami értékrend, amelyben az állami

érdek csupán az uralkodó nemzet kielégítését szolgálja, és a kisebbség ennek az érdekkielégítésnek a tárgya.

Az 1974-ben elfogadott Tito–Kardelj-féle szövetségi, köztársasági és tartományi alkotmányok a nemzetek és a nemzetiségek „társult", osztott szuverenitásán alapultak. Az államalkotó nemzeteket megillető elszakadási jog, a belügy, a hadügy, a külügy kivételével a nemzetek és nemzetiségek politikai alanyiságát minden más tekintetben „társították". Tény, hogy ez a jogrend a mainál több jogot biztosított a kisebbségeknek, de a nemzeti kisebbségekből nemzetiséget csinált, s társításukkal elvette a jövőjüket. A miloševići–jovići szerb alkotmány ennél tovább megy, és nemcsak a jövőt, hanem a jelent is el akarja tőlük venni. A „társított szuverenitás" mint a nemzetek és nemzetiségek érdekeinek és jogainak az egyensúlyban tartása, közös kifejezése csak látszólagos volt. Voltaképpen de facto az államalkotó nemzetek diktálták az általuk kívánatos érdekegyensúlyt. A nemzetiségeknek ehhez csak igazodniuk kellett. A diktált jogi szubjektum azonban nem más, mint jogi objektum, amely ebben az esetben igazolja a másiknak a nemzeti akaratát. A diktált jogi szubjektum valójában semmit sem fejez ki a kisebbségek jogakaratából. Ellenkezőleg, a legnagyobb nemzet biztonságát volt hivatott szolgálni, de a „birtokos jogának" az elleplezésével. Ugyanakkor a ténylegesen uralkodó, az államalkotó nemzetek, amelyek a kisebbségeknek a „társított" szuverenitás elve alapján adományozták az alkotmányos jogokat, ezeknek még az alkotmányból eredő érvényesítését is olyan ellenőrzés alá helyezték, amely éppen arról tanúskodott, hogy ők félnek legjobban a jogok megvalósíthatóságától. A diktált jogi szubjektum tehát a valóságban a jogakarat objektumává degradálódott. Az uralkodó kommunista párt a nemzetiségek részéről még a legszégyenlősebben indított kezdeményezésben is voltaképpen az uralkodó nemzeti érdekek veszélyeztetettségét vélte fölfedezni.

Ebben az időszakban a politikai tényezők ugyanannyira féltek a nemzetiségektől, mint ma a többségi lakosság. Pedig látszólag jogilag teljesen rendezték a nemzetiségek helyzetét. Ennek ellenére minden kisebbség által kifejezett akaratra paranoiás választ adtak. A nemzetközi politika területén oly módon biztosították az állam szabad ténykedését a kisebbségekkel szemben, hogy ezek anyanemzetei is valóban teljesen érdektelenekké váltak és nemcsak ilyeneknek mutatkoztak a kisebbségeik sorsa iránt. Még ezt is sikerült elérni! Csakhogy ez sem változtatott a kisebbségi politikai kezdeményezéssel, a jogakarat kinyilvánításával szemben táplált félelmérzeten. Minimális volt a bizalom a kisebbségekkel szemben, pedig enélkül szinte nem lehet élni egy többnemzetiségű államközösségben. A bizalmat bénító gyanakvás váltotta fel az állam részéről. Abszurdumnak tekinthető, hogy a kisebbségek több bizalommal (hiszékenységgel) viszonyultak a párt diktálta államnemzethez, mint a mögötte megbúvó uralkodó nemzetek hozzájuk. A kor jogi normája, ideálja akkor valósult meg igazán, amikor a kisebbség ellenvetés nélkül kiszolgálta az

abszolút államnemzeti hatalmat (a mögötte lévő uralkodó nemzetet), ha önmagát asszimiláló törekvéseket mutatott fel. Ilyen politikai és jogrendszerben tehát szó sem lehetett arról, hogy megvalósulhatott, kimutathatóvá vált volna a nemzetiségek bármilyen politikai alanyisága. Semmilyen saját közjogi intézményhálózatot nem hozhattak létre a társult vagy társított szuverenitás elvén. Hát akkor mivel veszélyeztethette volna a kisebbségek politikai alanyisága ezt az államnemzeti politikai rendszert? Természetesen semmivel. Ám az abszolút hatalom abszolút biztonságra törekszik, ez a képtelen ideálja. Jóllehet tudta, hogy a kisebbségek még gondolatban sem számíthattak semmilyen támogatásra anyaországuk részéről, nem szűnt a gyanakvása. A nemzetiségek de jure be voltak építve egy látszólag „kielégítő" jogrendszerbe. Az uralkodó nemzetek be akarták olvasztani magukba őket, hogy ne féljenek tőlük mint idegenektől. Ez biztosítottnak látszott. A nemzetiségek sem ellenezték a beolvadást! Az állam az uralkodó nemzeteknek ezt az óhaját sokoldalúan és minden további nélkül támogatta, de csak azzal a feltétellel, hogyha maguk is hajlandóságot mutatnak az idő múlására bízott „kölcsönös közeledésre", a testvériség–egység alapján való egymásbamosódásra. Ha e tekintetben a kisebbség politikai alanyisága lassító, fékező tényezőként jelenik meg, minden bizonnyal veszélyeztette volna a rendszer ideális, ideológiai céljait, s ha alanyiságának kinyilvánítása gátat vet az államnemzeti törekvések és az uralkodó nemzetek azonos síkon tartása elé, veszélyt jelenthetett volna az ideológiai célú politika számára. Mert nem a proletár internacionalizmus volt a végső cél, hanem a jugoszláv államnemzet megvalósítása.

Az állami érdek gyakran különbözik a nemzeti érdektől. A titói korszakban azonban nem tért el tőle a kisebbségi kérdésben. Az uralkodó nemzetek potenciális politikai elitje félelmében egérlyukba bújt, annyira tehetetlen és szervezetlen volt. A nemzet „népe", a túlnyomó többségű lakosság egyöntetűen támogatta, vagy legalábbis nem ellenezte a jugoszláv államnemzet kialakulását, sem az ezen ügyködő kommunista rezsim céljait. A nemzetiségek ebbe való bevonása az elképzelés nélkülözhetetlen díszítő eleme volt. A nemzetiség valójában nem rendelkezett funkcionalitással a jogrendszerben, de ha a gyakorlatban funkcionalitást nyer, kikezdhette volna az egész politikai rendszer stabilitását. Ha a jogrendszer alapján soha nem is nyert funkcionalitást, nyert a gyakorlatban. Amikor az albán kisebbség 1980-tól kezdve kinyilvánította politikai alanyiságát, ez nem a jogrendszer alapján ment végbe (bár őket e rendszer döntő többségüknél fogva sokkal jobban szolgálta, mint a többi kisebbséget), hanem annak ellenére. Attól a pillanattól kezdve, hogy a kisebbség politikai alanyisága megmutatkozott, rögtön bomlasztólag hatott az egész államrendre: közelebb hozta az államalkotó nemzeteket egymáshoz, funkcionalizálta rejtett különálló céljaikat és érdekeiket. Ekkor előbújt az egérlyukból a nemzeti elit is.

Ha a titói politikai és jogrendszer nem díszítő elemnek tekinti a kisebbségi kérdést, hanem elismeri a kisebbségek politikai alanyiságát

közjogilag, ha nem helyezi állambiztonsági ellenőrzés alá az alkotmányban is megfogalmazott kisebbségi egyénre vonatkozó összes jogokat – mostani eltűnése sokkal fájdalommentesebb lett volna. A rendszer akkor is letűnt volna (mert képtelen volt a termelőerők fejlesztésére), de nem egy vértengerben úszó etnikai belháború közepette, hanem a gyors kompromisszumok megvalósításának útján. A kommunizmus összeegyeztethetetlen a gyakorlatban a megosztott és korlátolt szuverenitás alapelvével. Nem ismeri el az autochton döntéshozatalt – különösen a nemzeti kérdésben.

A nemzeti kisebbségek politikai alanyiságában rejlő gyengeségek társadalmi okai

A magyar nemzeti kisebbség politikai alanyiságának megnyilatkozását elmarasztaló társadalmi és eszmei tényezők befolyásolják. A magyarság értelmiségét többször is kiirtották vagy elűzték. Polgársága úgyszólván alig volt. 1918 óta a tőkés vállalkozás lehetőségét vagy szűken mérték neki, vagy teljesen megfosztották tőle. 1945-től kezdve az anyaországgal kiépített szellemi kapcsolatait egészen leépítették; 1956 után kismértékben lehetővé tették. Csak nyomokban lelhetők fel a polgári gondolkodás hagyományai, a polgári önállóságra törekvés, a függetlenségre vágyás kultusza; ha mégis létezett, de szinte kizárólag a paraszti-kisiparosi piacgazdálkodás lehetőségeiből táplálkozott. A politikai alanyiság kinyilváníthatóságára két vesztes háború súlya is ránehezedett. Az a terület, ahol a magyarság túlnyomó többsége él, ütköző zónának számított a szovjet nagyhatalmi befolyással szemben; ez is az abszolút alázatosság és hűség kimutatására kötelezte a magyar kisebbséget; ami ebben az esetben nem is esett nehezére – de történelmileg időkiesést okozott. A magyarországi befolyástól ugyan sohasem féltették (Jugoszláviában jóval magasabb volt az életszínvonal, mint Magyarországon), de a többségieket kínozta az alacsonyabbrendűségi érzés, a valamikori vagy a potenciális magyar kulturális újjászületés és civilizációs fellendülés veszélyétől való félelem. Ezért a magyarokat mindenkor úgy mutatták be, és a magyar kisebbségnek is úgy kellett elfogadnia önmagát, mint kizárólag hódításra törekvő népet. Azután, hogy a németeket kiirtották, száműzték és kiköltöztették, két nagyobb kisebbség maradt az államban: az albán és a magyar, mint idegen test ebben a délszláv térségben. Ezeknek eltérő kultúrája, hitvilága, vallása, létminősége stb. félelmet gerjesztett az egyszerű többségi emberekben.

Másrészt a jugoszláv kommunista rendszer annyiban kedvezett a magyarságnak, hogy elismerte rendkívül fejlett munkásmozgalmi hagyományait, a magyar ember termelésbeli szervezettségét, szorgalmát és munkakultúráját. Vezető funkciókba nem engedte, s ha engedte, úgy másod- és harmadosztályú vezetői székeket foglalhattak el. E tekintetben

is az elismerés inkább pártjellegű volt, s nem terjedt el köztudatként az uralkodó nép minden rétegében.

Nagyon nehéz dolog a nemzeti azonosság tudatát ápolni, a politikai alanyiságot kinyilvánítani egy olyan földrajzi térségben, amely állandó bevándorlási és kolonizációs terület; ahol az emberek nem tudnak egymás múltjáról, hagyományairól semmit, s ebből kifolyólag nagyfokú a bizalmatlanság is egymás történelme iránt. Ráadásul dicsőségtől ittas, rengeteg anyagi előjoghoz szokott harcos népek özönlötték el a térséget.

A nemzeti kisebbségek politikai alanyiságának kinyilvánítása megtorpan az állandóan hangos és harciasan fenyegetőző utcai és a nagyszerb nacionalizmus szerteágazó és többszintű politikai szervezettsége láttán.

Az előző rendszernek a jugoszlávságba való beolvadás szükségességére apelláló jelszavai, pártleckék, tanleckék, hegyi beszédek és példabeszédek, ösztökélések, bátorítások valóságos paradicsomi-szanatóriumi állapotnak és a legjobb szándéknak tűnnek a jelenlegi helyzethez képest. Sok magyar, nemcsak azok, akik kiszolgálták a kommunista titói rezsimet vezető beosztásúakként, hanem azok is, akiket abban a korszakban békén hagytak, ma csaknem visszasírja az előző rendszert „toleránciája" miatt. Nem baj, hogy nem igazi forrásból táplálkozott, nem baj, hogy dirigált tolerancia volt – hangoztatják –, az a fő, hogy tolerancia volt.

A politikai alanyiság tudatos célt, kezdeményezőkészséget és szervezőképességet jelent egy olyan tevékenység folyamatossá tételében, amely az önmegtartást szolgálja.

Mindenki számára egyértelmű volt, hogy a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban senki nem nyilváníthatta ki politikai alanyiságát nemzeti alapon. Ha valaki mégis kimutatta, az semmi esetre sem lehetett nemzeti kisebbség, hanem csakis valamely államalkotó nemzet – de az is csak egy bizonyos fokig. A rendszer az alkotmánytól kezdve rengeteg olyan okmányt gyártott az ideológiai iparban, amely a fából vaskarika megoldásait népszerűsítette: a nemzetiség ne legyen nemzeti kisebbség, mert különben tudatosodna benne, hogy van anyaországa, s anyanemzetének egy részét alkotja, úgy legyen tehát nemzetiség, hogy kizárólag az államberendezést, a rezsimet szeresse, egy olyan államhoz kötődjön érzelmileg, amelynek nincs semmilyen nemzeti hagyománya és történelmi múltja. Ebben a rendszerben a kisebbség megmaradására irányuló politikai törekvés és a politikai alanyiság ugyanilyen célú kinyilvánítása nem erénynek, hanem bűnnek számított, amit üldözni kellett, és kegyetlenül üldöztek is: börtönnel, erkölcsi lejáratással, az emberi jogok megvonásával, az emberi lehetőségek elsüllyesztésével.

Jugoszláviának mint államnemzeti tákolmánynak a fennmaradása kizárólag attól függött, hogy milyen mértékben tudja elfojtani a nemzeteket és nemzetiségek politikai alanyiságának kinyilvánítását; milyen mértékben fog sikerülni a homogenizálás jugoszláv államnemzeti szinten. Az önigazgatási szocializmus építése volt az a jelige, amellyel a közös élet lehetőségét akarták megcsillantani. Lényege a termelőeszközök társadal-

mi (senki és mindenki) tulajdona volt, a munkások részvétele az irányítás minden szintjén, a vezetés és az irányítás fogalmának megtévesztő elegyítése, a szociális és biztonsági jogok kollektív alapon történő biztosítása (ami ellentmond önmagának). A történelmi fejlődést a feje tetejére állították. (Ebben a tükörben szemlélve úgy tűnhetne, hogy Anglia, Franciaország vagy az USA csakis azért jött létre, hogy fejlessze a tőkés társadalmat, és ezzel a történelme be is fejeződjön.) A kommunista vezetők politikai és jogrendszerüket, államberendezésüket 1948 után valójában többé nem féltették a külső agressziótól (nem is volt rá okuk), hanem a belső erőviszonyok felbomlásától, a „belső rozsdásodástól" tartottak. Félelmük, amint a mostani események igazolják is, nem volt alaptalan. Ami erőszakos úton jön létre, azt csakis erőszakkal lehet fenntartani. A kommunista pártvezetés a hadsereget állandóan erősítette és korszerűsítette. Végül is, nem lévén külső ellenség, könnyű szívvel adta áldását arra, hogy a nagyszerb állami törekvések vegyék át a vezetését, és használják fel a többi délszláv nép elleni etnikai belháborúban és a kisebbségek ellen. Ezután már könnyen ment a nem-szerb városok elpusztítása, néhánynak a teljes megsemmisítése is.

A polgári szuverenitás és a kisebbségi politikai alanyiság viszonya

Térjünk át a jelenlegi szerb alkotmány rövid elemzésére. Vitathatatlanul a polgári szuverenitáson alapul. A polgári jogok és értékek védelme köré összpontosítja normáit. Milyen okok késztették az alkotmány alkotóit ezekre a megoldásokra?

1. A kis Jugoszláviában a szerb nép magára maradt a nemzeti kisebbségekkel szemben. Eddig a szerb kommunisták számíthattak a többi államalkotó nép kommunistáinak segítségére, de ez többé már nem várható. A párt lejáratta magát, teljesen kompromittálódott a politikai megoldások kikényszerítésében, a nemzeti kisebbségek megfegyelmezésében, asszimiláló törekvéseiben, és végleg eltűnt a történelem süllyesztőjében.

2. Ha eddig a többségi nép magához tudta édesgetni a kisebbségeket munkásmozgalmi hagyományaik színlelt felmagasztalásával, az új piacgazdasági és politikai követelmények és körülmények között ez lehetetlenné vált. Mint rendszerváltozáskor gyakran megesik, most is az történt, hogy az ellenőrizetlen balra tolódás után bekövetkezett az ellenőrizetlen, a végletekig terjedő jobbra tolódás – egészen a nagyszerb nacionalizmus imádatáig. Ebben a helyzetben (a nagy akarásban) a szerbség még a saját haladó munkásmozgalmi hagyományait is megtagadta, igyekszik nem észrevenni. A szerb állam menti a menthetőt, és nem törődik a következményekkel. Csakhogy többé semmilyen ideológiai mézesmadzaggal nem lehet a kisebbségeket megtéveszteni. Magas életszínvonalat (az anyaországénál nagyobbat) nem tud nyújtani. Ez lenne a legerősebb kötőfék, de

erre a következő évtizedben, sőt valószínűleg azután sem lesz már mód. A hitegetésnek, az ámításnak nagyon leszűkültek a lehetőségei. Az egész társadalom egy anticivilizációs és antikulturális zuhanásban van. Nincs ígérnivalója a jövő számára.

3. A kommunista pártnak megvoltak a biztos emberei a kisebbségek soraiban. Ezek ugyanolyan megbízhatóknak számítottak, mint a szerb, a horvát, a szlovén kommunisták. De lehet, hogy még hithűbbeknek és odaadóbbaknak is. Ma viszont olyan helyzet adódott, amelyben jószerint valamennyi megalakult párt leplezi nagyszerb nemzeti törekvéseit, céljait és érdekeit (köztük van az újonnan alakuló kommunista és szociáldemokrata párt is). Ezek támogatását balgaság volna a nemzeti kisebbségektől remélni. Az említett pártoknak nincs megbízható, kipróbált politikájuk a nemzeti kisebbségekkel szemben. Egy-két ember kivételével egyik pártnak sincs nemzeti kisebbségi tagja. Nemcsak azért, mert a kisebbségi tart saját etnikumának megvetésétől és a kitaszítottságtól, hanem azért is, mert őszintén meg van róla győződve, hogy ott nincs keresnivalója. A kommunista párthoz az ideológia vonzotta – az új világrend ígérete; a mostani pártokban nincs számára semmi vonzó – mind felsorakoztak a nagyszerb nacionalizmus zászlaja alá. Nincs nyomorultabb figura annál a néhány kisebbségi politikusnál, aki a nagyszerb nemzeti programot magasztalja.

4. A szerb jogi iskola francia jogi hagyományokon fejlődött ki még a XIX. század végén. Ez a jogi iskola mindig az osztatlan és egységes polgári szuverenitás, a többségi demokrácia, a többségi szuverenitás tanítását vallotta. Ettől nem térhetett volna el, ha akart volna is, hiszen senki sem tagadja meg a hagyományokat.

Ez a jogi tantétel kitűnően bevált, és nagyszerűen alkalmazható az egynemzetű államokban, mint amilyen Franciaország (a franciák bevándoroltaknak tartják azt a hat-hét millió arabot, aki az országban él). Hitvallói úgy tesznek, mintha nem is nemzeti államot növesztene, gyarapítana, hanem egy valamiféle egyetemes nemzeti jelleg nélküli államot. Az alkotmány megfogalmazója úgyis tudja, hogy ez nem így van, és ennyi elegendő. Az alkotmányban nem kell hogy helyet kapjon.

A polgári szuverenitásnak mint jogi-politikai elvnek a kizárólagos alkalmazása, az alkotmány alapelvévé tétele azzal a veszéllyel jár, hogy nem azt az eredményt adja egy többnemzetiségű országban, mint az egynemzetiségűben. Az a valóság, amelyben ismételten felszínre bukkannak a nemzeti kisebbség kollektív jogai, semmi esetre sincsen nacionalizmussal „szennyezve". Az erre irányuló törekvések nem abból erednek, hogy a nacionalista beállítottságú intellektüelek megmérgezik a köztudatot, hanem abból, hogy egy közösség létezik, és amíg fennáll, létezésének értelmét abban látja, hogy a jövőben is megmaradjon és fejlődjön.

A polgári szuverenitás elvének egyedüli elismerése és alkalmazása a szőnyeg alá söpri az etnikai és nemzeti kisebbségek jogait, de azok állandóan kikandikálnak, olykor elő is bújnak. Ennek a jogi-politikai tanításnak a hívei úgy tesznek, mintha az államban nem is volnának más

etnikai és nemzeti kisebbségek, holott a valóságban igenis léteznek. Ha a polgár csupán polgár volna, minden bizonnyal az egész eddigi történelmi fejlődés úgy lenne értelmezhető, mintha mindaz, ami eddig történt, vagyis az eddigi történelmi fejlődés a polgárrá válásban beteljesülne és be is fejeződne. Az ilyen szemlélet abszurdum, mert a fejlődés a polgárosodással sem fog beteljesülni, sem befejeződni. A távoli jövőben is lesznek nyelvükben és etnikai adottságaikban és társulásukban különböző emberek. Az etnikai adottságokhoz a távoli jövőben is fognak kötődni bizonyos kollektív érzések és társulási igények; elkerülhetetlen, hogy bizonyos jogok is fűződjenek hozzájuk. Az etnikai és nemzeti sajátosságok és jellegzetességek talán a legtartósabbak; több társadalmi formációt összekötnek és ezeken keresztül hatnak.

Annál inkább így van ez ma. Elképzelhető, hogy a polgári állam intézményei a kisebbségi jogok szavatolása nélkül is működőképesek, a társadalom mégis paralizálódhat a fejlődés útján. Az etnikai másság kinyilvánítása, a kollektív jogok rendezése nélkül a társadalom soha nem lesz igazán szabad, és nem haladhat a gyors fejlődés útján. Etnikai és nemzetiségi okokból kifolyólag bekövetkezhet a stagnálás, ami lehetetlenné teheti az államhatalmi szervek munkáját is. A legtökéletesebb polgári jogok gyakorlása közepette is megjelenhet az etnikai „nosztalgia" kollektív érzése, amely ha az elnyomásból fakad, vissza fogja vetni a társadalmat fejlődésében. S végül, tudni kell, hogy a polgári szuverenitás elvének egyedüli alkalmazásával, akármennyire is igyekeznek, nem lehet többé biztosítani az országban, az államban az uralkodó nemzet végleges és tartós dominanciáját sem. Ha így akarnak „végére járni a kisebbségi kérdésnek", akkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy az uralkodó nemzetben sem lesz többé már meg az az asszimiláló erő, amely megvolt az önigazgatású szocialista társadalomban, a testvériség-egységen alapuló jugoszlávizmusban. A többségi nemzet elveszíti a kisebbségekkel való együttműködéshez szükséges vonzerőt és bizalmat. Noha a polgári szuverenitás elvének abszolutizálásával is meg lehet semmisíteni a nemzeti kisebbségeket (kohéziós, közösségösszetartó erejüket és „védekező" nacionalizmusukat), ez a politika szempontjából irreális tett. A politikának ugyanis az a célja, hogy követőkre leljen, vele együttműködőkre és szövetségesekre találjon. Sokkal inkább célja kellene hogy legyen a kisebbségek „magához édesgetése". Ez azonban lehetetlenség, ha kizárólag a polgári szuverenitás elvéhez ragaszkodik.

A polgári szuverenitásból nem lesz semmi, ha a valóságban állandóan kételkednek benne, márpedig ez fog történni, hiszen a soknemzetiségű országban nemcsak homogenizált polgárok, vagy esetleg csoport- és osztályérdekeltség szerint tagozódott polgárok élnek, hanem uralkodó etnikum-nemzet és kisebbségek is.

A polgári szuverenitás, amelyet állandóan és tartósan meg fog kérdőjelezni akár az uralkodó nemzet, mert mindig veszélyt lát a kisebbségekben, akár a kisebbség, mert ez is mindig félelemre lát okot az uralkodó nemzet

célkitűzéseiben, a valóságban nem létezik. A valóságban mindig az uralkodó etnikum, a nemzet szuverenitása fogja helyettesíteni.

A polgári szuverenitás elvére hivatkozva az uralkodó nemzet számtalan módon igyekszik biztosítani a saját kollektív jogait, a kisebbség ugyanezen jogait pedig mellőzi. Közben egyre jobban fog félni a kisebbségektől, mint ezek tőle. Tévedésnek esik áldozatul, hogy lebecsüli a kisebbségek „politikai erejét", leértékeli lehetséges politikai alanyiságukat. A kisebbségi életben és közéletben vannak olyan erkölcsi értékek, amelyek a kisebbséget ellenállóvá tehetik a polgári szuverenitás trójai falovában becsempészett nagynemzeti hegemóniával szemben. A kisebbségek megmaradásának kérdését jobb lenne az időre bízni. Maradjanak meg mindaddig, amíg képesek közösségi életük megszervezésére. Ebben érezzék az országnak, az államnak, az uralkodó nemzetnek a támogatását. A társadalom – alapuljon az állam akár a polgári szuverenitás elvén – ki fog merülni, bele fog fáradni a kisebbségivel vívott politikai csatározásba, ha állandóan a megoldatlan, de újra meg újra felbukkanó nemzetiségi-kisebbségi kérdéssel kell bíbelődnie. Figyelmét képtelen lesz a komoly gazdasági és kulturális kérdésekre fordítani. Az alkotóképesség, a figyelem nem a társadalom számos égető kérdésének megoldására fog összpontosulni, hanem a rendezetlen kisebbségi helyzetre. A társadalom ilyen irányú állandó mozgósítottsága a gyakorlatban teljes ellentétben áll a szuverenitás elvével. Mivel ez az elv nem alkalmazható mindenkor és mindenre maradéktalanul, kizárólagos szorgalmazása nem várt következményekkel jár. Még az őszinte vágyat és törekvést, a polgári értékek és jogok melletti kiállást is meg fogják így hazudtolni. A társadalom minden része becsapottnak fogja érezni magát.

Mint ismeretes, az alapvető polgári jogok tárába tartozik az egyénnek a szabadon megválasztott etnikai, faji és vallási hovatartozása. Ez egy maradéktalan és osztatlan elv, kizárólag az egyént érinti, az egyes embert fejezi ki jogi vonatkozásban. Ha azonban ebbe az elvbe belemagyárázzák, hogy nem zárja ki a nemzeti kisebbségeknek az államban, a társadalomban való kollektív szervezkedését és kollektív jogait sem, voltaképpen „beszennyezik" egy más elvnek a létjogosultságával. Ezt attól függően teszik, hogy milyenek a pillanatnyi érdekek. Ezért kezdettől fogva elsőrendű jelentőségű lenne, hogy a két elvet „elvhűen" alkalmazzák, és ismerjék el alkotmányos jognak; hogy ne függjön az uralkodó nép esetleges megszorítottságától. Nélkülözhetetlen az elvek tisztázása és kifejtése az alkotmányban és az egész jogrendszerben. A valóságban egyetlenegy elvnek az alkalmazása meghazudtolhatja magát a valóságot, és lehetetlenné teszi az illető elvnek az alkalmazását is. Tehát a politikai és jogalkotási gyakorlatban nélkülözhetetlen a *szükséges elvek* „elvhű", módszereiben emberséges működtetése, hogy a joggyakorlatban az érvényesüljön, amit akarunk, s ne kelljen az egyik elvet a másikkal „szennyezni", ne kelljen semmit beléjük magyarázni, az egyik elv tartalmából a másikba

„átönteni egy kicsit" – ahogy az érdekeknek megfelel. De most éppen ez történik a kisebbséget érintő jogalkotásban és a kisebbségi politikában.

Az előzőkből világosan kitűnik, hogy egy soknemzetiségű országban, mint amilyen Kis-Jugoszlávia, az abszolút és osztatlan polgári szuverenitás alapján nem lehet nemzeti „egységet" építeni, szemben minden egynemzetiségű országgal, ahol eleve adva van. A polgári szuverenitásnak tisztán egységteremtőként való értelmezése suba alá rejti a nemzeti kisebbségek asszimilációját. Ez nem kecsegtet eredménnyel, mert csak a nemzetek és nemzeti kisebbségek teljes egyenjogúsága, kollektivitásuk egyenjogúsítása hozhatja magával a teljes polgári szuverenitást a politikai rendszerben és az egész társadalomban. Mégis szinte minden uralkodó és ellenzéki párt kórusban zengi, hogy a kisebbségi kérdés rendezése a „mi belügyünk". Ebből az következik, hogy csak látszólag ismerik el a nemzetközi jog idevágó normáit, hogy a nemzetközi jog ellenére sem tartják magukat a korlátlan szuverenitás elvéhez a kisebbségi kérdés rendezésében. Ha elismernék, hogy ezeket a jogokat a nemzetközi jognak megfelelően kell rendezni, az eleve kizárná e kérdés „belügyi" voltát. A továbbiakban tehát tarthatatlanok lennének az eddig jól ismert „fából vaskarika" megoldások. A lehetőségeket éppen azzal akarják leépíteni, hogy a nemzetközi jog rendelkezéseihez hozzáadják „sajátosságainkat", illetve a nemzetközi jogot sajátosan értelmezik. Rejtegetett politikai szándékú, ám nagyon is tudatos hozzállásról van szó. A „balkáni furfang" azonnal felszínre bukkan, mihelyt mód nyílik a nemzetközi jog „plasztikus" és még inkább elégtelen megoldásai által kínált lehetőségek kihasználására a „magunk nemzeti érdekében". Ismeretes előttünk, hogy a nemzetközi jog kisebbségvédelmi rendelkezéseit egy olyan Nyugat-Európa fogalmazta meg, ahol nincsenek jelentős számú kisebbségek, inkább bevándorlási problémák vannak. A bevándorlók nem élvezhetik a kisebbségi jogokat:

1. vagy azért, mert nem volt, vagy azért, mert nincs történelmi múltjuk;

2. vagy nem is lesz, vagy nem is lehet történelmi múltjuk, mert bevándorlásuk a történelmi időtől teljesen független és szervezetlen, elhelyezkedésük földrajzi értelemben is meghatározatlan stb. Ezekbe a gyengeségekbe kapaszkodnak a mi „jogértelmezőink", s a nemzetközi jogban a kisebbségekre vonatkozóan már kidolgozott és ismert rendelkezéseket tudatosan leszűkítik azokra a jogokra, amelyek jószerint csak a bevándorlókat illetik meg (ezek pedig az egyes ember polgári jogai). Ilyenformán még a nemzeti kisebbségek önszerveződésére (ennek állami elősegítésére) irányuló enyhe követelést is elutasítják. Végtére is jogalapot csinálnak ahhoz, hogy a kisebbségvédelem a megtűrt kisebbségek politikájává váljon. A kisebbségeket olyan náthának fogják fel, amelyet el kell viselni mindaddig, amíg nem múlik el önmagától.

Mindez arra utal, hogy a kisebbségi kérdésben, a jogok biztosításában nem az ország akar alkalmazkodni a nemzetközi jog kisebbségvédelmi

rendelkezéseihez és normáihoz, hanem azokat akarja magához, nagynemzeti törekvéseihez igazítani. E tekintetben továbbra is „autotchton" és „specifikus" úton kíván járni, és még a legjobb, a mások által már régen elfogadott megoldásokat is úgy fogja alkalmazni, ahogy az államnemzeti érdekeknek megfelelően átértekelte. Természetes, hogy ez a jogpolitika a jövőben sem lesz érdekelt a nemzetközi jog kisebbségi normáinak a tökéletesítésében, hanem éppen ellenük fog szegülni, amikor csak teheti. Ha a nemzetközi viszonyokban a kisebbségekről esik szó, mindig a szubverziót, az állami szuverenitás megsértését fogja feltételezni. Állandóan a nemzeti függetlenségért fog aggódni, holott ez az alkotmányban foglalt polgári szuverenitás elvén nyugszik. Nemzeti függetlenségét képtelen lesz beépíteni a nemzetközi biztonsági rendszerbe, mert ettől is veszélyeztetettnek véli politikai rendszerét, amely állítólag a polgári érdekek szolgálatában áll. Ez az államrendszer folyton rettegni fog a benne levő „másságtól", de a nemzetközi közösség fejlődésétől is. A másság kinyilvánítására való törekvést, a radikális kisebbségi követeléseket úgy fogja fel, mint más országoknak (a nemzeti kisebbségek anyaországainak) területi aspirációját. A kisebbségektől unos-untalan a lojalitás hangoztatását követeli meg, s az ország területi épségére és függetlenségének megőrzésére való felesküvést fogja elvárni. A félelem továbbra is irányító erejű lesz.

A helyzet akkor változhat, ha az uralkodó nemzet nemcsak elfogadja a nemzetközi jog kisebbségvédelmi normáit és mércéit, hanem tovább igyekszik őket bővíteni és fejleszteni. Ehhez azonban az is szükséges, hogy ne csak a polgári jogok szuverenitásán, hanem a nemzetek és nemzeti kisebbségek egyenjogúságán alapuló társadalmat építsék. Az előző rendszer elenyészően kevés jó oldalát át kell menteni az új rendszerbe, és úgy kell újabb lépést tenni a fejlődés útján. A nemzeti kérdésben a végletek elvtelenségek.

Végső következtetésként az alapvető igényként azt állapítjuk meg, hogy ha a politikában valóban le akarnak mondani a kisebbségek asszimilációjáról, le kell mondani az asszimiláció jogának az alkotmányban és az egész jogrendszerben való bebiztosításáról is. Szükségessé válik a polgári szuverenitásról, illetve a nemzet és a nemzeti kisebbségek teljes jogegyenlőségéről szóló elvnek az összehangolása, majd az alkotmányba és az egész jogrendszerbe való iktatása. Ez annyit jelent, hogy a nemzeti kisebbségeknek lehetővé kell tenni kollektív jogaik érvényesítését közjogi testületeik révén – ahogyan ezt a Carrington-féle dokumentum is javasolja.

Minden más csak a nemzeti kisebbségek asszimilálására teremt jogalapot az alkotmányban és az egész jogrendszerben. Természetesen az állam így is fennmaradhat, de képtelen lesz gyors fejlődésre. A politikában is, mint a businessben, az idő a legnagyobb érték. Ha az állam fejlődésképtelen lesz, vagy ha a fejlődésben lemarad a többi országhoz képest, az uralkodó nemzet fogja a legnagyobb kárát látni a kisebbségi kérdés

rendezetlenségének. Ha nem veszi észre a gyors fejlődéshez vezető utat, a szinte önmagukat kínáló lehetőségeket, akkor magára vessen. Az utolsó hely Európában biztosítva lesz számára.

A régiók Európájában a „jogos", erőszakos asszimilációnak meg kell hátrálnia. A kisebbségek közjogi alanyiságot fognak kapni. Ennek lényege a „vétó", az ellenállás mindazzal szemben, ami nemzeti azonosságtudatukat meg akarja semmisíteni. Ha a többségiek eddig az erőszakos asszimilációhoz adták meg a szükséges alkotmányos keretet, és belefoglalták jogrendszerükbe, a régiók Európájában rövidesen kollektív jogokat, politikai alanyiságot és közjogi intézményeket és testületeket fognak adni a kisebbségeknek, hogy megmaradásukat és fejlődésüket elősegítsék. Ez a folyamat aligha állítható meg.

Az erőszakos asszimiláció nem más, mint a politikai intézkedésekkel és a jogrendszerbe belefoglalt megoldásokkal előkészített és irányított folyamat. A régiók Európája nem készíti elő, nem határolja be az etnikai folyamatokat, hiszen ezek állandóan változnak. A mozgások, változások hátterében kevesebb államhatalmi és terjeszkedési megfontolás fog meghúzódni. Ennek folytán kiiktatódik a „jogos" erőszakos asszimiláció, s helyébe a változások, a szabad, akadálytalan, gazdasági, ipari, kereskedelmi együttműködés és a vállakozások lépnek. Ez már sokkal több reményt ad a nemzetiségek megmaradásához, mint minden eddigi rendelkezés együttvéve. A legkisebb etnikumok is, amelyek nyitottan viszonyultak a termelés állandó korszerűsödéséhez, túlélték a középkort, és több száz éve gyarapodnak. Amelyek erre képtelenek voltak, eltűntek. Történhet-e ez másként a régiók Európájában? Aligha. A megmaradásnak ma is, sőt ma inkább, még egy új lehetőség áll a rendelkezésére: ez pedig a termelés tudományos alapokon előkészített fejlesztése. Aki ezt a lehetőséget megragadja, meg fog maradni.

Rezime

Politički subjektivitet nacionalnih manjina i kriza pojma suvereniteta

U uvodnom delu svog rada autor navodi probleme interesnog organizovanja manjina u bivšim socijalističkim sistemima koje je bilo samo prividno reprezentovanje njihovih stvarnih potreba. Posle raspada realsocijalizma i federativnih struktura u njima, postavlja se pitanje suvereniteta. Naime, apsolutni suverenitet ne bi dozvoljavao manjinama nikakvu formu političkog subjektiviteta. Jedna od najbitnijih spoznaja naše epohe je spoznaja o tome da ne postoji apsolutna državna nezavisnost, da je suverenost relativna jer se sve više jača upućenost jednih na druge. U tome će jugoslovenska kriza odigrati ključnu ulogu: ona će možda posredovati obnovu međunarodne pravne zaštite manjina. Autor detaljno analizira ove probleme u Jugoslaviji u svetlu sedamdesetih godina ali i u svetlu današnjice. Poseban odeljak posvećuje razlozima slabosti političkog subjektiviteta nacionalnih manjina kao i odnosu građanske suverenosti i političkog subjektiviteta manjina. On smatra ekskluzivnim priznanje da građanska suverenost ne vodi računa o pravima nacionalnih manjina jer projektuje homogeno društvo u kojem se mogu

odobriti samo određene razlike. Vladajuća nacija može bilo kada pozivajući se na građansku suverenost obezbeđivati svoja kolektivna prava ali i negirati specifična prava nacionalnih manjina. Neophodna je sinteza načela građanske suverenosti i načela pravnog izjednačavanja nacije i nacionalnih manjina u ustavu i u celokupnom pravnom sistemu. Ovo zahteva ostvarivanje kolektivnih prava u javnopravnim telima.

Summary

The Political Subjectivity of National-minorities and the Crisis of the Notion of Sovereignty

In the introductory part the author specifies the problems of the interest organization of minorities under the former socialist regimes which, in fact, was only a superficial representation of their real needs. After the collapse of the real-socialism and federal structures the question of sovereignty became a major issue. Namely, absolute sovereignty would not assure the minorities any form of political subjectivity. One of the fundamental realizations of our epoch is the recognition that absolute stately independence does not exist, that sovereignty is relative, because there is a growing interdependence. This is where the Yugoslav crisis is going to play a key role: it might open up the question of international legal protection of minorities. The author gives detailed analysis of the problem in Yugoslavia in the light of the seventies as well as of today. A special chapter deals with the causes of the weaknesses of the political subjectivity of national minorities as well as with the correlation between the civic sovereignty and political sovereignty of the minorities. He considers it to be an exclusive acknowledgement that civil sovereignty does not pay any attention to the rights of minorities because it projects a homogenous society in which only particular differences could be acknowledged. The ruling nation can always, by referring to the sovreignty of its citizens, protect their collective rights but also negate the specific rights of the minorities. The synthesis between the principles of sovreignty of citizens and the principles of legal equality of nations and minorities in the constitution and the whole legal system is an imperative necessity. This requires the realization of collective rights in the institutions of public law.

Original scientific paper

Beszédes Valéria

HALOTTKULTUSZ ÉS TÖMEGKOMMUNIKÁCIÓ

A MAGYAR SZÓ GYÁSZJELENTÉSEINEK ELEMZÉSE

Napilapunk vasárnapi számának utolsó tíz oldalát a hirdetések töltik ki. Ilyen közleményeket ugyan más napokon is olvashatunk, de szigorúan megszerkesztett formában a hétvégi ünnepi számban találhatók. Ezek a hirdetések ritkán kínálják az egyes vállalatok termékeit, az ilyen jellegű reklámok hétközben, leginkább a Magyar Szó különböző mellékleteiben (Szivárvány, Föld Népe, RTV-újság) jelennek meg. A vasárnapi hirdetések inkább információs jellegűek, pályázatokat és hirdetményeket közölnek az egyes munkahelyek betöltésére. A vállalati hirdetések vezetik be a lap hirdetési rovatát, ezt követik két-három oldalon a gyaszjelentések, végezetül pedig apróhirdetések következnek. Hogy mennyire tudatosan szerkesztik a lapnak ezt a részét, azt bizonyítja az a tény, hogy a munkahelyi pályázatok mellé, amennyiben szabad hely marad, gyászjelentéseket nem tesznek, hanem csakis apróhirdetéseket. Ha a gyászjelentések átmennek a harmadik lapra is, akkor a tördelő szerkesztő a fennmaradt részeket semleges hirdetésekkel tölti ki. Soha nem kerülnek erre az oldalra a házassági hirdetések; ezek — bizonyára kegyeletből — még a szemközti lapon sem olvashatók.

Az alábbiakban a jugoszláviai sajtó jellegzetes hirdetéstípusát, a gyászjelentéseket vizsgáljuk. A jugoszláviai napilapok hasábjain nap mint nap megtalálhatjuk őket, a szerbhorvát nyelvű helyi lapok hirdetései között is jelentős teret kapnak. A Magyar Szónak különösen a vasárnapi számában olvashatunk sok ilyent, mert ekkor jelenik meg a lap a legnagyobb példányszámban, s azok, akiknek ezeket a hirdetéseket szánják, leginkább vasárnap veszik meg az újságot.

A halottkultusznak évezredek óta megvan a kommunikációs rendszere, amelyet az adott közösség szigorúan betart. Ezek az idők folyamán természetesen alakulnak, korszerűsödnek, de napjainkban is a legtöbb tradicionális elemet a temetés és a gyász tartalmazza, amelyeket a városi és a falusi környezet is betart.

A hatvanas évektől kezdve a vajdasági magyarok temetkezési szokása új kommunikációs eszközzel bővült. Az már a múlt században szokás volt,

hogy az értelmiségi családok nyomtatott gyászjelentéseket készítettek s ezt postán elküldték az ismerősöknek, hozzátartozóknak. Napjainkban a gyászlap a temetkezés elmaradhatatlan kelléke, előre nyomtatott változatait a temetkezési vállalatok is árulják, ateista és vallásos változatban, természetesen magyar és szerbhorvát nyelven. Ha a gyászoló család ezt nem tartja elég ünnepélyesnek, akkor a saját elképzelése szerint nyomtat magának. Ami ebben a szokásban új, az az, hogy a gyászjelentések is tömegkommunikációs eszközzé válnak. A hozzátartozók — hasonlóan mint a plakátokat — kiragasztják őket a városok illetve a falvak legforgalmasabb részére, ezzel is értesítik a közösséget, hogy meghalt egyik hozzátartozójuk. Ha egy vállalatnak kiemelkedő munkatársa hunyt el, a munkaszervezet is nyomtat gyászjelentést, s ez is megjelenik a város különböző pontjain a család gyászjelentésével együtt. A címzett ebben az esetben egy szűkebb közösség, annak a helységnek a lakói, ahol az elhunyt élt és dolgozott.

A tájékoztatás másik változatát már a szélesebb közösségnek szánják a feladók, mert a tömegkommunikáció eszközét, a sajtót használják fel, s ebben hirdetik, hogy haláleset történt a családban. Temetkezési szokásaink szerves részének kell tehát tartanunk a gyászjelentéseket. Uniformizáltak, de ugyanakkor privatizáltak is, mert tükrözik a család vagyoni helyzetét: minél hosszabb a hirdetés, annál többet kell érte fizetni, de nem hanyagolható el az a szempont sem, hogy a feladók úgy vélik, a hosszú hirdetéseikkel a halott személye iránt érzett szeretetüket és megbecsülésüket fejezik ki.

A gyászhíreknek három típusa jelenik meg lapjaink hasábjain: a gyászjelentés, a köszönetnyilvánítás és a megemlékezés. A három típus közül legkevesebb a gyászjelentés, amelynek célja, hogy tudassa a temetés helyét és idejét. Ezeket nemcsak a szűkebb családi körhöz tartozók szokták közzétenni, hanem a munkaszervezetek is, hogy értesítsék a közösséget: elhunyt egy érdemes dolgozójuk. Ez a megbecsülés azonban leginkább csak az igazgatóknak, újságíróknak, tanároknak, kiemelkedő politikai munkásoknak, művészeknek jár ki. Az egyszerű munkásember haláláról a munkaszervezet csak akkor tájékoztat, ha munka közben éri a halál. Ilyenkor gyakran egymás mellett kettő, sőt három gyászjelentés is megjelenik ugyanarról a személyről, s mindegyikben ugyanaz a sablonos szöveg olvasható. Ezek, mivel a temetés helyét és idejét is közlik, nem vasárnap jelennek meg, hanem a legközelebbi számban, hogy értesüljön a közösség a temetés idejéről.

A vasárnapi számban ritkán közölnek ilyen gyászjelentéseket; az ünnepi számba többnyire a megemlékezések és a köszönetnyilvánítások kerülnek. Az utóbbi a hagyományosabb. A hatvanas években még csak ilyeneket közöltek. A megemlékezések újabb keletűek. Az előbbieknek a célja érthető, többé-kevésbé indokolt is, a hozzátartozók a sajtó útján köszönik meg a részvétnyilvánításokat. Hogy a másik típusnak mi a célja, arra már nehezen tudunk válaszolni, mert semmilyen hírértéke nincs annak, hogy hat hét után a sajtó útján is megemlékeznek a halottról.

Az alábbiakban a Magyar Szó ez év májusi vasárnapi számaiban megjelent gyászjelentések formai és nyelvi megoldásait ismertetjük. Véleményünk szerint a kiválasztott minta tükrözi e közlemények sajátságait. Az öt számban 273 gyászhír jelent meg: harmadikán 43, tizedikén 70, tizenhetedikén 58, huszonnegyedikén 51, harmincegyedikén 51, átlagosan tehát 55. A május 3-i számban viszonylag kevés a gyászjelentés, mert a négynapos ünnep miatt korábban volt a lapzárta, s a hirdetők elkéstek, ezzel magyarázható, hogy a következő vasárnapon az átlagosnál lényegesen több gyászhír olvasható.

A gyászjelentések grafikai szerkesztése

A hirdetéseknek ez a típusa mindig a lap 24. és 25. oldalán található. Ha a szokásosnál több ilyen hír gyűlik össze, akkor átkerülhet a 26. oldalra is. A Magyar Szó egyéb oldalai öthasábosak, a hirdetések hat hasábra oszlanak. A hasábokat a jugoszláv gyakorlatnak megfelelően vékony vonallal különválasztják. Így járnak el a hirdetések esetében is, azzal a különbséggel, hogy a gyászhíreket gyászkeretbe teszik. Minden hasábot ugyanis külön vastagabb léniával választanak el, így a két hasáb között négy milliméternyi távolság fehéren marad. A hirdetéseket egymástól ugyancsak vastagabb vízszintes vonallal választják el. A gyászjelentések többnyire egyhasábnyi szélességűek, de újabban néhány kéthasábos gyászjelentés is megjelenik a lapban. Az egyes hirdetések hosszúsága is különböző. A szabvány szerint a legrövidebb négy centiméternyi lehet, a leghosszabb gyakorlatilag kitöltheti az egész hasábot, de ezzel a lehetőséggel a hirdetők szerencsére nem élnek.

Megmértük, hogy milyen hosszúságú hirdetéseket adnak fel a hozzátartozók, s az alábbi adatokat kaptuk:

cm	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
db	6	3	5	—	33	43	57	25	27	12	5	10	—	3

A hirdetések hosszúságánál nem a szavak számát vettük figyelembe, hanem a közlemények centiméter hosszúságát, mert a díjszabásnál is centiméterenként kell fizetni. Az általunk vizsgált hirdetések többnyire 8—10 centiméter hosszúak, mint az a táblázatunkból is kitűnik, ennyi helyre van szükség ahhoz, hogy a közösség által elvárt gyászhír összes lényegesnek tartott eleme elférjen.

Egységesek a gyászhírekben alkalmazott betűtípusok és azonos a tördelés is. Minden hirdetésnél feltüntetik a gyászhír műfaját petit versál fett betűkkel: GYÁSZJELENTÉS, KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS, MEGEMLÉKEZÉS. Ez a felcímezés szerintünk felesleges, a hirdetések csoportosításával elérhetnék ugyanezt a célt, másrészt a hirdetés tartalma is elárulja, milyen műfajú gyászjelentésről van szó. Tragikomikusan hat ez a

megoldás olyan esetekben, amikor ugyanarról a halottról kettő, esetleg három megemlékezés is olvasható.

A felcím után következik az egyhasábos gyászhirdetések esetében nonpareille antikva betűkkel a bevezető rész, majd az esetek legtöbbjénél az elhunyt fényképe látható. Az alábbiakban ugyancsak táblázat segítségével érzékeltetjük, mennyire fontos ezekben a hirdetésekben a fénykép. Nem a fényképes hirdetések számát tüntetjük fel, hanem az olyanokét, amelyekben hiányzott a fotó, mert ez pregnánsabban tükrözi a fénykép szerepét.

dátum	3.	10.	17.	24.	31.
hirdetések száma	42	70	58	51	51
fénykép nélkül	7	6	8	3	6

A fenti számok is azt bizonyítják, hogy szinte kötelező érvényű, hogy a halott fényképe is benne legyen az újságban, hogy az olvasók könnyebben azonosíthassák az elhunytat. A fényképek szabványméretűek, 3×4 cm nagyságúak. Rendszerint azt a fényképet közlik az újságban, amelyet a személyazonossági igazolvány készítésekor csináltattak. Sok fényképen látszik, hogy a hirdetők az elhunyt személyi iratából vették ki a képet, mert látható még rajta a kapcsok helye. Disszonánsan hatnak az ilyen fotók, mert ha az elhunytról csak ilyen kép maradt fenn, akkor hogyan őrzik az újságban kegyelettel bejelentett emlékét? Komikusak azok a fényképek, amelyek az elhunytról húsz-harminc évvel korábban készültek, mivel a nyolcvan-egynéhány éves, hosszú betegség után elhunyt férfit vagy nőt fiatalosnak, életerősnek mutatják.

A fénykép alatt az elhunyt neve olvasható ciceró nagyságú betűkkel. A halott neve után ismét nonpareille betűkkel folytatódik a hirdetés szövege. A zárórészt jobbra zárják, s nonpareille kurrent fett betűkkel felsorolják a hirdetés feladóit.

Ugyanilyen a grafikai megoldása azoknak a gyászhíreknek is, amelyek kéthasábosak. A szöveg ezekben sem több, csak nagyobb betútípusokat használnak, s a képet úgy helyezik el, hogy levegősebb legyen az oldal.

A gyászjelentések grafikai megoldása többé-kevésbé megegyezik a más jugoszláv lapokban található ilyen jellegű hirdetésekkel. A különbség csupán annyi, hogy a Magyar Szóban hangsúlyozottabb a gyászkeret, mint a Dnevnikben, a Borbában, a Politikában.

Szövegszerkesztés

A hirdetések szövegének jellegzetessége a kötöttség, amelyet Buda Béla a szerkesztettség tipikus esetének tekint. Megállapítja, hogy „valamilyen központi szabályozás értékrendjének korlátozó hatására a szerkesztetse-

gen át érvényesülhet ugyan, de biztosan kitermel egy másodlagos kódot, amely mögöttes üzenetek formájában mégiscsak utat enged a szabályozni kívánt társadalmi intenciók egy részének". A továbbikban megállapítja, hogy a hirdetők maguk is sztereotipizálják szövegeiket, lecsupaszítják, hogy csak a legszükségesebb információkat tartalmazza. (Buda Béla: *A tömegtájékoztatás nyelvének néhány kommunikáció-lélektani és szociolingvisztikai sajátossága.* In: *Nyelvészet és tömegkommunikáció.* Bp. 1985. 21 l.)

A fenti megállapítások érvényesek a gyászjelentésekre is. A Magyar Szó hasábjain megjelent hírek szabályozója maga a közösség, az újonnan kialakult hagyomány, amely elvárja, hogy a sajtóban is búcsút vegyenek az elhunyttól. A sztereotip fordulatokat is a közösség alakította ki, amelynek nem az az elsődleges célja, hogy a legszükségesebb információkat közölje az olvasókkal, hanem az, hogy az elhunytat szerették, megbecsülték. S a közösségi normák szerint a hirdetésekben közölt sztereotip formulák fejezik ki a szeretetet és a megbecsülést. A gyászhírek tehát más apróhirdetésekkel ellentétben nem lecsupaszítottak, hanem terjengősek, bőbeszédűek. **A gyászjelentésnek a kommunikációs modellje a következő:**

kód
közlemény
feladó ———————— címzett
csatorna
kontextus

Ha ebbe a modellbe behelyettesítjük a kommunikációs viszony résztvevőit, akkor a kód a sztereotip hirdetés, amelyet a címzetthez a hagyomány, a tradíció juttat el. A feladó a hirdető, a címzett pedig egy tágabb közösség. Elsősorban azok, akiket a hirdetésben felsorolnak, de a feladó mindazoknak címezi az üzenetet, akik a hirdetéseket olvassák. A kommunikációs modell behelyettesített változata a következő:

gyászhír
ember—halál viszony
gyászoló család ———————— közösség
tradíció
tömegkommunikáció

A címzett felbontható:

1. Akiket megemlítenek a hirdetésben
   a) név szerinti személyek (orvosok, ápolók, segítőkész szomszédok, pap, kántor)
   b) társadalmi szervezetek (harcosszövetség, munkaszervezetek, művelődési intézmények, sportegyesületek)
2. általánosan felsorolt személyek (rokonok, barátok, ismerősök, szomszédok)
3. a hirdetés olvasói

Meggyőződésünk, hogy a hirdetések valódi címzettjei a harmadik csoportba tartozók, mert az első két csoportba kiemelt címzetteknek a hozzátartozók már a temetésen vagy utána személyesen megköszönik a részvétnyilvánítást.

A gyászhírek harmadik csoportja, a *megemlékezés* kizárólag a hirdetés olvasóihoz szól, mert lényegében semmilyen új információt nem közöl, hisz a halottat már eltemették, a részvétnyilvánítást már korábban a sajtóban is megköszönték. Ha a folklór oldaláról vizsgáljuk ezeket a hirdetéseket, akkor kapcsolatba hozhatjuk a gyászolási szokásokkal. Napjainkban is meggyászoljuk a halottat, a halott lelki üdvéért meghatározott időpontokban misét szolgáltatnak. Ezeknek a halottas szokásoknak a tömegkommunikációs megjelenései a megemlékezések. A májusi számokban 113 megemlékezés olvasható. A mi vidékünkön a távolabbi rokonok hat hétig gyászolják az elhunytat, akkor szolgáltatják az első misét is a halott emlékére, hat hét illetve negyven nap után olvashatjuk az első megemlékezést is az újságban. A közelebbi rokonok, testvérek, unokák rendszerint fél évig gyászolják a hozzátartozójukat, ekkor ismét gyászmisét tartanak, ilyenkor újra megjelenik a sajtóban a megemlékezés. A szűkebb család tagjai: a szülők, a testvérek, gyerekek egy évig gyászolnak, ekkor rendelik kötelezően rendszerint az utolsó gyászmisét, amivel jelzik a gyászév elmúltát, s az újságban ismét megemlékeznek az elhunytról. A vajdasági magyarok a jeles ünnepeken: nagypénteken, karácsonykor és halottak napján rendszeresen megemlékeznek elhunyt hozzátartozóikról, az itteni szerb lakosság a jeles napokon kívül is mindig, évek múlva megemlékezik az elhunytról halálának évfordulóján is, s ezt a lapokban is közzéteszi. Néhány olyan, ebbe a típusba sorolható gyászhírt is találtunk, amely 5, 9, 21 és 22 év után emlékezik az elhunytra, de ezek mindig olyan alkalmakkor jelentek meg, amikor a családban újabb haláleset következett be, s ez alkalommal a korábban elhunyt hozzátartozókról is megemlékeznek: leginkább a szülőkről, gyermekekről. A megemlékezéseknek ez a formája is temetkezési szokásainkra vezethető vissza, mert a temetéskor a sírba zsebkendőt, gyertyát tesznek a korábban elhunytak számára. A fentiek is bizonyítják, hogy a gyászhírek kommunikációs modelljében döntő fontossága van a tradíciónak, de tömeges megjelenésüket a divat élteti.

Gyászjelentések

A hirdetéseknek ez a csoportja rendszerint két részből áll. Az elsőben közli, hogy X. Y. elhunyt, a másodikban pedig, hogy hol lesz a temetése. A hirdetésnek egyszerűbb formájában a gyászoló család választékos formában közli a halálhírt:

Mély fájdalommal jelentjük, hogy

X. Y.

életének 82. évében hosszú és súlyos betegség után elhunyt.

Bonyolultabb a szerkezet, ha felsorolják az elhunyt rokonsági viszonyait is:

Fájdalomtól megtört szívvel jelentjük, hogy drága jó feleségem, édesanyánk, anyósunk, nagyanyánk, testvérünk,

X. Y.

79 éves korában, 1987. április 27-én örökre itt hagyott bennünket.

A másodiknak idézett példa a gyakoribb, természetesen férfiak esetében férjről, apáról, nagyapáról stb. emlékeznek meg. A két gyaszjelentés a közlés szempontjából azonos. A második változatból sem tudunk meg semmilyen fontosabb információt a halottról. A rokonsági viszonyok felsorolása felesleges, mert a befejező részben legtöbbször feltüntetik a gyászoló családtagokat, amiből kiderül, hogy az elhunyt feleség, anya, nagyszülő stb. volt.

Külön figyelmet érdemelnek azok a jelzők, amelyek a hirdetésekben előfordulnak és az elhunytra vonatkoznak: szeretett anya, drága jó apa, drága nagyanya, szeretett jó nagyapa, drága, szeretett dédapa, felejthetetlen jó dédapa, odaadó férj; egyetlen gyermek vagy testvér, legodaadóbb feleség, pótolhatatlan családtag. Olyan gyászjelentést is találtunk, ahol a rokonsági kapcsolatot megjelölő főnév előtt mindig más-más jelző volt: legodaadóbb férj, pótolhatatlan apa, drága jó nagyapa, felejthetetlen testvér. A hirdetés feladóját minden bizonnyal a jó szándék vezérelte, de terjengős szókapcsolataival közhelyeket halmozott egymás mellé, és a szeretetet giccses formában fejezte ki.

A rokonsági kapcsolatok felsorolásának szigorú rendje van. Ha élnek az elhunyt szülei, akkor a fiú, lány vagy gyerek kerül az első helyre, ezt követi a férj vagy a feleség, majd szülői voltára utalnak, utána következik a nagyszülő, dédszülő megjelölés. Két olyan hirdetést is olvastunk, amelyben az elhunyt ükszülői voltára is hivatkoztak. A májusi hirdetések között, igaz, elvétve, olyan megfogalmazásokat is találtunk, amelyekben a sógorságot és a komaságot is feltüntetik. Ha az elhunyt fiatalabb, és a hozzátartozók módosabbak, akkor külön gyászjelentést közöltetnek a szülők és külön a feleség a gyerekekkel.

Köszönetnyilvánítás

Ezeknek is megvan a sztereotip formája. A májusi számokban öt típust különíthettünk el. Minden bizonnyal — kisebb módosításokkal — ilyen formában jelennek meg az év folyamán.

a) Fájó szívvel mondunk köszönetet mindazoknak a testvéreknek, rokonoknak, szomszédoknak, akik

X. Y.

temetésén megjelentek . . .

b) Fájdalomtól megtört szívvel jelentjük mindazoknak a rokonoknak, barátoknak, szomszédoknak, ismerősöknek, akik április 20-án elhunyt drága édesanyánkat, nagyanyánkat és dédanyánkat,

X. Y.-t

utolsó útjára elkísérték . .

c) Ezúton mondunk hálás köszönetet mindazoknak a rokonoknak, szomszédoknak, barátoknak, ismerősöknek, akik 55 éves korában elhunyt szeretett férjem, édesapám, nagyapánk,

X. Y.

temetésén megjelentek . . .

d) Hálás szívvel mondunk köszönetet mindazoknak a rokonoknak, szomszédoknak és ismerősöknek, akik szerettünket,

X. Y.-t

utolsó útjára elkísérték.

e) Ezúton mondunk hálás köszönetet a rokonoknak, szomszédoknak, barátoknak, ismerősöknek, akik május 14-én Keviben megjelentek szeretett fiunk,

X. Y.

temetésén.

A négy szövegkezdő formula lényegében alig különbözik egymástól, a különbség mindössze a köszönetnyilvánítás módjában van: fájdalomtól megtört szívvel, hálás szívvel vagy hálásan köszönik meg a részvétet. Ami közös, az az, hogy pontosan felsorolják azokat, akiknek a köszönet szól. A százötven köszönetnyilvánításban mindig első helyen a rokonok állnak, ezt követik a szomszédok, a barátok és az ismerősök. Esetenként a sorrend annyiban változik, hogy előbb említik a barátokat és közvetlenül utánuk a szomszédokat. A köszönetnyilvánításokban is ugyanúgy felsorolják az elhunyt rokonsági viszonyait mint a gyászjelentésekben. A kettős felsorolás bonyolult szerkezetet eredményez, terjengőssé válik a szöveg és túlságosan megterheli az egyszerű gondolatot.

A hirdetés szövegét választékos és ünnepélyes formában így is megfogalmazhatnák:

Köszönetet mondunk mindazoknak, akik a 86 éves korában elhunyt

X. Y.

nyugalmazott szabómestert

utolsó útjára elkísérték.

Az általunk javasolt szöveg tartalma ugyanaz, mint a Magyar Szo hasábjain megjelenteké, csak lényegesen rövidebb.

Köszönetet nemcsak a temetésen való részvétért mondanak, hanem a koszorúkért, a virágokért és a részvétnyilvánításért is. Ezt nem külön mondatban fogalmazzák meg a hirdetők, hanem a bonyolult szoszerkezeteket tartalmazó bevezetőhöz kötik a kapcsolatos mellékmondatot: „. . . koszorú- és virágadományaikkal, valamint részvétnyilvánításukkal fájdalmunkon enyhíteni igyekeztek." Ez a mondat a köszönetnyilvánításokban mindig megtalálható. A különbség csak annyi, hogy a megfogalmazásban a hirdetők a fájdalom főnevet jelzős szerkezettel bővítik: mély fájdalom, soha el nem múló fájdalom. Két szempontból is hibásnak tartjuk ezt a szerkesztésmódot. A bevezető gondolatsorhoz nem tartozik szorosan, tehát külön mondatként is szerepelhet a hirdetésben, s így némileg

leegyszerűsítené a gyászhír bonyolult bevezető részét. Ez a mondat a hirdetés lényege, emiatt tette közzé a gyászoló család. Megfogalmazásában terpeszkedő kifejezés a virág- és koszorúadomány; ez az összetétel szószaporítás, ugyanazt fejezi ki mint a koszorú és a virág. Ezeket a hibákat a hirdetések lektora is kijavíthatná, mert a feladók ahhoz ragaszkodnak, hogy a rokonok, a rokonsági viszonyok benne legyenek a hirdetésben, mint ahogyan azt a hirdetőosztályon megtudtuk, de valószínűleg senki sem reklamálna amiatt, hogy némileg leegyszerűsítik a mondatszerkezeteket.

A köszönetnyilvánítások legtöbbje ezzel a szakasszal le is zárul, többnyire tehát egy mondatból áll. A hosszabb változatokban új bekezdésben sorolják fel név szerint, kik azok, akiknek a gyászoló család külön köszönettel tartozik. A hirdetők nem tartják elegendőnek, ha egyszerűen csak közlik: köszönettel tartoznak X. Y.-nak, hanem hangsúlyozott formában közlik, mindig új bekezdésben, a következőket: Külön köszönettel tartozunk (s közlik a kezelőorvos, esetleg orvosok nevét, az ápolókét, akik az elhunytat gondozták). Ebbe a bekezdésbe kerül az is, ha köszönetet mondanak az elhunyt munkaszervezete tagjainak a temetésen való részvételért.

A hirdetések zárórésze három változatban olvasható. A legegyszerűbb az a forma, amikor a hirdetést az elhunyt szerettei adják fel, s így is zárják a hirdetést. Ennek prózaibb változata, ha a hirdetést a gyászoló család jelzi. Szerencsére ez a két megoldás a gyakoribb forma. A harmadik változatban felsorolják azokat a családtagokat, akik az elhunytat gyászolják. Egyszerűbb a forma akkor, ha csak a rokonsági fokozatot jelölik, a mondat akkor bonyolódik, ha a rokonsági viszony megjelölése mellett a gyászolók nevét is felsorolják. Az özvegytől a dédunokáig, sógorokat, bátyjakat, ángyokat. Néha azoknak a neve is felkerül a hirdetők közé, akiknek a bevezető részben köszönetet mondtak.

Megemlékezések

Ezeknek a megfogalmazása a legkevésbé kötött. A legegyszerűbb formája a következő:

IN MEMORIAM

SZEKERES IMRE
1965. V. 25.
1987. V. 25.

Újvidék, 1987. V. 27. Szerettei

Ezeknek a hirdetéseknek az a célja, hogy közhírré tegyék: a hozzátartozók még mindig emlékeznek az elhunytra. Ezért olyan megemlékezéseket is találunk, amelyekben elmondjuk az elhunyt halálának körülményeit, nagy általánosságban milyen tulajdonságai voltak. A hirdetők szabadab-

ban fogalmazhatnak, de a sztereotip megfogalmazásokat itt sem kerülik el. Néhány változatot ismertetünk:

Hat hete van annak a fájdalmas napnak, amikor szeretett anyánk, nagyanyánk, dédanyánk,

X. Y.

beteg szíve örökre megszűnt dobogni. Szép emlékét szívünkbe zárjuk.

Május 20-án lesz egy szomorú éve annak a fájdalmas napnak, amikor szerető férjem, édesapám, nagyapám,

X. Y.

jóságos szerető szíve megszűnt dobogni.

Nehéz elhinni, azt a szörnyű valóságot, hogy nincs többé közöttünk az, akit nagyon szerettünk. Bánatban és szomorúságban telt el hat hét azóta, hogy tragikus körülmények között, tizennyolc éves korában elveszítettük drága jó fiunkat.

Fájó szívvel, könnyes szemmel emlékezünk életünk legszomorúbb napjára, amikor elveszítettük szeretett feleségemet, édesanyánkat, anyósunkat, nagyanyánkat.

Ma van hat hónapja annak a szomorú napnak, amikor örökre eltávozott közülünk az, akit nagyon szerettünk.

A megemlékezésekben is leginkább felsorolják, milyen rokonsági kapcsolatai voltak az elhunytnak. A hirdetők a korábban megjelent minták alapján ezt lényegesnek tartják. A halott személyiségének szempontjából sokkal fontosabb lenne az, hogy mi volt a foglalkozása, mert a fényképe ugyan ott szerepel a hirdetésben, de foglalkozásából a fénykép nélkül a szűkebb környezet könnyebben azonosíthatná. Lényegesen az ember életében, hogy hány évig élt, sokszor ez az adat is elmarad a hirdetések szövegében, nemcsak a megemlékezések típusánál, hanem azokban is, amelyekben a hirdetők köszönetet mondanak. Érdekes jelenségnek tartjuk, hogy egy hirdetésben sem fordult elő az a szó, hogy X. Y. meghalt. A halál szinonimájának jó néhány változatát megtaláltuk a májusi számokban közölt megemlékezésekben: nincs közöttünk többé, örökre itt hagyott bennünket, elhunyt, életét vesztette, utolsó útjára elkísértük, szerető szíve megszűnt dobogni, beteg szíve nem dobog már, elveszítettük a pótolhatatlan családtagot, elragadta a halál, eltávozott körünkből, nincs az élők sorában, rövid, de súlyos betegség után itt hagyott bennünket, búcsúszó nélkül távozott, elragadta a kegyetlen halál, örök nyugalomra szenderült.

Egy másik jelenségre is felfigyeltünk, amely leginkább a megemlékezések befejező részében jelentkezik. A hirdetéseket a sírfeliratokkal zárják. Ezek a régi temetőkben megtalálható sírversek profanizált, közhellyé vált variánsai:

Emlékét örökké őrizzük!

Drága szerettünk emlékét megőrizzük, jóságát, szeretetét soha nem feledjük!

Emlékét örökké a szívünkben őrizzük!

Amíg élt, szerettük, amíg élünk, nem feledjük!

Kinek gyermekét nem fedi sírhalom, nem is tudja, mi az igazi fájdalom!

Munka és küzdelem volt az élete, örök béke legyen a pihenése!

Legyen a pihenése olyan könnyű, mint amilyen nehéz nélküle az életünk!

Az idő múlik, de a fájdalom megmarad!

Övé a nyugalom, miénk a fájdalom.

Ezeket a feliratokat korábbi gyászhírekből írják át, s azon ízlésüknek megfelelően némileg módosítanak. Például: Munka és küzdelem volt az élete, Pihenése legyen olyan könnyű, mint amilyen fájdalmas volt a szenvedése. Képzavart okozott az áríás, mert a halottnak még a pihenesben is fájdalmat, szenvedést kívánnak. Pedig a feladó épp az ellenkezőjét akarta közölni. Nemcsak a sírversekre emlékeztető feliratokat veszik át a polgárok, hanem a már megjelent hirdetések alapján fogalmazzák meg szövegüket, ezért mutatnak annyi hasonlóságot a gyászhírek.

Az apróhirdetések közül ezeknek van személyes jellegük, de éppen a szigorú, kötött formák miatt elveszítik ezt, s az ember legfájdalmasabb érzelmét személytelenítik, profanizálják. A kommunikációs modell adója és vevője közötti kapcsolat túlzottan kitágul, a közölt információ hatásfoka minimális, akkor pedig felesleges a hirdetés.

Irodalom

1. Fekete J. József: Gondolatok az urbánus temető körül. Hungarológiai Közlemények, 1980. XII. évf. 42—43. sz. 143—153. l.
2. Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Gondolat, Budapest, 1985.
3. Kommunikáció I—II. Szerkesztette Horányi Özséb. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1977.
4. Kunt Ernő: A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. HOM Évkönyve XII—XIV. 1975. 475—507. l.
5. Nyelvészet és tömegkommunikáció. Szerkesztette Deme László. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1985. I—II.
6. Nyelvművelő kézikönyv. Főszerkesztő Grétsy László és Kovalovszky Miklós, Budapest, 1980, 1985.
7. Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerkesztő: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983.
8. Wacha Imre: Beszélgessünk a beszédről! Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.

Rezime

Kult mrtvih i masovna komunikacija

Autor napisa ukazuje na karakteristične crte i stilističke osobenosti sećanja i zahvalnica povodom smrti koje objavljuje jugoslovenska štampa. Podvlači njihove uske veze sa folklorom i naglašava da predstavljaju neposredni odraz posmrtnih običaja. Ovi oglasi su šematični, puni jezičkih fraza sa istom

frazeologijom. Na osnovu toga konstatuje da u njihovom objavljivanju veliku ulogu igra tradicija i moda. Izraz najbolnijih ljudskih osećanja preko štampe — prema autoru — izgubi emociju i profanizuje se. Odnos između komunikacionog modela toliko se proširuje da je uticaj ovakvih oglasa minimalan.

Summary

The cult of deceased and the mass-communication

An Analyse about the obituaries published in Magyar Szó

The author in his article points out the characteristic features and stylistic specialities of memories and leter of thanks published on the occasion of death in the columns of Yugoslav press. He emphasizes the close connections with folklore and presents its direct reflection of posthumous customs.

These advertisments are schematic as well as full of phrases. Tradition and fashion plays a great role in their announcement. The most painful human feelings expressed through press — according to the author — loose emotion get prophane.

The relation between the communical model is so enlarged that the influence of these advertisements exerted on people becomes minimal.

E számunk támogatói:
a Tartományi Művelődési, Tájékoztatási és Vallásügyi Titkárság,
a Magyar Nemzeti Tanács,
a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma,
Újvidék városa,
a Nemzeti Kulturális Alap,
az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Petőfi Kulturális Ügynökség

CIP — A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

008 (05)

LÉTÜNK : társadalom, tudomány, kultúra / Fő- és felelős szerkesztő Mészáros Zoltán. — 1. évf., 1. sz. (1971) -.- Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1971 -.- 23 cm.

Évente négy szám
ISSN 0350-4158

COBISS.SR-ID 4664578

LÉTÜNK - társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Megjelenik negyedévenként. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; www.forumliber.rs; e-mail: letunk@forumliber.rs — Szerkesztőségi fogadóóra pénteken 10-től 12 óráig. — Kéziratokat nem őrizzük meg és nem küldünk vissza. — Előfizethető az Izdavački zavod "Forum" 840—905668—94-es számlára (broj modell 97, poziv na broj [odobrenje] 16–80250–742131–00–04–820); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Létünk nevét. — Előfizetési díj 2021-re belföldön 800 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 30 EUR. Egyes szám ára 250 dinár. — Készült a Sajnos nyomdában, Újvidéken. — YU ISSN 0350—4158